

Tisztaság fél egészség?

Bagdi Róbert, Bodovics Éva, Demeter Gábor,
Kaba Eszter, Kappanyos Ilona, Kovácsné Magyarai
Hajnalka, Magyarosi Ádám, Németh Ágnes
és Vámos Gabriella tanulmányai

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOGH GÁBOR főszerkesztő
 BÓDY ZSOMBOR
 GRANASZTÓI PÉTER
 KÁRMÁN GÁBOR
 KLEMENT JUDIT
 KOLTAI GÁBOR
 LENGVÁRI ISTVÁN
 MAJOROSSY JUDIT
 RING ORSOLYA
 SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Beluszky Pál, Faragó Tamás, Fejős Zoltán, Gyáni Gábor,
 Kovács I. Gábor, Kövér György, Sasfi Csaba, Tomka Béla,
 Valuch Tibor, Varga Zsuzsanna

A „Tisztaság fél egészség?” című blokkunkat Majorossy Judit és Granasztói Péter szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Németh Orsolya

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap, valamint olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

A folyóirat az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának támogatásával jelenik meg. The journal is published with the support of the Eötvös Loránd University Faculty of Humanities.

Címlapon: Tisztálkodó fiatalok, 1976 (Fortepan / Urbán Tamás, 88863)

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

Felelős kiadó: az Egyesület elnöke

Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.

korall@korall.org, www.korall.org

Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.

Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában

Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

DOI: 10.52656/KORALL.2021.01

TARTALOM

TISZTASÁG FÉL EGÉSZSÉG?

Németh Ágnes	Az egészség csatornáit. A pesti csatornareform kezdetei és Beivinkler Károly szerepe az 1870-es évek elején	5
Bodovics Éva	Köztisztasági és közegészségi viszonyok Miskolcon a 19. század utolsó harmadában	34
Kappanyos Iлона	Zománc fürdőkád és fateknő. Csecsemőfürdetési tanácsok a 20. század eleji magyar gyermekápolási irodalomban	59
Kaba Eszter	Ép testben ép lélek? Az oroszországi hadifogság egészségügye	84
Demeter Gábor – Magyarosi Ádám – Bagdi Róbert	Tuberkolózis, tetű és pöcögödör. Iskolások egészségügyi és lakhatási helyzete Debrecenben, a nagy gazdasági válság idején	105
Kovácsné Magyari Hajnalka	A mosószappantól az „elektromos narancsig”. Szépségápolás és professzionális kozmetikai szolgáltatások az 1950-es és 1960-as években	136
Vámos Gabriella	Gyermekek és fiatalok egészségnevelése az 1960-as évektől az 1980-as évekig	152

KÖNYVEK

- Járvány a vasfüggönyön innen és túl
Dóra Vargha: Polio Across the Iron Curtain:
Hungary's Cold War with an Epidemic.
– Kappanyos Ilona 169
- A fogyasztás tárgyai
Granasztói Péter (szerk.): Pamutkendő, vasfazék, fajansztányér. Tárgykészítés
és fogyasztás Magyarországon az ipari forradalom korában (1750–1850).
– Kovács Evelin 177
- Egy fiatal lány hétköznapi tapasztalatai a II. világháború idején
Kántás Balázs – Kunt Gergely – Szabó Piroska – Szerényi Ildikó (szerk.):
„Belső Várkastély”. Bicskey Erzsébet, egy fiatal lány naplója 1940–1946.
– Vigh Barbara 187
- Kiskirályok tündöklése és bukása
Majtényi György – Szabó Csaba – Mikó Zsuzsanna (szerk.):
Kommunista kiskirályok.
– Murányi-Győri Gréta 197
- Ignác Ádám: Milliók zenéje. Populáris zene és zenetudomány az
államszocialista Magyarországon.
– Lengyel Emese 202
- Philipp Blom: Nature's Mutiny. How the Little Ice Age of the Long
Seventeenth Century Transformed the West and Shaped the Present.
– Rác Lajos 208
- Szerzőink 214
Contents 216
Abstracts 218

Németh Ágnes

Az egészség csatornái

*A pesti csatornareform kezdetei és Beivinkler Károly szerepe az 1870-es évek elején**

Az összkomfortos életvitelhez ma már hozzátartozik az alapvető higiéniahoz nélkülözhetetlen fizikai infrastruktúra, a vezetékes víz és a vízöblítéses vécé. Ezek megfelelő működéséhez a városokban a vízvezetékrendszeren kívül a csatornahálózatot is ki kellett építeni. Kanálisok ugyan azóta léteznek, amióta városias jellegű települések épültek, azonban a 19. század második felére az erőteljes urbanizáció hatására a nagyvárosok kinőtték a korábban rendszertelenül épített csatornáikat, illetve a higiéniaival kapcsolatos közegészségügyi és mentalitásbeli változások, valamint a „század pestise”, a kolera többszöri megjelenése az 1850-es, 1860-as évekre felvetette a modern, átfogó csatornázás igényét. A jól működő rendszer megépítéséhez azonban meg kellett határozni az elvi irányelveket, amihez komoly – orvostudományi és műszaki – háttértudásra, a helyi viszonyok és folyamatok ismeretére volt szükség. A tervezési folyamatok így a legtöbb európai nagyvárosban évekig elhúzódtak, a szakemberek és döntéshozók alaposan megvizsgálták a kérdéskört, különféle módokon tájékozódtak a trendekről, majd látványlag vég nélküli vitákat folytattak. Mindez Pest-Budán, majd a már egyesült Budapesten sem történt másképp: a tervezési folyamat 1869 és 1891 között zajlott, amelynek kezdete egy meglehetősen mozgalmas időszakra esett.

Tanulmányomban az általános csatornázás kialakulásának korai szegmensével, az elvi alapok és programok lefektetésének 1869 és 1874 közötti időszakával foglalkozom. A ténylegesen megvalósult program és terv, amelynek alapelvei már a legelső, 1869-es beadványban megjelentek, a szakemberek döntő többségénél, majd végül a városatyáknál is támogatásra talált, azonban mindezt megelőzte egy ugyanabból a kiindulópontból építkező, de merőben más szemléletmódú javaslat, amelyet Beivinkler Károly nyújtott be. Az 1870-es évek második és az 1880-as évek első felének csatornázással kapcsolatos várospolitikai csatározásait, ok-okozati tényezőit már jórészt feltárták, azonban az ezeket megelőző, inkább szakmai szempontú, az irányelvek kialakítását célzó viták, és azokban különösen Beivinkler szerepe, eddig jóval kevesebb figyelmet kapott.¹ Ezért írásomban

* A tanulmány az ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskolájának Középkori és Kora Újkori Egyetemes Programján, a majdani doktori disszertációhoz készült. Ezúton köszönöm témavezetőmnek, Vadas Andrásnak, valamint Budapest Főváros Levéltára munkatársainak a megírásához nyújtott szakmai segítségüket.

¹ A budapesti csatornázás tervezési időszakával is foglalkozó szakirodalom egy részében ugyan megemlítik Beivinkler Károly munkásságát, némileg értékeli is azt, azonban – különösen

az átgondolt koncepción alapuló, általános csatornázás kialakulásához vezető tényezők mellett, az ő esettanulmányán keresztül az általa képviselt hagyományos, illetve az új szemléletmód közötti különbséget is igyekszem bemutatni. Többek között olyan kérdésekre keresem a választ, hogy milyen személyes, háttérbeli és szakmai motivációk vezérelhették az alapvetően a városi környezetéért felelősséget érző, képzett szakembert, majd szakpolitikust. Ugyanabból a kiindulópontból, amelyből egyenesen következett a csatornareform elengedhetetlen szükségessége, illetve ugyanannak a tudásanyagnak a birtokában, amely szintén efelé mutatott, miként juthatott mégis más szemléletű következtetésekre? Végül pedig: a csatornatervére vonatkozó – idővel többnyire negatív – kortársi és utókorai értékelések ellenére, miért jelentős mégis az e téren folytatott tevékenysége?

A CSATORNÁZÁST BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK

A közegészségügy, a vízellátás és a csatornázás kérdése a 19. század közepére elválaszthatatlanul összeforrt, a különböző területek – különösen a nagyvárosi környezetben való – fejlesztése, megreformálása nem működhetett a többi nélkül. Európa különböző részei eltérő egészségügyi stratégiákat követtek, volt, ahol – elsődlegesen a kórházi ellátásra összpontosítva – az egyén került előtérbe, mint például a bürokratikusabb német területeken, és volt, ahol a környezet alakítására, a viszonyok fejlesztésére összpontosítottak, mint például Angliában. Utóbbi esetben az állam végeredményben sikeresen kényszerítette ki a közegészséget szolgáló közművek kiépítését a korábban eszközölt állótöke-beruházásokkal és az ingatlantulajdont terhelő kötelezettségek bővítésével.² Ez látszólag ellentmondott a 19. századi liberális ideológia alapelemének, az egyén és a magántulajdonos személyes szabadságának,³ azonban a korabeli – orvostudományilag is megalapozott – felfogás szerint a vízellátás és csatornázás megoldása még éppen olyan mértékű beavatkozást jelentett a városi önkormányzat részéről, ami elengedhetetlenül szükséges volt a város és az üzletmenet megfelelő működéséhez, így nem sérült túlságosan a klasszikus liberalizmus alaptétele sem.⁴

A fejlesztésekhez az orvostudományi és mentalitásbeli alapokat az Angliából eredő miazmateória és higiénikus életvitel jelentette, amelyek a közegészségügy reformjára, illetve a müncheni orvosprofesszor, Max von Pettenkofer segítségével a járványtanra is döntő befolyást gyakoroltak. A miazmaelmélet követői a bomló szerves anyag által kibocsátott ártalmas kigőzölgéseket tartották a betegségek (például a kolera és a tífusz) okainak. Ennek következtében a térbeli terjedés helyett a – miazma keletkezéséhez kedvezőnek tűnő – helyi, környezeti tényezők

a frissebb szakirodalomban – jellemzően inkább az 1878 utáni szerepével, hatásával foglalkoznak. Lásd például: Zaitz 1937; Garami–Göbel–Párnyay 1972; Sipos 1998; Horváth 2010.

² Kearns–Lee–Rogers 1995: 153.

³ Kearns–Lee–Rogers 1995: 151.

⁴ Sipos 1998: 116.

kerültek a fókuszpontba. A tapasztalati úton megállapított és továbbfejlesztett teória alapján – habár maga az elmélet nem volt helytálló – részben megfelelő következtetéseket vontak le, egyértelműen felismerték például, hogy a nyomor és a szegényes higiénia összefügg a kolerajárvánnyal.⁵ Ez a teória ráadásul tudományos alapot nyújtott a század során a polgári mentalitásban is végbemenő átalakuláshoz.

A rendezett polgári élet elengedhetetlen alkotóeleme volt a fizikai és erkölcsi tisztaság, a mindennapi életkörnyezet makulátlansága, higiénikus volta. A rossz szag ártalmas kigőzölgésre utalt, akár az emberi testből, akár a városból áradt, és veszélyes kórt gerjesztő miazma melegágya lehetett. A modern ipari nagyvárosok, a maguk zsúfoltságával, gyors ütemű terjeszkedésével és rendezetlenségével, e morális és higiéniai kockázatok kritikus mértékű felhalmozódását vonták maguk után. A köztisztasági és közegészségügyi állapotokat javítani igyekvő intézkedések (személteliszállítás, utcatisztítás) csupán tüneti kezelést nyújtottak. Edwin Chadwick 1842-ben publikált művével jelent meg a *sanitary idea* fogalma, ami alapját képezte a miazmák elleni küzdelemnek, és a megfelelő higiénikus viszonyok kialakításában és a társadalom megreformálásában fontos tényezőnek tekintette a vízellátás és a köztisztaság megteremtése mellett a korszerű csatornahálózat és szennyvízelvezetés kiépítését is.⁶ A halmozódó problémák, a kialakult higiéniai mozgalom és az azt támogató tudományos háttér, továbbá az egymásnál látott minták hatására az európai fővárosok, illetve az őket követő kisebb városok cselekvésre kényszerültek, környezeti politikájuk részeként jelentős beruházásokat hajtottak végre, elsősorban a közművek területén.⁷ Ennek eredményeként a 19. század közepétől egyfajta csatornahálózat-fejlesztési és -építési hullám bontakozott ki Európában és Észak-Amerikában. Az elvi mintát és számos esetben a tervezőmérnököket is az angolok adták, akik 1865-re a higiéniai mozgalom által elvárt feltételeknek megfelelő, átfogó csatornarendszert építették ki Londonban.⁸ Az 1870-es évek elejére a budapesti csatornázási diskurzusnak is

⁵ Robert Koch csak 1883-ban fedezte fel a kolerabacilust, ami leginkább nedves és meleg környezetben (például emberi ürülékben, szennyezett talajban) szaporodik, fertőzött víz segítségével terjed, és az emésztőrendszerbe való bejutással okoz megbetegedést. Járvány kialakulásához jellemzően a kolerabacilussal fertőzött ürülék (szívárgó csatorna, pöcegödör vagy csatornataralmat befogadó folyóvíz útján) szennyezte meg az ivóvízforrást, például a kutat, folyóvizet.

⁶ Kearns–Lee–Rogers 1995: 143–145; Sipos 1998: 114–116; Takács 2014: 43–49.

⁷ Sutcliffe 1995: 123.

⁸ A modern – vízvezetékrendszerrel összefüggő – csatornahálózat fő tervezője Joseph William Bazalgette, a londoni Metropolitan Board of Works mérnöke volt. Allen 2008: 30–31. A kontinensen először Hamburgban, a várost pusztító 1842-es tűzvész hatására 1862 és 1869 között építették meg a vízálózatot és a csatornarendszert a legmodernebb elképzelések szerint, William Lindley angol mérnök, Edwin Chadwick közvetlen munkatársa irányítása mellett. (Tragikus módon az 1892-es kolerajárvány során kiderült, hogy – többek között – a megtervezett, de pénzügyi megfontolásból be nem épített szűrők miatt továbbra is fennállt a közegészségügyi veszély a városban. Schott 2002: 186–188.) Más német városokban az 1870-es években kezdték meg a csatornahálózatok kiépítését: például Frankfurt am Mainban (1876), majd Berlinben (1878-ben épült meg a csatornahálózat első szakasza, de csak 1904-ben fejeződött be az egész városban). Párizsban a modernizálás sokáig váratott magára, ugyan az 1850-es évektől méretben

egyik alapvetésévé vált – a *sanitary idea* térhódításának köszönhetően – az egészségügyi viszonyok javítása.⁹ Ez az időszak a város életében különösen mozgalmas volt, a kiegyezés eredményeként az egyre inkább iparosodó város fejlesztése is megindulhatott, illetve a városegyesítés gondolata is egyre konkrétabb formát öltött. A városrendezést, s ezen belül a csatornázást is monetárisan és szakmailag egyaránt felügyelő Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1870-ben alakult meg.¹⁰ A fejlesztések mellett az ezeket ösztönző újabb járványok is elérték a várost, a himlő mellett 1872/1873-ban kolerajárvány dúlt, illetve a megindult beruházásokban az 1873-as pénzügyi válság (és a nyomában kialakult hagyományos gazdasági válság)¹¹ hozott némi megtorpanást.

A PESTI CSATORNAHÁLÓZAT 1869 (1873) ELŐTT

A 18. században többnyire a Pestet övező két árok (a belső a Múzeum körút vonalát követő, a külső az úgynevezett Rákos-árok) segítségével történt meg a szennyvíz és a szemét eltávolítása.¹² Pest város modern csatornázási szabályozásának és a kapcsolódó problémák megoldásának gondolata és elvi elképzelései ugyan már a 18. század vége óta jelen voltak a városházán, azonban az általános szabályozás megkezdéséig további mintegy száz év telt el. A helyreállítások és rendezési tervek kidolgozásához elengedhetetlenül szükséges térképészeti felmérések és rajzok is sokat vártak magukra.¹³ Az 1840-es években hozott döntések és intézkedések

és hosszúságban is bővítették a rendszert, azonban az továbbra is nagyobb részt az esővíz Szajnába vezetésére szolgált, az emberi ürülék nagy részét begyűjtötték és gazdaságilag hasznosították. Csupán a század végére (a vízhasználat megnövekedése, a járványok és az európai városok példája következtében) kezdtek bele valódi korszerűsítésbe. Gandy 1999: 26–32.

- ⁹ Mindkét diskurzusindító csatornázási javaslat elsődleges célként fogalmazta meg: „egészségi viszonyokat lényegesen javítandja, és ezáltal a főváros erkölcsi és kereskedelmi viszonyokrai emelésére a legörvendetesebben fog közreműködni” (Bazalgette 1869: 6), „valamely csatornázás fő célja az egészségügyi és emberiségi igények által szabályoztatik.” Beivinkler 1872: 2.
- ¹⁰ Az 1870. április 10-én szentesített 1870. évi X. tc. alapján alakult meg és a testvérvárosok rendezési, szabályozási és építkezési ügyeinek közigazgatási hatóságává vált felügyeleti és fellebbviteli jogkörrel. A „pöcze és egyéb levezetési csatornák építése és fentartása” ügyében is a Fővárosi Közmunkák Tanácsához kellett felterjeszteni minden határozatot, tervet és költségvetést.
- ¹¹ Kövér 1986: 135–141.
- ¹² Petzval József városi mérnök 1833-ban egy részletes tervet készített a Rákos-árok rendezésére, mivel ekkorra már bűzölgő csatornaként folyt végig a külvárosokon. Javaslata alapján egy főgyűjtőcsatornává alakították volna át. Tringli 1992: 26–30.
- ¹³ Pest város tanácsa (ami csupán 1793. november 27-től volt illetékes a csatornázási és vízlevezetési ügyekben) 1794. január 3-án bízta meg Hülf Bálint tanácsnokot a városépítési (köztük a csatornázási) ügyekben való eljárással. A tanácsnok 1798-ban jelentést készített a legnagyobb problémákról és a megoldás felé mutató javaslatokat tett. Gyakorlatilag az általa akkor megállapítottak jellemezték a viszonyokat az általános rendezésig. Ő már ekkor, majd a 19. század elején Hild József is, szorgalmazta a szükséges városi helyszíni rajzok elkészítését. Zaitz 1937: 27–28. A lejtmerési (szintezési vagy magasságmérési) felmérésre először a Szépítési Bizottmány megbízásából 1810 és 1819 között került sor, majd 1863 és 1869 között a beltelkekre vonatkozóan készült egy vizsgálat, végül a Fővárosi Közmunkák Tanácsa vállalta magára a városszabályozási

már egy rendezettebb városi csatornahálózat kialakításának irányába mutattak,¹⁴ 1847-ben Pest szabályrendeletben határozta meg az építési és fenntartási jogokat és költségeket, ennek rendelkezései nagyrészt évtizedekig hatályban maradtak, azonban nem törekedtek általános rendezésre, így az alapvető működésbeli hibák sem kerültek kiküszöbölésre.¹⁵ Ezután az 1850-es, 1860-as években lényegében évi néhány utca csatornázásában, illetve a megépült csatornák karbantartásában és tisztításában merült ki a hálózat fejlesztése, a feladatért felelős városi hivatalok is folyamatos átszervezést éltek meg. 1873-ra Pest alatt összesen mintegy 96 kilométer hosszú csatornahálózat húzódott, amelynek egyharmadát néhány év alatt, 1869 és 1873 között építették. A legsűrűbben lakott, Nagykörúton belüli részek: a Belváros és a Lipótváros egy része rendelkezett – többnyire fedett – csatornákkal.¹⁶

A csatornák esetében az építés mellett fontos kérdés volt a fenntartás is: a karbantartás és a tisztítás. Az 1847. évi szabályrendelet rendelkezése alapján a közcsatornák „koronkénti tisztítása, valamint további jó karban tartása is a várost illeti”, amennyiben azonban megállapítható volt az esetleges építési vagy használati hibákból eredő problémák (dugulás) felelőse, akkor az illetőre terhelték a költségeket.¹⁷ A magánkézben lévő házi csatornák fenntartása viszont teljes mértékben a tulajdonosok vagy bérlők kezében volt.¹⁸ Az erre vonatkozó központi akarat és szabályozás hiányában a csatornák különböző méretű, olykor telekről telekre változó szelvényekből álltak, továbbá az építési anyaguk (tégla, terméskő, románcement), illetve a pesti oldalon a majdnem sík terepviszonyok miatt kialakult alacsony esésű csatornák rendszeres karbantartást és tisztítást igényeltek volna.¹⁹

tervek elkészítéséhez nélkülözhetetlen korszerű, teljes, a testvérvárosokra is kiterjedő felmérés elkészíttetését az 1870-es, 1880-as években. Pesten 1879-re készültek el a háromszögelés, lejt-mérés, felmérés és a lejtzíni magasságok megállapításával. Holló 1998: 139–151.

¹⁴ Önálló költségvetési tételként jelentek meg például a városnál az 1844–1845. évben a csatornázási és vízvezetési kiadások (20 000 forint). Zaitz 1937: 34.

¹⁵ Meghatározza a csatornázás két alapvető funkcióját, mégpedig, hogy „a vizet és tisztátlanságot elvezessék” (*Szabályrendeletek* 1888: 181), továbbá meghatározza a főbb kategóriákat és elrendeli – magáncsatornák esetében is – a tervek köteleltségét. A költségviselésbe az érintett területek tulajdonosait is bevonták, és a létesítés elhatározásában is egyfajta együtdöntési joga volt a városi tanácsnak és a polgárságnak, természetesen a végső szó az előbbit illette meg. *Szabályrendeletek* 1888: 181–198.

¹⁶ A statisztikákat tekintve az 1850–1870 közötti években például 60 helyen végeztek csatornázással összefüggő munkálatokat, míg 1871 és 1880 között 325 helyen. Garami–Göbel–Párnyay 1972: 29. 1850 és 1868 között mindössze 13 kilométerrel gyarapodott a rendszer, míg 1869-től ugrásszerűen megnőtt, az ezt követő négy évben mintegy 33 kilométer hosszú csatornát építettek. Garami–Göbel–Párnyay 1972: 90.

¹⁷ *Szabályrendeletek* 1888: 189.

¹⁸ Sipos 1998: 134.

¹⁹ Csatornatisztítók alkalmazására már 1798-ban megszületett a szándék (Garami–Göbel–Párnyay 1972: 20), azonban Pest közgyűlése a kérdést érdemben csak 1867-ben igyekezett rendezni, amikor az első átfogó köztisztasági és közegészségügyi szabályzatában – többek között – a csatornák tisztán tartásáról is rendelkezett. Umbrai 2014: 17. Ezt követően voltak ugyan a várossal éves szerződéssel rendelkező – kipróbált és megbízható – csatornatisztító vállalkozók és törekvések a csatornák éves ellenőrzésére, a tisztítások elrendelését azonban továbbra is nagyjából

Az építési technológiára vonatkozóan az 1860-as évek végétől megindult ugyan némi fejlődés (betont is használtak és áramlást segítő keresztoszvényeket is beépítettek), azonban az alapvető működésbeli hiányosságokat nem tudták orvosolni. A tisztításra vonatkozóan számos panasz merült fel, a közcsatornák esetében a korabeli gyakorlat – a kézi erővel való tisztítás – kivitelezését nehézkesnek és költségesnek tartották,²⁰ a házi csatornáknál pedig a legalább évi egyszeri tisztítás sem volt jellemző. Ezért a szennyvízből visszamaradt szilárd salakanyagok eliszaposították a rendszert, amelyek nemcsak fizikai torlaszt, és emiatt esetleg belvizet okoztak, hanem meg is fertőzték a nem kellően vízhatlan építési anyagú, és ezért szivárgó csatornák környezetében az általajt.²¹ A csatornarendszer másik fő jellemzője, hogy a csatornákat a legrövidebb úton, sugárirányban igyekeztek a Dunába vezetni, ezáltal a szennyvíz a város területén mintegy tucatnyi helyen ömlött a folyóba. Az 1870-es évek elejére kialakult csatornarendszer egy rendezetlenül kiépült, magas fekvésű hálózat képét mutatta, amely magas vízszintnél árvízzel fenyegetett, amennyiben ugyanis nem torlaszolták el a betorkollásokat, a Duna elárasztotta azt, és a víz és a salakanyag betörhetett a pincékbe, mi több, akár az utcákba is.²² Mint említettem, 1869 után mennyiségileg és minőségileg is felgyorsult a csatornaépítés, azonban a fejlesztések kapcsán hiányzott az átfogó koncepció. A csatornahálózat elégtelenül tudta csak betölteni alapvető funkcióját, sőt, adott esetben maga jelenthette a fertőzésveszélyt. A lakosság számának növekedése, a különféle, egymással összefüggő tényezők, mint az ismétlődő ár- és belvizek, a Duna-part rendezetlensége, a különböző ismétlődő járványok (kolera, tífusz), az általános köztisztasági állapotok, a vízellátás és a vízvezetés hiányosságai az 1860-as évek végére fokozottan felerősítették az igényt a modern közművesítés keretén belül a csatornahálózat általános és végleges rendezésére is.²³

A CSATORNATERVEZÉS KRONOLÓGIÁJA

1869 kiemelkedő jelentőségű év volt a főváros általános, átfogó csatornázásának története szempontjából: ekkor nyújtották be az első ajánlatot és tervet a kivitelezésre, amit ugyan a város akkor nem fogadott el, azonban alapvető támpontot jelentett a később megvalósult rendszer alapelveihez, illetve gyakorlatilag elindította a modern csatornázás kialakításának diskurzusát. Budapest általános csatornázásának tervezése egy több mint húszéves időszakot ölelt fel, melynek során

az eseti jelleg jellemezte, amiről Pest Város Mérnöki Hivatala igyekezett gondoskodni. Vö. BFL IV.1326.a. 1869. évi 634., 822., 908., 938., 1088.; 1872. évi 1572. és 1873. évi 976., illetve 1621. iktatószámú ügyek irataival.

²⁰ Beivinkler 1873a: 4.

²¹ Ezek a problémák az 1860-as, 1870-es évek előtt épült csatornárezsekben még az 1930-as években is fennálltak, a város csatornafenntartási kirendeltséget is csupán 1916-ban hozott létre. Mattyasovszky 1994: 28–30.

²² Mattyasovszky 1994: 1–2.

²³ Garami–Göbel–Párnyay 1972: 21–30; Vörös 1978: 204–205.

megvitatták és lefektették a rendezés alapelveit, ötleteket bíráltak és vetettek el, míg végül 1891-ben elfogadták kivitelezésre a végső terveket. Az 1869-ben megjelenő angol vállalkozók és szakemberek érdeklődését Pest iránt minden valószínűséggel a bővíző folyam mint szennyvízfelvételi közeg alkalmazásának a lehetősége keltette fel, és lényegében a már megvalósított londoni rendszer helyi viszonyokra való átültetését javasolták.²⁴ Nem a város meghívására, felhívására vagy pályázatára érkeztek, a tapasztalt építési vállalkozókat minden bizonnyal az új piac kínálta lehetőségek vonzották.²⁵ Már láttuk, hogy a csatornafejlesztés igénye korábban is megjelent, azonban azért tekinthető ez a pillanat vízválasztónak, mert ez volt a városra vonatkozó első átfogó és általános rendszert vizionáló csatornázási koncepció. A terv rámutatott arra, hogy a problémák megoldására nem elég a lokális szintű hibaelhárítás, illetve szabályozás. Morton Peto és társai²⁶ Pest csatornázásának kivitelezésére vonatkozó ajánlatukat 1869 júniusában nyújtották be, melynek nyomán, és általában a csatornázási rendszer lehetséges reformjára vonatkozó vizsgálat elvégzése céljából, a közgyűlés egy külön bizottmányt állított fel.²⁷ Magát a tervet Joseph William Bazalgette, a londoni csatornarendszert tervező angol mérnök készítette. A munka inkább csak a város csatornázására vonatkozó koncepció volt, mintsem terv, ahogyan ezt a bíráló szakértői bizottság is megállapította a jelentésében, amelyben az alap gondolatot megfelelőnek, a benyújtott elképzelést azonban a kivitelezés szempontjából hiányosnak tartotta, és ezért nem ajánlotta elfogadásra.²⁸ Ugyanitt a bizottság néhány általános, a város csatornázására vonatkozó előremutató konklúziót is levont, többek között megállapította, hogy az akkor meglévő csatornahálózat alapvetően rossz és egészségügyi szempontból is veszélyes, ezért a városnak lépnie kell az ügyben. A jelentést és a tervet végül 1870-ben a Fővárosi Közmunkák Tanácsához továbbították, amely bekérte a városrendezéssel, így a csatornázással kapcsolatban addig hozott összes szabályozást, illetve elkészült tervet, felmérést is.²⁹ Az ezt követő szűk két évben időről időre ugyan napirendre került az általános csatornázás és egy

²⁴ Horváth 2010: 291–292. Ugyan a város 1869. január 5-én az előző évben hozott rendelkezések értelmében, míg a vállalkozók nem igazolták megbízhatóságukat és hozzáértésüket, először még nem engedélyezte a felmérések, vizsgálatok elvégzését, azonban a hiánypótlás után (január 16-án) az ügyet továbbutalták a Mérnöki Hivatalhoz. BFL IV.1302. III. (1869) 451., 2621.

²⁵ Lehetséges motivációjukat jól mutatja, hogy egyikük, Morton Peto már 1863-ban így írt egy publikációjában: „Austria has 38 million people and we have yet to establish a market there for the products of our industry.” Vaughan 2009: 184.

²⁶ Sir Samuel Morton Peto (1809–1889) angol építési vállalkozó, mérnök volt, aki elsősorban a vasútépítési és londoni középületi munkáiról ismert. Az 1860-as években Edward Betts és Thomas Brassey vállalkozókkal működött együtt. 1868-ban csődbe ment, és új befektetések reményében érkezett Pestre, ahol egy-másfél évet töltött, majd a sikertelen vállalkozás után Párizsba ment újabb szerződések reményében. 'Peto, Sir [Samuel] Morton, first baronet' szócikk.

²⁷ BFL IV.1302. III. 17406/1869.

²⁸ Zaitz 1937: 39. Tagjai voltak: William Lindley, a pesti vízművek főmérnöke, továbbá Reitter Ferenc, Szumrák Pál, Vogler József Pest Város Mérnöki Hivatal mérnökei.

²⁹ BFL II.1.a. 9/1870 (július 2.).

új hálózat tervezése, jellemzően azonban az akut problémákkal foglalkoztak.³⁰ 1871-ben újabb kolerajárvány híre érkezett Galíciából Magyarországra, aminek következtében elővigyázatossági intézkedéseket tettek,³¹ és a meglévő állapotok javításának igénye mellett nagy valószínűséggel a fenyegető veszély is ösztönzőleg hatott a csatornázás megreformálására irányuló szándék felerősödésére.

1872-ben előbb Beivinkler Károly erdőmérnök, majd Horváth Farkas kataszteri mérnök nyújtott be a Fővárosi Közmunkák Tanácsához,³² majd a városhoz kifejezetten Pest csatornázására vonatkozó tervezetet. Ezt követően az addigi három tervet a Fővárosi Közmunkák Tanácsa egyszerre bírálta el, és 1873-ban felkérte a mérnöki hivatalt, hogy a bírálatban megállapított irányelvek alapján dolgozzon ki egy részletes csatornázási programot. A program, amelyet Reitter Ferenc készített el, meghatározta Budapest általános csatornázásának alapelveit, illetve a konkrét tervek elkészítésére csatornázási szakemberek felkérését ajánlotta. Ezek alapján – előzetes megállapodások után – 1875 márciusában a tervek elkészítésére a következő mérnököket kérték fel: Bodoky Lajost, Alfred Durand-Claye és Adolphe Mille francia szakembereket, Lechner Lajost és Vogler Józsefet. 1876 januárjára elkészültek a tervezetek, elbírálásukra külön fővárosi szakbizottság alakult Gerlóczy Károly alpolgármester vezetésével. 1877-ben, miután felkérték egy részletesebb terv kidolgozására, Lechner Lajosét ítélték a legalkalmasabbnak. Ezután – reflektálva a nyertes pályázatra – Beivinkler Károly 1878-ban, majd 1880-ban is újabb javaslatokat nyújtott be, ezek hatására Lechner és az ő (az 1872. évi eredetihez képest jelentősen módosult) tervét is újra elbírálták, végül azonban a bírálóbizottság elvetette Beivinkler javaslatait. 1878 és 1882 között kimerítő viták zajlottak a két tervezet kapcsán különféle bizottmányokban, a közgyűlésen, illetve néhanapján a sajtóban is. Ezekben az években, az 1870-es évek első felének diskurzusára jellemző szakmai érvekkel szemben a pénzügyi és várospolitikai szempontok – amelyek megvitatása olykor személyeskedésig fajult – játszottak döntő szerepet a döntéshozatal elhúzódsában. Végül egy rendkívüli közgyűlési tárgyaláson, 1882. május 10-én döntöttek a leendő főgyűjtőcsatorna vonalvezetéséről, ezzel téve pontot a megelőző évek vitáira.³³

A döntéshozatal lezárulta után a részletes tervek kidolgozását Martin Ottó mérnök vezetésével a fővárosi mérnöki hivatalon belül 1883-ban létrehozott csatornázási osztály készítette el 1884-re. Az elképzelés 1885 februárjában a külső

³⁰ Az FKT az 1871 márciusában kiírt városrendezési pályázatának egyik pontjaként a csatornázási feladatok megoldását is előírta (BFL II.1.a. 729/1871. [március 14.] számú előterjesztés), illetve az aktuális igényeknek megfelelő csatornaépítések, karbantartások mellett különféle felméréseket is igényelt. BFL II.1.a. 583/1871. (június 6.) számú előterjesztés. A lassú ügymenet nem volt ínyére a városnak sem, 1872 augusztusában Pest már közgyűlési határozatban sürgette az FKT-t, hogy „a városnak csatornázási tervezete minél előbb véglegesen megállapítva legyen”. BFL IV.1302. VI. 29782/1872.

³¹ Sipos 1998: 121–122.

³² BFL II.1.a. 659/1872 (április 18.).

³³ Ennek – az 1878 és 1882 közötti – időszaknak a háttéréről, okairól és értékeléséről: Horváth 2010: 293–297.

szakértőkkel, Klimm Mihály műegyetemi és Fodor József orvosi egyetemi tanárral kibővült bírálóbizottság elé került, amely 1886 tavaszán tett – módosítási ajánlásokat tartalmazó – jelentést. Ezt az anyagot kapta meg az akkor már Lechner Lajos vezette középítési bizottság, amelynek javaslatait először a szakbizottság 1887 februárjában, majd a végleges terveket a közgyűlés 1887. április 6-án fogadta el, és adott megbízást a kiviteli részlettervek elkészítésére a mérnöki hivatal csatornázási osztályának, amelyet 1889. május 29-én küldtek meg a Fővárosi Közmunkák Tanácsának. Ezután szabályozási és hajózási szempontból a kereskedelmi minisztérium vizsgálta felül, majd a belügyminisztérium hagyta jóvá a végleges tervet és költségvetést 1891-ben.³⁴

A csatornázás tervezési időszakának 22 éve első pillantásra lassú folyamatnak tűnhet, azonban számos alapelvben kellett dűlőre jutni az – elsősorban – szakemberek részéről mutatott intenzív érdeklődés közepette. Mindeközben, és még ezután is, rengeteg felmérési munkát kellett elvégezni a tényleges tervek elkészítéséhez, miközben a szorosan kapcsolódó külső tényezők (pénzügyi válság, járványok, a változó orvostudományi és műszaki háttér, várospolitikai csatározások) közepette a döntéshozók igyekeztek a hosszú távon is legmegfelelőbbnek tűnő megoldást kiválasztani.

A folyamat jobb megértése és Beivinkler szerepének ezután következő vizsgálata szempontjából érdemes az elvégzett munka jellege szerint szakaszolni a tervezés időszakát. Az első, az alapokat lehelyező szakasz az 1869 és 1874 közötti évekre esett. Ekkor születtek meg az első átfogó csatornázási javaslatok, majd ezek alapján elkészültek az irányelvek és az egész Budapestre kiterjedő csatornázási program, illetve annak bírálata. Ekkor alakult ki az a szemléletrendszer, amely alapján végül a főváros az úsztatásos megoldású, párhuzamos főgyűjtőcsatornának elvén működő és a szennyvizet a városon kívül a Dunába ürítő csatornarendszert megépítette. Ezt az időszakot alapvetően a – többnyire elvi alapú – szakmai viták jellemezték, melyek során a különböző személetmódokat ütköztették.

A második, 1875 és 1882 közötti időszakban a már eldöntött irányelvek alapján elkészültek a különböző tervezetek, majd ezek véleményezése és bírálata után a városi közgyűlés meghozta végső döntését a csatornahálózat vonalvezetéséről. Ez a szakasz a Lechner-féle terv megszületése és a Beivinkler-féle ellenjavaslat beadása (1878) után inkább a várospolitikai csatározásokról szólt, ezek szolgálataiba állították a műszaki érveket.

A harmadik, 1882 és 1891 közötti szakaszban már ténylegesen a kivitelezés érdekében készülő részlettervek kerültek kidolgozásra, bírálatra, átdolgozásra, majd végül a végső engedélyeztetés is megtörtént, és elindulhatott a csatornaépítés. Ekkor az irányelvekben már nem volt vita, csupán a kivitelezés kérdéseiben, és Beivinkler javaslata is végleg lekerült a csatornázás napirendjéről.

³⁴ Zaitz 1937 37–55; Garami–Göbel–Párnay 1972: 43.

BEIVINKLER KÁROLY

Beivinkler Károly életútjában, illetve képzettségi és családi hátterének körülményeiben találhatóak olyan momentumok, amelyek a csatornázással kapcsolatos munkásságának, motivációinak megértéséhez relevánsnak mutatkoznak.³⁵ 1825. február 1-jén Pesten született.³⁶ 1845 őszén ösztöndíjasként beiratkozott a selmeci bányászati és erdészeti akadémiára.³⁷ Tanulmányait végig kiválóan, szorgalommal végezte és széles körű mérnöki és erdészeti elméleti tudásra tett szert, továbbá erdészeti gyakorlatot is folytatott. A tanulmány tárgya szempontjából fontos, hogy alapos képzést kapott matematikából, fizikából és mechanikából, civil építészetből és a műszaki rajzolás különféle fajtáiból is, amely tárgyakat többségében kiválóra teljesített.³⁸ Akadémiai tanulmányainak befejezése után, 1848 novemberétől utásztisztként harcolt a szabadságharcban.³⁹

1850. június 13-án feleségül vette Grossinger Antóniát, Grossinger Ferenc és Schlechta Terézia lányát.⁴⁰ A régi, vagyonos német pesti polgári Schlechta családdal⁴¹ végig kitűnő és aktív kapcsolatot ápoltak.⁴² 1850 és 1864 között első sorban kataszteri biztosként működött, továbbá erdészeti szakkérdésekben publikált és fejtett ki aktív egyesületi és részben oktatással kapcsolatos tevékenységet. 1865-től már mint magánzó szerepelt, és a tevékenységi, érdeklődési körének súlypontja is ekkoriban helyeződött át a városi kérdésekre.⁴³ Ekkoriban költözött családjával a lipótvárosi „Schlechta-féle családi házba”.⁴⁴ A család egyik őse, Schlechta Jakab számos leszármazottjának – köztük felesége, Grossinger Antóniának és családjának – életében fontos szerepet játszott a belvárosi Erzsébet tér és

³⁵ A neve nem teljesen ismeretlen a szakirodalomban, főként lexikonokban, adattárakban található róla rövid életrajz az erdészeti és katonai működésével kapcsolatban. Ennek a tanulmánynak a keretei között nem célozom egy teljes életrajzot adni, a csatornázással kapcsolatos működése szempontjából figyelemre méltó eseményekre, körülményekre fókuszáltam. A névhasználatra vonatkozóan a Beivinkler változat mellett döntöttem, mivel bár élete során két másik alakot (Beywinkler, Beiwinkler) is használt, azonban a magyar nyelvű publikációiból és egyéb beadványaiából látható, hogy működése második felében már inkább a Beivinkler formát részesítette előnyben.

³⁶ Édesapja katona, szállásmester volt. BFL XV.20.2. A134-0329. Terézvárosi plébánia anyakönyvei.

³⁷ MEL A.I.1.a. IV. 1.

³⁸ MEL A.I.1.a. V. 72. Az akadémiát éppen Beivinkler tanulmányi ideje alatt alakították át 1846-ban, amelynek hatására az erdőmérnök-hallgatók is a bányamérnökökkel egyenrangú képzésben és elbírásban részesültek. Vadas 1896: 48.

³⁹ 'Beivinkler (Beywinkler) Károly' szócikk.

⁴⁰ BeA XXXVI. 304.

⁴¹ Vörös 1979: 25.

⁴² A gyerekek többségének (Károly [1851, ASz II. 109], Antónia [1854, ASz II. 148], Vilmos [1856, ASz III. 21], Mária [1862, BSz VI. 117], Béla [1866, ASz III. 138]) Schlechta Ignác volt a keresztapja, és a nagypapa, Schlechta Jakab végrendeletéből az unoka, Antónia és családja is profitált. BFL VII.180.b. 1949/276.

⁴³ Für–Pintér 1987: 141–143.

⁴⁴ 1867 és 1871 között költözik ide Beivinkler Károly és családja, de időről időre egyéb Schlechta rokonok is a házban laktak. Az 1867-es címjegyzék szerint még nem (*Címjegyzék* 1867), az 1871-es címjegyzék szerint már igen, de valószínűsíthető, hogy az 1869-es beadvány beadásakor is már itt laktak. *Címjegyzék* 1871–1872: 337.

a Bécsi utca sarkán álló ház. Az épület az 1860-as években már egy többemeletes bérház volt, ahol üzletek is helyet kaptak, és amelyet az évek során többször átalakítottak a „Schlechta örökösök”,⁴⁵ akiknek képviselőjében⁴⁶ 1869-től már biztos, hogy rendszeresen Beivinkler Károly járt el mint a „Schlechta Jakab-féle ház felügyelője”.⁴⁷ Az itteni kvázi háztulajdonosi szerepe⁴⁸ nyilván közrejátszott abban, hogy figyelme a csatornázás problémái felé fordult, az ezzel kapcsolatos szabadalmaztatott készülékeinek kipróbálása is itt történt meg. A bérházak, árnyékszékek, vízvezetékek, csatornák működéséről szerzett benyomásai, tapasztalatai mind-mind visszaköszöttek a tervezeteiből, ezek árnyalták és befolyásolták a későbbi elképzeléseit.⁴⁹

Az 1870-es évektől érdeklődése nagyrészt a főváros csatornázási, vízellátási, majd árvízvédelmi problémáinak megoldása felé fordult.⁵⁰ Ezzel párhuzamosan, és nyilván ennek köszönhetően, szerepet kapott a főváros képviselőtestületében⁵¹ és a középítési bizottságban, ahol több albizottságnak (vízvezetési, kövezési), majd az építési szabályok revízióját végző bizottságnak is tagja volt.⁵² Pályafutásának ebben a második szakaszában – az akadémiai mérnöki képzését felhasználva – inkább városi mérnökként és városatyaként tevékenykedett. Budapest általános csatornázásával kapcsolatban kifejtett tevékenységéről a későbbiekben esik még szó, azonban emellett több más mérnöki témában is megnyilvánult, akár saját indítványokkal, akár szakértői véleményekkel. Belefolyt az 1870-es években a vízellátás kérdése körül zajló vitákba a budai vízmű kibővítése kapcsán, melyről született néhány vitairata is.⁵³ 1872-ben szabadalmaztatott egy új utcakövezési

⁴⁵ BFL XV.17.b. 312 421/1864.

⁴⁶ A különböző hivatali ügyekben (építési és átalakítási tervengedélyeztetések, peres eljárások stb.): BFL XV.17.b. 312 2640/1872; *Budapesti Közlöny* 1888. július 7. (157.) 8.

⁴⁷ BFL XV.17.b. 312 1817/1869.

⁴⁸ Kiegészítésként megjegyzem, hogy 1882-től a ferencvárosi Ferenc tér 16. szám alatti ház is Beivinkler és felesége tulajdonaként jelenik meg, bár a csatornázással kapcsolatos koncepciójára ez a tulajdonlás már nem valószínű, hogy hatással volt. *Címjegyzék* 1882: 77.

⁴⁹ Általánosságban elmondható, hogy a Pest Város Mérnöki Hivatalának csatornázásra vonatkozó iratai között található beadványok és intézkedések megerősítik azt a képet, amelyet Beivinkler Károly a csatornázási terveiben fest le az 1870-es évek első felének állapotairól, így valószínűsíthető, hogy ha nem is minden esetben saját tapasztalatból, de alapvetően autentikus forrásokból, más háztulajdonosoktól tájékozódhatott. Vö. BFL IV.1326.a. 47–48, 54, 60–61, 67, 75–76. nd.

⁵⁰ A későbbiekben látni fogjuk, hogy az 1860-as évek végétől számos különféle, az utcakövezésre, a szennyvízelvezetésre és az árvízvédelemre vonatkozó szabadalmat nyújtott be, illetve publikált is a témában, és a mérnökegylet tagjaként aktívan részt vett a témák megvitatásában.

⁵¹ 1873-ban póttagként beválasztják a fővárosi képviselőtestületbe a virilisták közül (BFL IV.1403.a. I. 1); 1876-tól már rendes tag (BFL IV.1403.a. IV. 797); 1880-ban az egyik V. kerületi adókiivető bizottság mellé „bizalmi” személynek is kinevezte a közgyűlés. *Ellenőr* 1880. január 31.

⁵² *Ellenőr* 1877. március 24. és 1880. január 7.

⁵³ Beivinkler 1874b. 1877-ben Wein János vízvezetési igazgató tervét bírálja (*Építési Ipar* 1877. február 25. [8.] 146) és saját indítványt is nyújtott be a témában a középítési bizottságnak. Beivinkler 1877.

módszert,⁵⁴ 1877-től a kövezési albizottság tagja.⁵⁵ Az épületfa-felhasználás tárgyában is nyújtott be indítványt 1877-ben.⁵⁶ Az 1890-es években a város árvízvédelmi munkálataiba kapcsolódott be, több javaslatot is beadott ideiglenes védműszerkezetekről, amelyeket szabadalmaztatott is 1892 és 1893 között.⁵⁷

1893. június 17-én, szívbaj következtében Budapesten halt meg.⁵⁸ Haláláról és munkájáról több helyen megemlékeztek, a fővárosi közgyűlésben Ráth Károly főpolgármester mondott búcsúbeszédet, aki elsősorban a csatornázás és árvízvédelem terén kifejtett tevékenységét méltatta.⁵⁹ Ugyan a csatornázás során nem az ő terveit fogadták el, de ahogyan a haláláról a *Pesti Hírlap*ban tudósító újságíró írta, habár „soha sem tartozott egyes csoportokhoz”, a csatornázás ügyének előmozdításában elismerték szerepét.⁶⁰

CSATORNÁZÁSI KONCEPCIÓK ÉS SZEMLÉLETÜK – BEIVINKLER KÁROLY ELKÉPZELÉSEI

A tájékozódás lehetőségei

Az általános csatornázás tervezésének első szakaszában, 1869 és 1874 között, gyakorlatilag még nem beszélhetünk igazi tervekről, ekkor a hangsúly még az alapelvek kidolgozására, a megépítendő csatornarendszer kiválasztására helyeződött. A csatornatervezési diskurzusba belefolyó szakemberek (mérnökök, közegészségüggyel foglalkozó orvosok) és városi döntéshozók különböző forrásokból igyekeztek tájékozódni az európai trendekről, tapasztalatokról és tudományos eredményekről. A szorosan kapcsolódó terület, az orvostudomány vívmányai például hamar elterjedtek, az orvosok és az információ mozgásával Nyugat- és Észak-Európa bizonyos szempontból ekkor egyetlen egészségügyi rendszernek volt tekinthető.⁶¹ Különböző úton-módon a magyar szakemberekhez is eljutottak ezek az információk. Egyrészt a szakirodalomból tájékozódtak – a különböző

⁵⁴ A „Beiwinkler-féle utcakövezési módszer” szabadalma 1872. augusztus 5-én kelt. *Budapesti Közlöny* 1873. június 19. (139.) 2330.

⁵⁵ *Építési Ipar* 1877. január 21. (3.) 47.

⁵⁶ BFL IV.1403.a. V. 190.

⁵⁷ A „Beiwinkler-féle szállítható vasfalak” szabadalma 1892. február 7-én kelt (*Központi Értesítő* 1893. május 18. [40.] 809), a „védőműű árvíz ellen” szabadalmát pedig 1893. március 4-én adta be, végül október 20-án – már a halála után – jegyezték be. *Központi Értesítő* 1894. február 4. (10.) 143.

⁵⁸ BFL XV.20.2. A110_0328 Szentistvánváros (Lipótváros) halotti anyakönyve.

⁵⁹ A *Budapesti Hírlap* (1893. június 20-án) és az *Ország-világ* (1893. július 2-án) mellett a *Pesti Hírlap* – különböző okoknál fogva három számában (1893. június 20-án, június 23-án és június 29-én) – is megemlékezett Beivinkler Károly haláláról. A főpolgármester búcsúbeszédét a *Fővárosi Közlöny* 1893. június 30. (58.) 1. száma hozta.

⁶⁰ *Pesti Hírlap* 1893. június 20. (168.) 5–6.

⁶¹ Kearns–Lee–Rogers 1995: 153.

tervezetekben, véleményezésekben számtalan utalást találunk a felhasznált munkákra. Közvetett vagy közvetlen forrásokból jól ismerték a londoni, párizsi, hamburgi csatornázási rendszereket.⁶² Továbbá a többi európai nagyváros gyakorlatához hasonlóan, ugyan kisebb mértékben, de tettek csoportos és egyéni tanulmányutakat, akár a város megbízásából is,⁶³ illetve részt vettek tudományos kongresszusokon.⁶⁴ Nem elhanyagolható informálódási lehetőséget jelenthetett a vízvezeteki, csatornázási ügyekben tapasztalatokkal rendelkező külföldi mérnökök – például Bazalgette és Lindley – személyes jelenléte is.⁶⁵

Beivinkler Károly csatornázással kapcsolatos működéséhez több oldalról megszerzett tudásra és ismeretekre támaszkodhatott. Először a szennyvíz és az ürülék egészségügyi szempontból legmegfelelőbb elvezetésével foglalkozott (erről bővebben lesz szó a későbbiekben), ezután fordult figyelme az egész csatorna-rendszer megreformálására. Komolyabban 1871-től kezdett el Pest csatornázásával foglalkozni.⁶⁶ A csatornázással, csatornarendszerekkel kapcsolatban alapvetően a német nyelvű szakirodalomból, jelentésekből tájékozódott: megismerte a korabeli európai nagyvárosi rendszereket, elsősorban a londonit, hamburgit és párizsit, tudott a berlini általános csatornázás akkor folyamatban lévő tervezési munkálatairól, elvi vitáiról és a kapcsolódó korabeli tudományos eredményekről

⁶² Kiváló példa erre a Fővárosi Közmunkák Tanácsa által felkért, és a Magyar Mérnök- és Építészegylet által 1873. június 14-én megválasztott különbizottság jelentése a Reitter-féle csatornázási programról: angol és német nyelvű szakirodalmi hivatkozások is bőségesen szerepelnek benne. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* (4.) 2. 53–79.

⁶³ 1869-ben például a pesti közgyűlés által küldött, városi képviselőkől és szakemberekből (mérnök, építész, vásárfelügyelő, tisztí főorvos is volt köztük) álló bizottmány tett tanulmányutat Hamburgban (továbbá – mivel útközben érintették, ezért – Prágában, Drezdában, Lipcsében, Berlinben, Hannoverben, Frankfurtban, Münchenben és Bécsben is), hogy egyebek mellett a helyi csatornázást is felmérjék. Ennek eredményeként részletes műszaki adatokat gyűjthettek Hamburg londoni mintára, Lindley által tervezett csatornázási rendszeréről. Kammermayer 1869: 33–34. Egyéni tanulmányutakra is mentek, például a magyar közegészségügyre nagy hatást tevő Fodor József doktor kétéves úton járt Angliában, az ebből megírt művének és ezáltal a csatornázás kérdésében későbbi szakértői működésének egyértelmű befolyása volt Budapest általános csatornázásának végleges kialakítására (Fodor 1873, 1884).

⁶⁴ A 3. bécsi nemzetközi orvoskongresszusra, amely a csatornázás kérdésével is foglalkozott, a főváros Halász Géza tisztí főorvos személyében megfigyelőt küldött ki. BFL IV.1302. 33908/1873 (augusztus 19.), 36673/1873 (szeptember 10.). A kongresszus eredményeit azonban itthon egyes kiadványokból is ismerhették. Beivinkler 1873b. Ráadásul olyan jelentősnek tartották, hogy szeptemberben a városi tanács azt javasolta, hogy a csatornázásra vonatkozó terv megtárgyalását halasszák a kongresszus utánra. BFL IV.1302. VII. 36673/1873.

⁶⁵ Bazalgette Pest csatornázási tervének elkészítéséhez helyben tájékozódott a pesti viszonyokról 1869-ben. Bazalgette 1869: 6. Lindley pedig ezekben az években rendszeresen megfordult Pesten az ideiglenes vízmű tervezése és építése miatt, továbbá annak a bizottságnak a munkájában is részt vett, ami véleményezte a Bazalgette-féle csatornázási tervet. További példaként megemlítendő Léon Lalanne, francia mérnök (vasutak, hidak tervezője és kivitelezője) személye is, aki korábbi zsűritagsága okán az FKT és Pest-Buda rendelkezésére bocsájtotta – többek között – a csatornázás és vízvezetés vonatkozó párizsi munkáit és terveit. BFL II.1.a. 605/1872 (március 19.).

⁶⁶ Beivinkler 1873a: csatolmány (A mérnökegylet 1873. február 1-ji ülésén tartott értekezés), 4.

is.⁶⁷ A felhasznált forrásaiból egyértelműen látszik, hogy a londoni rendszer használhatóságáról, helyi viszonyokra való átültethetőségéről német közvetítéssel szerzett tudomást és ez alapján alkotott véleményt. Berlinben csak 1873-ban kerültek nyugvópontra a londoni alapelvű, de a berlini viszonyokra erőteljesen átszabott csatornázási rendszer kiépítéséről folyó tárgyalások, melynek első szakasza 1875–1878 között készült el. A jelentésekben a londoni rendszer kapcsán felmerülő, előre nem látott nehézségek és hatásuk (például a környező települések által kezdeményezett kártérítési perek) is riasztólag hathattak Beivinklerre. A csatornázásra vonatkozó magyar nyelvű szakirodalom – a tervjavaslatokon, bírálatokon és jelentéseken kívül – meglehetősen szegényes volt még ebben az időszakban,⁶⁸ valószínűleg ez is indíthatta arra Beivinklert (természetesen a saját javaslata propagálása mellett), hogy összefoglaló, némileg tájékoztató jellegű kiadványokat is megjelentessen 1874-ben.⁶⁹

Csatornázási koncepciók: a kétféle szemléletrendszer

Az 1874-ben, a Reitter Ferenc vezette mérnöki hivatal által kidolgozott, elvi alapvetéseket megfogalmazó csatornázási programot az addig megszületett három tervezet szakszerű elbírálása előzte meg. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa mellett – már csak a személyi átfedések miatt is – a korabeli mérnöki és orvosi szakma is górcső alá vette a terveket, különböző fórumokon adtak teret az érdemi megbeszéléseknek, vitáknak. A három tervezetből kettőnek a szerzője, Bazalgette és Beivinkler, habár a kiindulási pontjuk részben ugyanaz volt, merőben ellentétes szemléletrendszert képviselt, teljesen más úton kívánt eljutni a megoldáshoz.⁷⁰

Joseph Bazalgette 1869-es koncepciójában – miután valamelyest tájékozódott a helyszínen és megismerkedett a népességi statisztikákkal – a Londonban megvalósított rendszert kívánta átültetni a pesti viszonyokra. Három, a Dunával

⁶⁷ A londoni rendszert a berlini városi hatóság által készített felmérésből és a kapcsolódó 1865-ös tárgyalások 1870-ben kiadott iratanyagából ismerte (Beivinkler 1873a: 14–16), Hamburg csatornázását pedig Georg Varrentrapp: *Entwässerung der Städte* című 1868-as munkájából. Beivinkler 1874a: 2. További, a párizsi és londoni csatornázással kapcsolatos adatokat más német szerzők műveiből szerzett (például Arnold Bürkliéből, akinek 1865 és 1871 között több munkája is megjelent) műveiből szerzett. Beivinkler: 1874a: 13; Beivinkler 1880: 7. Az 1873 szeptemberében Bécsben megrendezett 3. nemzetközi orvoskongresszus eredményeit is felhasználta munkájához. Beivinkler 1873b.

⁶⁸ A csatornázással kapcsolatos magyar nyelvű szakirodalom a Vidéky László tollából 1873-ban (Vidéky 1873), illetve a Fodor Józseftől a kapcsolódó témában megjelenteken (Fodor 1869, 1873) kívül inkább csak az 1880-as évek második felétől jellemző (például Fodor 1884; Schaffer 1885; Zielinski 1886).

⁶⁹ Beivinkler 1874a; Beivinkler 1874b.

⁷⁰ A harmadik tervezetet Horváth Farkas mérnök nyújtotta be. Ez elhangzott a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Egyetemes szakülésén, 1873. február 22-én. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 3. (2.) 84–88. Horváth lényegében a két másik terv javaslatait ötvözte, és a Fővárosi Közmunkák Tanácsának bírálata alapján sem a Beivinkler-féle terv hibáit nem orvosolta, sem a Bazalgette-féle terv előnyeit nem vette át teljes mértékben (Zaitz 1937: 39–40), így a következőkben, a különféle szemléletmódok ütköztetésében kevésbé játszik szerepet.

1. kép. Bazalgette 1869-es csatornarendszer-tervezetének részlete

Forrás: Bazalgette 1869 (FSZEK Budapest Gyűjtemény).

párhuzamosan futó, újonnan építendő főgyűjtőcsatorna gyűjtötte volna össze a – szükséges mértékben átépített – jelenlegi csatornahálózatból az eső- és szennyvizet. Ezt egy, a város déli határán túl létrehozandó gyűjtőmedencébe vezettek volna, amelynek tartalmát gőzszivattyú segítségével juttatták volna a Dunába. Szárazabb időjárás esetén a szükséges öblítővíz előteremtéséhez a Rákos-patak vizét is felhasználták volna. A szerző hangsúlyozta a csatornázásnak az egészségügyi helyzetre gyakorolt, számszerűsíthető jótékony hatását (a pesti halálozási arányok és a fertőző megbetegedéssel járó járványok számának csökkenése), az európai nagyvárosokból hozott példákkal és statisztikákkal igazolva azt.⁷¹ Külön felhívta a figyelmet – különösen a csatornázás viszonylatában – a Duna szabályozásának szükségességére. A tervezet gyakorlatilag nem tartalmazott értelmezhető költségtervet,⁷² ami miatt végül is elvetették. A Bazalgette-koncepció legfontosabb, meghatározó jellemzője, hogy a Dunával párhuzamos irányú gyűjtőcsatornáknak és a városon kívüli kivezetésben gondolkodott, tehát megszüntette volna a Dunának a város területén belüli szennyezését.⁷³

Annak érdekében, hogy jobban megértsük Beivinkler Károly szempontjait és motivációit, érdemes azokat a fókuszpontokat feltárni, amelyek köré a csatornázással kapcsolatos beadványait és felszólalásait felépítette.⁷⁴

⁷¹ Nagyon érzékletesen kiszámolja különböző városokra nézve, hány emberéletet menthetett volna meg a csatornázás egységnyi idő alatt; Pesten véleménye szerint évente 3000 főt. Bazalgette 1869: 9–10. Az 1873-as csatornázási programjában az egészségügyi hatások illusztrálására Reitter Ferenc is átveszi tőle ezt a módszert. Zaitz 1937: 41.

⁷² Habár Beivinkler a saját beadványában utólag kiszámolta a Bazalgette-terv költségeit (a gyűjtőcsatornák, a medence és a szivattyú megépítésén túl a hálózat itt nem említett elemeit – vízvezetékeket, lefolyócsöveket és egyebeket – is beleszámolva), hogy pénzügyileg is összehasonlíthassa a két tervezetet, és rámutasson saját terve megvalósításának alacsonyabb költségeire. Beivinkler 1872: 20–22.

⁷³ Bazalgette 1869.

⁷⁴ Beivinkler 1872-ben nyújtotta be az első csatornafejlesztési koncepcióját, azonban a következő években, kisebb-nagyobb módosításokkal ezt újabbak követték, illetve a mérnökegyet ülésein felolvasott beadványai is árnyalták az elképzeléseit.

Bazalgette tervében a hangsúlyt a gyűjtőcsatornákra és a kitorkollási szakaszra helyezte (a gyűjtőmedencét és a szivattyút is beleértve), a hálózat többi részéről csupán érintőlegesen ejtett szót. Beivinkler ezzel szemben a rendszer súlypontjának és legnagyobb problémájának a hálózat kiindulási pontjait, a házakat és a házi bekötéseket tartotta.⁷⁵ A csatornázás kérdésével – saját szavaival élve – „az volt főtörekvésem, hogy az ürülék lefolyására nézve oly elvet állítsak föl, a mely jobb egészségi viszonyok létrehozására szolgáljon alapul”.⁷⁶ A probléma – az árnyékszékek termékeinek nem megfelelő eltávolítása, és ezért egészségre káros hatása – felmérése után megtervezett és megépített egy olyan házi szerkezetet, amivel előbb az árnyékszékek, majd később a csatornarendszer öblítését és tisztán tartását is meg kívánta oldani.

A Beivinkler-féle készülék lényege, hogy az árnyékszékekből az ürüléket a ház többi elhasznált vizével együtt a földszinten elhelyezett tartályba gyűjtötte, ahonnan azt naponta egyszer a házi csappantyú megnyitásával a közcsatornába eresztették. Elsődleges célja volt a „fertőző légtől” megóvni a ház és a város lakóit, mivel azok „oly bajokat okoznak, a melyek elviselhetetlenségök s életveszélyeztető voltak miatt egészségügyi tekinteteből elhárítandók”.⁷⁷ 1871 végén már két, erre irányuló szabadalmat is beadott.⁷⁸ Az Erzsébet téri Schlechta-házban már 1871 szeptemberére megépítette a készüléket, majd ezt a kolera-, illetve a középítési bizottmány figyelmébe ajánlotta, ahol műszaki aggályok ugyan felmerültek (a szennyvíznek a medence falán való esetleges átszivárgásával kapcsolatban),⁷⁹ azonban a „hiányai dacára is tagadhatatlanul bir előnyökkel és több helyen kellő figyelem mellett kétségtelenül sikerrel alkalmazható a köztisztaság és fertőtlenítés meghonosítását előmozdítani”.⁸⁰ 1872 júniusában a Magyar

⁷⁵ Beivinkler 1872: 36; Beivinkler 1874a: 5–6.

⁷⁶ Beivinkler 1873a: csatolmány (A mérnökegylet 1873. február 1-ji ülésén tartott értekezés), 4.

⁷⁷ Beivinkler 1873a: csatolmány (A mérnökegylet 1873. február 1-ji ülésén tartott értekezés), 14.

⁷⁸ A „városi csatornáknak vízmentes zárulékkel való berendezésére, az ürülékek célszerű elvezetésére és az árnyékszékek tisztítására” kidolgozott szabványa 1871. december 16-án kelt. „Tölteléki és kiürülési ellenőrző készülékének” szabadalma 1871. december 29-én kelt. *Budapesti Közlöny* 1873. július 3. (151.) 2556, 2558. „A házberendezés, az árnyékszékek tisztítására és a csatornák kiöblítésére” szabadalma 1874. július 29-én kelt. *Központi Értesítő* 1878. március 31. (20.) 79.

⁷⁹ Ez a kritika – például Reitter Ferenc részéről – a későbbiekben is megfogalmazódott, miszerint az altalaj és a házfalak is felszívhatják a medencében tárolt anyagokat. Beivinkler cáfolatában arra hivatkozott, hogy a csatornáknak lerakódott, eliszaposodott salakanyag is reakcióba léphet az építőanyagokkal, megbontva azt, és így megfertőzheti a környező talajt. (Ez az 1873. szeptemberi nemzetközi orvosi kongresszus egyik témája is volt.) Elmélete szerint, ha vízben áznak a salakanyagok és vízhatlan anyagokból készül a medence, akkor elküthető ez az átszivárgás. Beivinkler 1873a: 38–40. A gyakorlatban végül inkább másfajta problémák léptek fel: a készülékek nem voltak kompatibilisek a régebbi csatornákkal, ezért valójában a tervezettnél nagyobb átalakítást igényeltek (BFL IV.1326.a. IX. 1274/1872), vagy az elzárók ajtajainak gumirészei használódtak el hamar. BFL IV.1326.a. IX. 2219/1872. Mindenesetre ezek a nehézségek további támadási felületet nyújtottak Beivinkler csatornatervezetére, amit Horváth Farkas mérnök

⁸⁰ BFL IV.1303.f. VI. 834/1871: 20.

Mérnök- és Építész-egylet ülésén is bemutatott egy modellt, „mely köztetszésben részesült”,⁸¹ 1872. szeptember 16-án újra a kolerabizottmány elé került az ügy, majd a középítési bizottmány, az orvosegylet és a Fővárosi Közmunkák Tanácsa is tárgyalás alá vette. Végül elismerték gyakorlati alkalmazhatóságát, és mind műszaki, mind egészségügyi szempontból ajánlották használatát, bár kötelezővé nem tették.⁸² Belügyminiszteri rendelet útján – mérsékelt sikerrel – külföldi kormányoknak is kijánlották.⁸³ Magánházakban, majd néhány középületben (a Rókus kórházban, a Kényszerítő Dologházban és a Szegényházban) már 1872-ben beépítették és üzembe helyezték a készüléket.⁸⁴

Az 1872 őszén a fejét Pesten újra felütő kolerajárvány idején a szerkezet az ideiglenes megoldás lehetőségét csillanthatta meg a fertőzés elterjedésének megállításában, a sokat kárhozottat és a koleramiazma melegágyának tekintett ártalmas lég visszazorításával. Jellemző volt ebben az időszakban a bűzelzárás és öblítés nélküli árnyékszékek használata, amelyek közvetlen összeköttetésben álltak a csatornával. Az angol *water closet*, a vízöblítéses vécé használata már terjedőben volt (1873-ban 3010 darab üzemelt a városban), azonban ahhoz vízvezetékekkel ellátott házra volt szükség, amelynek kiépülése szintén nem a felmerült igényeknek megfelelően haladt.⁸⁵ Mindebből látszik, hogy az olcsóbban, egyszerűbb átalakítással megoldható Beivinkler-készülék a kolera sújtotta városban 1872–1873-ban jó átmeneti megoldásnak tűnt, azonban már akkor felismerték, hogy hosszú távon nem válthatja ki a modernebb vízöblítéses angol verziót.⁸⁶ Beivinkler ugyan 1874-ben tett még egy kísérletet, hogy az ő szerkezetével kiegészült csatornahálózatot vezessék be egy addig csatornázatlan városrészben, majd tanulmányozzák a hatásait, azonban eddigre már a csatornatervezési koncepció folyamata túllépett az ő javaslatán, és az nem talált befogadásra.⁸⁷ A *water closet* elterjedésével és általánossá válásával ugyan az árnyékszékek kora a következő évtizedekben

⁸¹ *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* (2.) 6. 268.

⁸² BFL IV.1302. VI. 41678/1872 (november 20.); Beivinkler 1874a: 12–13, 15. Csatornázott, már meglévő házaknál való lehetséges alkalmazásának vizsgálatára pedig külön bizottságot küldtek ki. A készülék kötelező bevezetését Patrubány Gergely szorgalmazta: BFL IV.1302. VI. 39570/1872 (november 6.), 39582/1872 (november 16.), 41677/1872 (november 20.). BFL II.1.a. 2146/1872 (december 2.).

⁸³ BFL IV.1303.f. VI. 834/1871: 29, 34. Beivinkler 1873a: csatormány (A mérnökegylet 1873. február 1-ji ülésén tartott értekezés), 6.

⁸⁴ BFL IV.1326.a. IX. 304/1872, 1274/1872.

⁸⁵ Sipos 1998: 125–126; Takács 2014: 28–29.

⁸⁶ Pest városa például erősen szorgalmazta az Üllői laktanyában a tervezettnél nagyobb arányú munkával és költséggel járó Beivinkler-készülék kialakítását, mivel „annak alkalmazása a jelenlegi járványos időben igen kívánatos volna” (BFL IV.1326.a. IX. 2116/1872), azonban 1873-ban Reitter Ferenc és Horváth Farkas is működésbeli problémákra hívta fel a figyelmet, amit Beivinkler Károly igyekezett cáfolni, illetve 1874. évi szabadalma további fejlesztésekre utal (például már önműködő biztonsági csapfedéllel rendelkezett, ami a bűz és a patkányok terjedését is megakadályozta). Beivinkler 1873b: 10.

⁸⁷ Beivinkler 1874a: 16.

leáldozott, azonban még 1896-ban is előfordult, hogy a Beivinkler-féle készüléket ajánlották ott, ahol más megoldáshoz nem voltak meg a feltételek.⁸⁸

A Beivinkler-féle készülék kapcsán érdemes kiemelni egy koncepcionális kérdést. A rendszer működésének meghatározó mozzanata volt, hogy a csatorna-rendszer tervezőjének elképzelése szerint a házi bekötéseknél kialakított csap-pantyúkat a házmesterek minden este egy meghatározott pillanatban egyszerre nyitották volna ki, ezzel biztosítva a szükséges sodrás sebességet a szilárd anyagok úsztatásához, egyben napi egyszer átmosva az egész csatornahálózatot. A házmesterek kiemelt szerepét az üzemeltetésben és lényegében a karbantartásban (ahogy korábban láttuk, a csatornatisztítás igencsak akadozva működött) a szemétséprés analógiájával indokolta: ahogy a nem veszélyes szemét eltávolítása is a ház felelőssége, úgy a veszélyes szemétnak számító szennyvíz is lehetne az.⁸⁹ Ez a felfogás, amely az 1847. évi szabályrendelet paritásos gondolatát követi, azonban már el-lentmondott annak a kialakulóban lévő városi önkormányzati szerepfelfogásnak, hogy a közösségi, egészséges életfeltételek általános kereteit, így a közműveket és a működésüket szavatoló feltételeket, a városnak kell biztosítania.⁹⁰

Beivinkler érvelésének alapjai

Beivinkler rendszeresen hangsúlyozott szempontja volt, hogy a megfelelő csatornázás megtervezéséhez a helyi viszonyokat kell a legmesszebbmenőkig figyelembe venni. Ez is egy olyan szempont volt, a jövőbeli pozitív egészségügyi hatások mellett, amiben alapvetően mindenki egyetértett, és figyelembe vette azt a tervezésnél, azonban a helyi viszonyok és állapotok megfelelő felmérésével és értelmezésével kapcsolatban már akadtak különbségek, amelyek a műszaki kérdésekben is vitához vezettek. Beivinkler alapvetően azt hangoztatta, hogy a többi terv készítője, illetve a témával foglalkozó szakemberek nem ismerik eléggé a pesti terepviszonyokat, a meglévő csatornahálózat fekvését és mélységét, így a műszaki következtetések sem megfelelőek.⁹¹ Ő ellenben behatóan tanulmányozta a meglévő pesti csatornarendszert, amelyről egy modellt is készített és elérhetővé tett megtekintésre, tanulmányozásra, további hasznosításra.⁹² A legutolsó, 1881-es beadványáig kitartott amellett, hogy a meglévő csatornahálózat helyzetét illetően a többiek hibás adatokkal dolgoztak, amit végeredményben igazolt, hogy

⁸⁸ A laktanyaépítés műszaki feltételei között említik 1896-ban. *Honvédségi Közlöny* 1896 (46.) 86.

⁸⁹ Beivinkler 1873a: 28, 36.

⁹⁰ Sipos 1998: 116.

⁹¹ Beivinkler 1880: 11; Beivinkler 1881: 4–5.

⁹² „[E]rre mindenekelőtt bemutatja Pest város jelenlegi csatornarendszerét plasztikai előállítással, melynél az egyes csomópontokon lábakra beosztott tük hegyei a föld színét, a csatornák menétét pedig a megfelelő magasságokon kifeszített színes zsinórok mutatják; Pest város tervrajzának lapszíne pedig a Duna szempontján keresztül fektetett vízszintes síkot képezi.” *Magyar Mérnök-és Építész-Egylet Közlönye* (2.) 6. 266. Az FKT számára is megküldte: BFL II.1.a. 1268/1872 (június 23.).

a részlettervek kidolgozását végző mérnöki hivatal is az adatok módosítására kényszerült,⁹³ sőt az utókor értékelése is ezt támasztotta alá:

„Beiwinkler emlékének tartozunk annyival [...]. Az évekig tartó vita során a Lechner-terv nem egy fogyatékoságára – különösen a meglevő hálózat helytelen értékelésére – fény derült, amelyet a későbbi tervezések során figyelembe vehettek”.⁹⁴

A másik vitapontjában, a helyi viszonyok értékelésére vonatkozóan, egészen más megállapításra jutott, mint tervezőtársai. Ebben egyértelműen érzékelhető az a berlini hatás, ami a megvalósult londoni rendszert és hiányosságait felmérő 1865-ös jelentésben alapult.⁹⁵ Már a kezdetektől, Bazalgette tervének 1872-es bírálatára óta hiányosságként róta fel a tervezőknek a helyi viszonyokkal kapcsolatos megállapításait, köztük a pesti épületekre és lakóikra vonatkozó értékelésüket, s a Duna jellemzőit is merőben eltérőnek tartotta a tervezéskor követendő mintának tekintett londoni tervben szereplő Temzétől. Véleménye szerint a pesti bérházak lakásainak és a bennük élő családoknak a száma jóval magasabb a londoni épületekben megszokottnál, vízvezetékekkel és angol típusú *water closet*tel való ellátottságuk pedig jóval alacsonyabb (a londoniaknál 90%-os ellátottsággal számolt), továbbá, még ha magasabb is lenne, a felhasználók fegyelmezettsége mindenképpen megkérdőjelezhető,⁹⁶ ami működésbeli nehézségekhez vezethet. A vízöblítéses vécével való ellátottság jelentősége nem véletlen, ugyanis mind közvetetten a Bazalgette-terv, mind kimondottan a Reitter-féle program is azzal számolt, hogy ezek elengedhetetlenül szükségesek a javasolt csatornázási rendszer megfelelő működéséhez. Beiwinkler meggyőződése volt, hogy ezt a mértéket Pest belátható időn belül nem fogja elérni.⁹⁷ Ennek megvalósításához véleménye szerint például nemcsak az árnyékszékeket kellene minden házban és a házak minden emeletén átalakítani, hanem a másféle terhelés és esés miatt új csővezetéseket kellene építeni az utcai csatornák felé, illetve az utcai csatornákat is mélyebbre ásni. Mindezek rendkívül jelentős beruházással járnának,⁹⁸ és megemelnék az általános csatornázás költségeit.⁹⁹ A város házainak vízöblítéses vécével való kiépítését olyan mértékű nehézségnek tartotta, hogy szerinte csupán

⁹³ 1884-ben Martin Ottó, a mérnöki hivatal vezetőjeként a részlettervekről írt jelentésében így fogalmazott: „A mérnöki hivatal ezen tanulmányai alatt azt tapasztalta, hogy a tervezőknek rendelkezésükre állott [...] más adatcsoportok azonban már nem megfelelőek.” Zaitz 1937: 48.

⁹⁴ Garami–Göbel–Párnay 1972: 37.

⁹⁵ 1865-ben a berlini városi hatóság készíttetett a londoni rendszerről egy felmérést, amelyet tárgyalás alá vettek, majd az iratanyagát 1870-ben ki is adták. Beiwinkler 1873a: 14–16, 30–32.

⁹⁶ Használatkor „vigyázatlanság következtében csaknem elháríthatatlan bajok keletkezhetnek az ily vezetékben.” Beiwinkler 1873a: 8.

⁹⁷ Beiwinkler 1872: 8–12.

⁹⁸ Kimerítő példákat hoz, hogy a túl sokféle, már álló ház átalakítása kicsoda nehézségekkel járna, továbbá példaként hozza fel, hogy Berlinben és Észak-Németországban is „állítólag” a nyitott árnyékszékeket preferálják a csövek fagyásveszélye miatt (Beiwinkler 1873a: 22).

⁹⁹ Beiwinkler 1873a: csatolmány (A mérnökegylet 1873. február 1-ji ülésén tartott értekezés), 14.

ennek költsége akkora lenne, mint az ő általa javasolt csatornafejlesztés teljes egészében.¹⁰⁰ Érvei között sorakoztatta fel továbbá, hogy a nagy bérházakban szerzett tapasztalatok szerint, ahol bevezették a Reitter Ferenc által ajánlott angolvécéket és amerikai szifonokat, vízzárókat, azok nem működnek megfelelően, dugulást és bűzt okoznak.¹⁰¹ Ugyan nyilvánvaló, hogy lehettek ilyen jellegű tapasztalatai, mégis nehéz elképzelni, hogy az angol vécék kellemetlenebb bűzt okoztak volna, mint az addigi árnyékszékek.

A londoni rendszer pesti viszonylatokra való átültetését összességében feleslegesnek tartotta, amit több szempontból is megindokolt az 1870-es években. A modernizálás előtti londoni csatornázás legfőbb problémáját magában a szennyet elvezető folyamban, a Temzében látta. Ott azért kellett a városon túlra kivezetni a szennyvizet, mert az árapály mozgása napi szinten erősen befolyásolta a folyó vízszintjét és visszafelé mozgását is, így a város területén bevezetett csatornák szennyvize egy ideig rendszeresen nem hagyta el a város területét, ami közegészségügyi és esztétikai gondokhoz is vezetett. Mivel a pesti csatornázás fő problémáját nem a folyam efféle sajátossága jelentette, így Beivinkler nem tartotta igazoltnak a városon kívüli kivezetés szükségességét és az erre fordítandó költségeket (erről bővebben még később lesz szó).¹⁰² Jogosan merülhet fel a kérdés, hogy miközben rendszeresen hivatkozik közegészségi szempontokra az elképzeléseiben, miért nem látta problematikusnak, hogy a szennyvizet a város területén vezessék a folyóba. Erre az adhat magyarázatot, hogy a korban elfogadottnak és tudományosan alátámasztottnak tartották, hogy bizonyos mennyiségű hígítás (és a szilárd részek felfogása, ülepítése) után minden szennyvíz veszélytelennek tekinthető. Mivel a Duna vízhozamát megfelelő mennyiségűnek ítélték ehhez,¹⁰³ ezért Beivinkler úgy vélte, ha megoldható, hogy mindenkor a Duna szintje alatt kerüljön be a szennyvíz, és így nem kell a miazmateóriában gyökerező „ártalmas kigőzölések” egészségkárosító és kellemetlen következményeivel számolni, továbbá a Duna visszafelé mozgásától sem kell tartani (nem úgy, mint Londonban vagy Hamburgban), akkor nincs szükség városon kívüli kivezetésre.¹⁰⁴ Lényegében ezek, illetve a mindezekkel járó költségek jelentik érvrendszerének sarokpontjait, amelyek alapján következetesen a párhuzamos rendszerű csatornahálózat kiépítése ellen és a régi, sugaras továbbfejlesztése mellett tette le a voksát.

¹⁰⁰ Beivinkler 1874a: 14.

¹⁰¹ Beivinkler 1873a: 26.

¹⁰² Beivinkler 1873a: 30.

¹⁰³ Még 1934-ben is, a Királyi Angol Folyammérnöki Hivatal előírása szerint, ha a szennyvizet a recipiens vize ötszázszorosra hígítja, akkor nem szükséges egyéb tisztítás. Budapesten a Duna középvízállás melletti vízhozamával a hígítás mértékét ezerszeresnek vették. Zaitz 1934: 15.

¹⁰⁴ Beivinkler 1872: 8–12. A miazmateória egyik alapvető problémája itt mutatkozik meg, mivel nem találtak abban kivétlnivalót, hogy ugyanabból a folyószakaszból vételezzenek – esetenként szüretlen – vizet, mint ahova a szennyvíz érkezett.

2. kép. Beivinkler terve az 1870-es pesti csatornarendszerre rajzolva¹⁰⁵

Forrás: Pesti alagcsatornák fekrájza, I. lap.¹⁰⁶ Rajzolta: Németh Ágnes

Beivinkler Károly indítványait – a nagyváros kialakulása előtti várospolitikai hagyományainak megfelelően – egyfajta gyakorlatias szemlélet jellemezte: saját szavai-
val, minél kisebb „üzletzavarással” és a lehető legköltséghatékonyabban kell megol-
dani a csatornahálózat fejlesztését.¹⁰⁷ Az olcsóbb megoldás iránti preferenciája több
tényezőre vezethető vissza. Részben háttéréből adódó, mélyen beleívódott szemlélet
lehetett a takarékoság,¹⁰⁸ azonban mindezt egyéb tényezők is erősítették. Azok az
európai nagyvárosok, ahol már (részben vagy egészben) elkészültek a csatornázás
modernizálásával, óriási összegeket költöttek a beruházásokra, és a drágán kiépített

¹⁰⁵ A képen a vastag fekete vonalak a Beivinkler-terv főcsatornáit (Beivinkler 1872: 26; Beivinkler 1873a: 38), a halványabb és vékonyabb vonalak pedig az 1870-es évek elején meglévő csatornahálózatot jelölik. A tervezett főcsatornák az akkori – és a mai – Körút és Kerepesi út vonalát rajzolják ki.

¹⁰⁶ BFL XV.16.b. 221/43.

¹⁰⁷ Beivinkler 1872: 16. A pénzügyi szempontok nála már 1874-ben ugyanolyan súllyal estek a latba, mint az egészségügyiek, és állította, hogy az ő javaslata alapján minimális átépítést igényelne a meglévő csatornahálózat. Beivinkler 1874a: 1, 14. Ugyanebből az évből a vízvezetékekkel kapcsolatos művében a pénzügyi megfontolások a szakmaiakkal egyenrangú szerepet kaptak. Beivinkler 1874b: 1.

¹⁰⁸ Számos példát találunk a csatornázáson kívül más területen is a költséghatékonysági szemléletre: az ezekben az években zajló, a város modernizálása és egészségügye szempontjából szintén fontos területen, az utakövezéssel kapcsolatos vitában is részt vett (szabadalma, beadványa és albizottsági tagsága is volt). A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1872. júniusi ülésén a javaslata felolvasása során az erre érkező észrevételekre (amelyekben többek közt más, európai városokban használt anyagokat, módszereket ajánlottak) ekképpen válaszolt: „észrevételekre röviden megjegyzi, hogy általok, – minthogy az illetők nem a mi viszonyainkból indulnak ki – csak Budapestre vonatkozó s helyi viszonyainkkal, különösen a költség tekintetével számoló javaslatának czélszerűségét megczáfolva egyáltalában nem látja.” *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* (2.) 6. 266.

rendszerek működésének hatása még nem volt egyértelmű. A tagadhatatlan előnyök (például a halálozási ráta javulása) mellett problémák is felmerültek, amelyek mértéke még ismeretlen volt Beivinkler és a kortársak számára.¹⁰⁹ A külföldi és a pesti (például az 1868-ban épült ideiglenes vízmű nehézségeivel kapcsolatos)¹¹⁰ tapasztalatok miatt is a „pénzpaarlás” és a „későbbi fennakadások” elkerülésére ösztönözte a várost.¹¹¹ Az 1873-as pénzügyi válság és a nyomában kibontakozó gazdasági válság is további óvatosságra intette őt, amibe beleilleszkedett a saját tálalmányát és kivitelezését preferáló, olcsóbb, egyszerűbb, esetlegesen ideiglenes fejlesztés terve, szemben a talán ígéretes, de bizonytalan, még friss eredményeken nyugvó, óriási beruházással járó rendszerrel. 1873 elején még azzal is érvelt, hogy mivel a csatornafejlesztés úgyszólván elkerülhetetlen, ebben az esetben akár választhatnák a legolcsóbb megoldást ígérő javaslatot is – ami történetesen a sajátja volt.¹¹² Talán a legjobban az a felvetése világítja meg a gondolatmenetét, mely szerint a pénzügyi nehézségek, illetve a későbbi költségnövekedés elkerülése végett, kifejezetten nem volna szerencsés költségvetés nélküli terveket készíttetni.¹¹³ Ezeknek a korai terveknek a funkciója azonban egyfajta csatornázási koncepció, program kialakítása is volt, tehát ezeken a konkrét tervezési fázis előtti, részletes költségterveket számon kérni, amit Beivinkler – önmagához hűen – rendszeresen megtett, hiábavaló volt. Legszabatosabban egy 1874-es írásában foglalja össze az aggályait:

„[M]ert az abban ajánlott intézkedések nem bizonyulnak szükségeseknek, nagy műszaki nehézségekkel járnak, kivitelök beláthatlan időig elhuzódnák, az egészségi állapotokon nem javítanak s kivitelök költségei erőnket túlhaladnak”.¹¹⁴

A koncepciók értékelése

Az 1869 és 1872 között készült három csatornatervezet értékelése több fórumon, 1873-ban történt meg. Ennek eredményeképpen a következő év elejére elkészült a Fővárosi Közmunkák Tanácsának bírálata, amelyben a Bazalgette-koncepció alapelveit megfelelőnek tartották, azonban szükségesnek látták a tervek felülvizsgálatát

¹⁰⁹ Beivinkler továbbá úgy ítéli meg, hogy a kiépített rendszerre eddig rengeteget költöttek, az elméletet viszont nem sikerült maradéktalanul átültetni a gyakorlatba. Beivinkler 1872: 8–12.

¹¹⁰ A pesti vízmű építésére és a felmerülő problémákra vonatkozóan bővebben: Horváth 2010: 300–303; Sipos 1998: 122–124.

¹¹¹ Beivinkler 1873a: 34. Érdekes adalék, hogy 1873-ban azt is kifejezetten pénzkidobásnak tartotta, hogy Reitter Ferenc programját külföldi szakemberekkel „bíráltassák el” (végeredményben a meghívásos tervpályázaton részt vevők közül csupán egy terv szerzői voltak franciák), az ezzel kapcsolatos érvelésébe a magyar műszaki terület fejlődését is beemeli: „fontos kérdések megoldását s önállóságot vívjunk ki magunknak a műszaki téren, a mi mindig böszkesége a nemzetnek”. Beivinkler 1873a: csatolmány (A mérnökegylet 1873. február 1-ji ülésén tartott értekezés), 10.

¹¹² Beivinkler 1873a: csatolmány (A mérnökegylet 1873. február 1-ji ülésén tartott értekezés), 42.

¹¹³ Beivinkler 1874a: 3.

¹¹⁴ Beivinkler 1874a: 11.

az időközben megindult város- és folyam szabályozási munkák fényében. Ennek értelmében a Beivinkler-terv sugaras irányú csatornáinak megtartását és továbbfejlesztését elvetették.¹¹⁵ Ezután a Fővárosi Közmunkák Tanácsának megbízására elkészült Reitter Ferenc-féle csatornázási programot fogadták el február 13-án, amelyben a bírálatok és tervek alapján kidolgozott csatornázási irányelveket rögzítették. Ez a koncepció, mindaddig először, már Budapest egész területére vonatkozott, valamint a pesti oldalon a környező települések vízvezetését is feladatként jelölte meg. Fontos mozzanat, hogy a csatornarendszer megfelelő működéséhez száraz időszakban – Bazalgette nyomán – a Rákospatak vizét is felhasználásra javasolta, hogy a csatornában lévő szilárd anyagok mozgatásához és a rendszer átmosásához kellő mennyiségű víz álljon rendelkezésre. Beivinkler az árnyékszékes készülékével kívánta a megfelelő mértékű vízhozamot és sodrást elérni, míg Reitter a Rákospatak bevonásán kívül a vezetékes víz kiépítésével és olcsóvá tételével (valamint a gyarak elhasznált vizével), továbbá az újonnan épülő házakban a *water closet* és a víz-záró, amerikai *syphon* kötelezővé tételével célozta meg ugyanezt.¹¹⁶

Mindezekkel egy időben – a személyi és szakmai átfedések miatt összekapcsolódóan – a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet ülésein (és olykor a napi sajtóban) is zajlott a javaslatok véleményezése.¹¹⁷ Beivinkler első tervezetét legelőször az Egyletben, 1872 júniusában mutatta be, majd 1873-ban egy újabb, kiegészítésekkel ellátott beadványt készített, amelyben a közben felmerült visszajelzésekre is reagált. Az ülésen komoly bírálói akadtak a javaslatának, közülük talán a legszabatosabban Vidéky László fogalmazta meg annak legfőbb problémáját:

„Európának minden nagy városa eltérni kíván a legújabb időben az előadó úr által kifejleszteni szándékoltt sugárszerű csatornarendszertől s milliók áldozásával törekednek arra, hogy az egyik irányú gyűjtőrendszer életbeléptetésével a városok mellett lévő folyók vizeit a póczeanyagok fertőztető befolyásától megmentsék, s most, midőn minden tekintélyes csatornázó mérnök ez irányban nyilatkozik és működik: megbocsáthatatlan ballépésnek tartaná, az előadó csatorna-rendszerének elfogadásával Pestváros csatornahálózatát a haladás szellemétől eltérőleg építeni, annyival is inkább, minthogy az előadó úr szemei előtt lebegett végcél, a város közegészségi állapotának emelését sem látja a fenn előadott okon kívül azért sem biztosítottak”.¹¹⁸

¹¹⁵ Zaitz 1937: 39–40.

¹¹⁶ Zaitz 1937: 40–45; Garami 1972: 35–36.

¹¹⁷ Az Egylet szerepe nem volt lényegtelen az általános csatornázás szempontjából, ugyanis tagjai között tudhatta a témában alkotó és felszólaló mérnökök többségét. Ezen túl a Fővárosi Közmunkák Tanácsa felkérte őket a Reitter-féle csatornázási program bírálatára, erre 1873. június 14-én egy különbizottság alakult, ami egy alaposan kidolgozott jelentést állított össze. Beivinklert egyébként ebbe a bizottságba végül nem választották be: bár eredetileg felmerült a neve Horváth Farkaséval együtt, mint a főváros csatornázási kérdéseiben legjáratosabb két szakemberé, de kibékíthetetlen vitájuk miatt nem akarták egyiküket sem beválasztani, nehogy „a kölcsönös kapacitálásnak helyt engedjenek”. Talán személyi politika vagy az általa képviselt csatornázási szemléletmód miatt, de Horváth Farkas mégis bizottsági tag lett. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* (3.) 6. 383–384.

¹¹⁸ 1873. február 1-ji ülés. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* (3.) 2. 76.

3. kép. Bazalgette és Beivinkler terveinek összehasonlítása¹¹⁹

Forrás: Pesti alagcsatornák fekrája, I. lap.¹²⁰ Rajzolta: Németh Ágnes

Összességében 1874-re kialakult a korabeli szakmai konszenzus arról, hogy a Bazalgette–Reitter-féle irányt kell követni Budapest általános csatornázásának megvalósításában. Beivinkler Károlynak, írásai tanúsága szerint, nehezebbre esett mindezt elfogadni. További beadványokat tett, s habár a tervezés második szakaszában (1878-ban és 1880-ban) már átvette a Reitter-féle program, majd a Lechner-terv elképzeléseit, jócskán leegyszerűsítette azokat, mivel továbbra is a kisebb léptékű beruházás és az ezzel járó kisebb költség lebegett a szeme előtt. Ezenkívül főként műszaki ellenvetései voltak, a meglévő és további felhasználásra szánt „tarthatatlan, egészen primitív és bomló állapotban lévő csatorna-hálózatunktól” való függés és a csatornák nem megfelelő felmérése miatt aggályoskodott¹²¹ – ez később jogosnak is bizonyult –, és továbbra is csak a pesti oldal csatornázásával foglalkozott, holott ekkor már egész Budapest csatornázásának terveit vitatták meg.¹²² Az 1878-as beadványa eredményeként elodázták a Lechner-terv elfogadását, és újonnan alakított szakértői bizottság foglalkozott mindkét tervvel, s további három évig tartott, mire 1882-ben a közgyűlés meghozta végső döntését, és elkezdődhetett a részlettervek kidolgozása. Javaslatának ez a másodvirágzása

¹¹⁹ A két terv összehasonlítását az 1870-es évek eleji pesti csatornarendszerre vetítettük rá. A képen a szaggatott vastag fekete vonalak a Bazalgette-terv főcsatornáit, a vastag fekete vonalak pedig a Beivinkler-terv főcsatornáit (Beivinkler 1872: 26; Beivinkler 1873a: 38) mutatják, a halványabb és vékonyabb vonalak pedig az 1870-es évek elején meglévő csatornahálózatot jelölik.

¹²⁰ BFL XV.16.b. 221/43.

¹²¹ Beivinkler 1878: 2.

¹²² Beivinkler ezt 1881-ben azzal indokolta, hogy azért csak a pesti oldal csatornázásáról érdemes vitázni, mert az mutat nehézséget és véleménykülönbséget. Beivinkler 1881: 3.

sokkal inkább várospolitikai indíttatású volt, a vitákban több volt a személyeskedés is. Ugyan szakmai, műszaki érvek is előkerültek, azonban a cél inkább a döntés elodázása lett (utólag a városvezetés is bevallotta, hogy a pénzhiány miatt úgyszemint tudták volna megvalósítani 1877-ben a beruházást).¹²³

* * *

A nyugat-európai nagyvárosokhoz hasonlóan a 19. század közepére Pest is a gazdasági és társadalmi átalakulás folyamatának kezdetén járt, az egyre inkább fejlődő ipar és a növekvő lakosság mindinkább igényelte a városfejlesztést, elsősorban a megfelelő fizikai infrastruktúra (modern városi világítás, vízellátás, csatornázás, útburkolás) kialakítását. Ezeket az igényeket erősítették a század mentalitásbeli és orvostudományi változásai is, ami a higiéniai mozgalom és a miazmateória egymást erősítő elméletében testesült meg, majd a közegészségügy és a kapcsolódó infrastruktúra reformját hozta. Ezekben az években azonban még sok volt a bizonytalanság, amit a csatornázási kérdés kezdeti, az 1870-es évek első éveiben zajló vitái is jól mutattak. Természetesen utólag egészségügyi és technikai szempontból egyértelműnek tűnhet, hogy az 1870-es és 1880-as években végül miért azok mellett az irányelvek mellett döntöttek, amelyek alapján Budapesten is megépült a csatornarendszer. A kor emberének azonban egyértelmű, biztos tudás nélkül kellett egyik vagy másik elmélet, koncepció mellett döntenie, miközben a városi önkormányzat és a városi polgár szerepének – előbbi javára való – hangsúlyeltolódása is befolyásolta a közművek tervezését.¹²⁴ Az európai városokban alkalmazott különböző gyakorlatok is más-más eredményeket mutattak. A tervezés fázisának pénzügyi nehézségei is lassították a döntési folyamatot, csakúgy, mint a különböző szempontrendszerek ütközése. A folyamat nehézkesnek tűnhet, ugyanakkor kellő időt biztosított arra, hogy a csatornázás esetében egy valóban véglegesnek mondható (vagy legalábbis igen hosszú távra megfelelő) terv, majd kivitelezés születhessen meg.

Mindezekre tökéletes példa Beivinkler Károlynak a csatornázási diskurzus első szakaszában betöltött szerepe. A rendelkezésre álló információk, a nem egyértelmű tudományos ismeretanyag és részben a háttéréből fakadó motivációk őt végül egészen más következtetésre vezették, mint Bazalgette-et, Reittert vagy Lechnert. Beivinkler Károly kiválóan képzett, gyakorlott mérnök volt, továbbá polgári és háztulajdonos családi kapcsolati háttérrel rendelkezett, akinek

¹²³ Az 1878 és 1882 közötti időszak csatornázással kapcsolatos vitáiról, várospolitikai zöngéiről összefoglalóan: Horváth 2010: 293–297.

¹²⁴ A német városokra (például Hamburgra) is jellemző volt, hogy Robert Koch 1880-as évek eleji bakteriológiai felfedezései ellenére, a pettenkoferi miazmairányzat továbbra is fontos szerepet játszott a döntéseikben. Schott 2002: 188. A bécsi városi tanácsban, a pestihez hasonlóan, az iparos-hagyományos polgári réteg volt túlsúlyban, amely kezdetben nem támogatta az infrastrukturális nagyberuházásokat, azonban összességében a liberális városvezetésnek ott is sikerült elérnie a korszerűsítéseket. Csendes 2003: 6–7. A csatornarendszer valódi reformjának 19. század végére való kitolódása Párizsban is legfőképpen gazdasági okokra és az ebből hasznot húzó vállalkozói-háztulajdonosi réteg ellenállására vezethető vissza. Gandy 1999: 31.

figyelmét házfelügyelői szerepe és tapasztalatai irányíthaták a városi élet e minőségi hiányosságára, amelyet egészségügyi és „emberiségi” szempontból kívánt orvosolni. Láttuk, hogy rendelkezésre állt hozzá a szükséges műszaki tudása, tájékozódhatott a külföldi fejleményekről, rendelkezett egyfajta gyakorlati tapasztalattal, ami motivációt is nyújtott, ám mégis más végkövetkeztetésre jutott, mint a csatornázással foglalkozó szakemberek többsége. Ennek hátterében valószínűleg az állt, hogy a végsőkig ragaszkodott annak a hagyományos iparos-kereskedő-háztulajdonos polgárságnak a legjellemzőbb szempontjaihoz, amelyhez lényegében maga is tartozott. A tervezés első szakaszában az egészségügyi viszonyok javítását, a megfelelő megoldás megtalálását és azok elvi alapokra helyezését célzó javaslatait jellemzően szakmai szempontok vezérelték. Nagy szerepe volt a szakmai diskurzus újraindításában, s többek közt ennek is volt köszönhető, hogy megszülethettek az elvi irányelvek. A második szakaszban azonban, amellett, hogy egyes műszaki részletkérdésekben neki volt igaza, a takarékoság és a város közbiztonságának védelme mintha minden egyéb érvet felülírt volna az elképzeléseiben, így a kérdés (és beadványai) megvitatása várospolitikai csatározások ürügyévé válhatott.

1873-ban a Fővárosi Közmunkák Tanácsának ülésén elhangzott mondatok azonban pontosan vázolták fel a jövőt:

„[T]ekintve, hogy a csatornázási munkákat *milliókba fog kerülni* és az *századok tartamára készül*, kívánatosnak tartja, hogy a rendszer kérdéseinek megállapítása végett előbb kitűnőbb szakférfiúk véleményei kéressenek be, hogy ezek nyilatkozatai alapján a fő elv *tökéletes megnyugvással határozathassék meg*”.¹²⁵

Lényegében a szakmai konszenzus kialakításához ellenpontot nyújtó Beivinkler Károly betöltötte – a saját maga által magára osztott – feladatát: „nyíltan kifejezett szándékom szerint azért óhajtottam felszínre hozni Pest város ez életkérdését, hogy okot szolgáltatassak a további elmélkedésekre s tudományos vitatkozásokra”.¹²⁶

FORRÁSOK

Alsóvízvárosi Római Katolikus Plébánia születési anyakönyvei (ASz)

<https://www.familysearch.org> – utolsó letöltés: 2021. március 29.

2. kötet: Születési, házassági és halotti anyakönyv (1843–1854).

3. kötet: Születési anyakönyv (1855–1878).

Belvárosi Római Katolikus Plébánia anyakönyvei (BeA)

<https://www.familysearch.org> – utolsó letöltés: 2021. március 29.

36. kötet: Házassági anyakönyv (1837–1850).

¹²⁵ BFL II.1.a. 295/1873 (február 13.). (Kiemelés – N. Á.)

¹²⁶ Beivinkler 1873a: csatolmány (A mérnökegylet 1873. február 1-ji ülésén tartott értekezés), 2.

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

II.1.a. Fővárosi Közmunkák Tanácsának iratai. Tanácsülési és bizottsági jegyzőkönyvek, 1870–1948.

IV.1302. Pest város Törvényhatósági Bizottságának közgyűlési jegyzőkönyvei, 1867–1873.

IV.1303.f. Pest város Tanácsának iratai. Tanácsi iratok, 1850–1873.

IV.1326.a. Pest város Mérnöki Hivatalának iratai, 1858–1873.

IV.1403.a. Budapest székesfőváros Törvényhatósági Bizottságának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1873–1944.

VII.180.b. Barcs Ernő közjegyző iratai. Hagyatéki ügyek, 1926–1952.

XV.16.b.221 Pest áttekintő térképei, 1785–1880.

XV.17.b.312. Pest szabad királyi város. Építő Bizottmány tervei, 1861–1873.

XV.20.2. Mikrofilmtár. Egyházi anyakönyvek, 1687–1895.

Budavári Római Katolikus Plébánia születési anyakönyvei (BSz)

<https://www.familysearch.org> – utolsó letöltés: 2021. március 29.

6. kötet: Születési anyakönyv (1852–1864).

Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (FSZEK)

Budapest Gyűjtemény

Miskolci Egyetem Levéltára (MEL)

A.I.1.a. Selmecbányai tanintézetek (bányaiskola, akadémia, főiskola), törzskönyvek, 1842–1875.

Bazalgette, Joseph William 1869: *Jelentés és tervrajz szab. kir. Pest városa földalatti csatornázásának javítása tárgyában*. Pest.

Beivinkler Károly 1872: *Csatornázási tervet Pestvárosának tisztítása s vízlecsapolása érdekében. Értekezés Pest sz. kir. város csatornáztatása tárgyában*. Pest.

Beivinkler Károly 1873a: *A Pest városa részére tervezett csatornázási rendszerek okadatolt ismertetése*. Pest.

Beivinkler Károly 1873b: *Studienmäßige Besprechung der Reinigung und Entwässerung der Städte durch Kanalisierung mit Rücksicht der durch den 3. Internationalen Medizinischen Kongress in Wien gestellten Anforderungen und deren Lösung*. Budapest.

Beivinkler Károly 1874a: *A budapesti csatornázási kérdés*. Budapest.

Beivinkler Károly 1874b: *A budapesti vízvezeték*. Budapest.

Beivinkler Károly 1877: *Indítvány Budapestnek forrásvízzel való ellátása tárgyában*. Budapest.

Beivinkler Károly 1878: *Emlékirat Budapest csatornázásáról*. Budapest.

Beivinkler Károly 1880: *Czáfolat ama műszaki vélemény ellenében melyben Tolnay Lajos, a M. Kir. Állam-vasutak vezérigazgatója, Kherndl Antal műegyetemi tanár és Cathry Sales magánmérnök, mint a kiküldött szakbizottság tagjai a Beivinkler-féle csatornázási tervet fölött nyilváníttak*. Budapest.

Beivinkler Károly 1881: *Külön véleménye a fővárosi középítési bizottságnak a budapesti csatornázási rendszerek fölött 1881. július 8-ról kelt jelentésére*. Budapest.

Címjegyzék 1867: *Adress-Kalender von Pest, Ofen und Altofen für das Jahr 1866*. Pest.

Címjegyzék 1871–1872: *Adressen-Kalender von Pest, Ofen und Altofen für die Jahre 1871 und 1872*. Pest.

- Címjegyzék* 1882: *Budapesti cím- és lakjegyzék*. Budapest.
- Fodor József 1869: *Az árnyékszékrendszerekről*. Pest.
- Fodor József 1873: *Közegészségügy Angolországban*. Budapest.
- Fodor József 1884: *Budapest csatornázása*. Budapest.
- Kammermayer Károly (et al.) 1869: *Pest sz.kir.város tekintetes közgyűléséhez a Hamburgba kiküldött bizottmány hiv.jelentése a közvágóhidakról és egyéb berendezésekről szerzett tapasztalat iránt*. Pest.
- Schaffer Antal 1885: *A városi csatornarendszerek fejlődésének ismertetése*. Budapest.
- Szabályrendeletek* 1888: *Budapest Főváros Törvényhatósága által alkotott szabályrendeletek, szabályzatok és utasítások gyűjteménye*. 2. kötet. Budapest.
- Vidéky László 1873: *A Liernur-féle csatornázási rendszer*. Budapest.
- Zielinski Szilárd 1886: *München város csatornázása*. Budapest.

Budapesti Hírlap, 1893.

Budapesti Közlöny, 1873, 1888.

Ellenőr, 1877, 1880.

Építési Ipar, 1877.

Fővárosi Közlöny, 1893–1894.

Honvédségi Közlöny, 1896.

Központi Értesítő, 1878, 1893–1894.

Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 1872–1874.

Pesti Hírlap, 1893.

Ország-világ, 1893.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Allen, Michelle Elizabeth 2008: *Cleansing the City: Sanitary Geographies in Victorian London*. Athens, Ohio.
- 'Beivinkler (Beywinkler) Károly' szócikk. In: Bona Gábor: *Az 1848/49-es szabadságharc tisztikara*. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/szadosok-az-184849-evi-szabadsagharcban-96F2/eletrajzi-adaatok-989D/b-991B/beivinkler-beywinkler-karoly-9986/> – utolsó letöltés: 2020. augusztus 15.
- Csendes, Peter 2003: Stadt und Technik. Wissenschaftlicher Fortschritt und urbane Entwicklung. In: Csendes, Peter – Sipos András (Hgg.): *Budapest und Wien. Technischer Fortschritt und Urbaner Aufschwung im 19. Jahrhundert*. Budapest – Wien, 5–14.
- Für Lajos – Pintér János (szerk.) 1987: *Magyar Agrártörténeti Életrajzok*. 1. kötet: A–H. Budapest.
- Gandy, Matthew 1999: The Paris Sewers and the Rationalization of Urban Space. *Transaction of the Institute of British Geographers* 24 (1.) 23–44. DOI: 10.1111/j.0020-2754.1999.00023.x
- Garami Tibor – Göbel József – Párnay Zoltán 1972: *Budapest csatornázása*. Budapest.

- Holló Szilvia Andrea 1998: Pest, Buda, Óbuda a térképszalton. In: Gyáni Gábor (szerk.): *Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda*. Budapest, 139–163.
- Horváth J. András 2010: *A megigényelt világváros. Budapest hatósága és lakossága a város-egyesítés éveiben*. Budapest.
- Kearns, Gerard – Lee, W. Robert – Rogers, John 1995: Politikai és gazdasági tényezők kölcsönhatása a városi közegészségügy fejlődésében. In: Gyáni Gábor (szerk.): *A modern város történeti dilemmái*. Debrecen, 127–157.
- Kövér György 1986: *1873. Egy krach anatómiája*. Budapest.
- Mattyasovszky János 1994: *A főváros csatornázásának rövid története, 1872–1948*. (Kézirat.) Budapest.
- ’Peto, Sir (Samuel) Morton, first baronet’ szócikk. In: *Oxford Dictionary of National Biography*. <https://www.oxforddnb.com/view/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb-9780198614128-e-22042;jsessionid=867095F122372D01592D4940F26234B6> – utolsó letöltés: 2021. március 27.
- Schott, Dieter (2002): One City – Three Catastrophes: Hamburg from the Great Fire 1842 to the Great Flood 1962. In: Massard-Guilbaud, Geneviève – Platt, Harold L. – Schott, Dieter (eds): *Cities and Catastrophes: Coping with Emergency in European History / Villes et catastrophes: Réactions face à l’urgence dans l’histoire européenne*. Frankfurt am Main, 185–204.
- Sipos András 1998: A kolerajárvány, és ahogy a város válaszol. In: Gyáni Gábor (szerk.): *Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda*. Budapest, 111–138.
- Sutcliffe, Anthony 1995: A környezet ellenőrzése és tervezése az európai fővárosokban 1850–1914 között: London, Párizs, Berlin. In: Gyáni Gábor (szerk.): *A modern város történeti dilemmái*. Debrecen, 109–126.
- Takács Anett 2014: *Higiéniai és tisztálkodási szokások változása 1850–1820 között Magyarországon, különös tekintettel Budapestre*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Tringli István 1992: Petzval József pesti évei. *Technikatörténeti Szemle* (19.) 25–33.
- Vadas Jenő 1896: *A selmeczbányai m. kir. erdőakadémia története és ismertetője*. Budapest.
- Vaughan, Adrian 2009: *Samuel Morton Peto. A Victorian Enterpreneur*. Hersham.
- Vörös Károly (szerk.) 1978: *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*. Budapest.
- Vörös Károly 1979: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1919*. Budapest.
- Umbrai Laura 2014: *Így szemeteltek Budapesten. A hulladékgyűjtés múltja a fővárosban*. Budapest.
- Zaitz László 1934: *Budapest csatornázása és a szennyvízkezelés módszerei*. (Különlenyomat a Városi Szemle XX. évfolyamából.) Budapest.
- Zaitz László 1937: *Budapest csatornázása*. (Statisztikai Közlemények 82.) Budapest.

Köztisztasági és közegészségi viszonyok Miskolcon a 19. század utolsó harmadában*

A 19. századi városok borzalmas köztisztaságának kérdése általában mint az urbanizációs folyamatok kellemetlen kísérőjelensége kap figyelmet a (város)történetek részéről. A felfokozott népességkoncentráció és a folyamatosan bővülő ipari termelés az intenzíven növekedő városokban a köztisztaság, és ezzel az egészségügyi viszonyok nagyfokú romlását eredményezte, amellyel a városok vezetése kevésbé tudott megbirkózni. Jóllehet nálunk kisebb léptékben, de ugyanúgy lejátszódott ez a folyamat, amely nem csupán Budapest – az egyetlen nyugati mértékkel is nagyvárosnak számító hazai város – tekintetében vetett fel súlyos problémákat, hanem a kisebb, néhány tízezer főt számláló településeken is. Mivel a köztisztaság helyzete a demográfiai, főként a mortalitási mutatókban csapódott le leginkább, a történeti demográfusok és társadalomtörténészek körében is gyakorta kutatott téma a városi higiénia kérdése.

Figyelmet érdemel azonban egy új típusú megközelítés is, amely a társadalom és a környezet interakciójában vizsgálja a problémát. A (városi) környezettörténeti kutatások a társadalmi metabolizmus, valamint a kolonizáció fogalmát használva próbálják meg leírni mindazon kölcsönhatásokat, amelyek a társadalom és a környezet között létrejöhetnek. Az eredetileg a biológiából származó metabolizmus fogalma szorosan kapcsolódik a komplex rendszerek elméletéhez,¹ mivel az ebben leírt szisztémák működése során keletkező *inputok* és *outputok* összességének elemzésére használják. Az emberi és természeti rendszerek közötti interakciónak azonban van egy olyan formája, amelyet a metabolikus kölcsönhatás nem fed le. Számos példát láthatunk a mezőgazdaságban vagy az állattenyésztésben (például génmódosítás, öntözőcsatorna-rendszerek), de más területen is olyan beavatkozásokra, amelyekre inkább a kolonizáció fogalma használható. A kolonizáció „a természeti folyamatok szándékos és hosszan tartó átalakítása szervezett társadalmi beavatkozás által annak érdekében, hogy a társadalom számára növeljék a természeti folyamatok hasznosságát”.² Ennek kockázata abban rejlik, hogy az ember már olyan mértékben átalakította és ellenőrzése alá vonta a természeti folyamatokat, hogy azok kielégítő

* A tanulmány az NKFIH FK 128 978. számú, *Tudás, tájkép, nemzet és birodalom* című projektje keretében készült.

¹ A komplex rendszerek ökológiában használatos elmélete C. S. Holling nevéhez köthető, aki 1973-ban megjelent cikkében amellett érvel, hogy a komplex dinamikus rendszerek alapvető sajátossága, hogy miközben egy külső vagy belső eredetű zavaron mennek keresztül, képesek megőrizni a rendszer fenntartásához szükséges alapvető funkciókat. Holling 1973.

² Fischer-Kowalski–Weisz 1999: 234.

működése a továbbiakban nem képzelhető el folyamatos emberi fenntartás nélkül. Ezért a kolonizált természeti rendszerek érintetlen társaiknál törékenyebbek, sőt többszörösen sebezhetőek.³ Hiszen egyrészt az ember kiszolgáltatottá válik a saját maga által létrehozott rendszer belső dinamikájának, ugyanakkor a rendszer életképessége saját fenntartói gyakorlatának eredményességétől is függ. Visszaút pedig nincs, a kolonizáció folyamata megfordíthatatlan. Létrejön a kölcsönös egymásrautaltság állapota, a koevolúció.⁴ A metabolizmus és a kolonizáció fogalma szorosan összefonódik, mivel a kolonizációhoz energiára és munkaerőre van szükség, amelyek viszont a metabolizmus folyamatában „termelődnek”.⁵

Szerencsére mindkét fogalom jól integrálható a várostörténeti kutatásokba, segítségükkel pedig új szemléletmóddal közelíthetünk a korábban vizsgált kérdéskörökhöz, például a hulladékgazdálkodáshoz vagy az ivó- és szennyvízhálózatok kiépítéséhez. A metabolista megközelítés a várost egy élő szervezethez hasonló módon képzei el, amely működése érdekében nemcsak különféle erőforrásokat vesz magához, hanem számos terméket is kibocsájt. Ebben a felfogásban a városi szemét alapvetően a kibocsátott termék kategóriájába tartozik, ugyanakkor elképzelhető annak erőforrásként való felhasználása is, amennyiben valamilyen módon újrahasznosításra kerül. A járványok és az urbanizáció által kikényszerített szennyvízhálózat szintén vizsgálható környezettörténeti megközelítésben, amennyiben ezeket a rendszereket a természetes vízkörforgásba való kolonizációs beavatkozásként értelmezzük. Ugyancsak kolonizációs beavatkozásnak tekinthetjük a vízhasználati módokat vagy éppen az árvízvédelmi célokat szolgáló építményeket, hiszen ezekről is elmondható, hogy nemcsak átalakítják a víz folyásának sebességét vagy helyét, hanem az emberi használat érdekében hol csökkentik, hol pedig növelik a vízkörforgásba bekerülő víz mennyiségét.

Tanulmányomban ez utóbbi megközelítésmódot előtérbe helyezve kívánom bemutatni Miskolc köztisztasági állapotát a 19. század utolsó harmadában, amely megítélésében és átalakulásában a korszakban végbemenő orvostudományi fejlemények mellett két természeti csapás játszott lényeges szerepet: az 1872–1873. évi kolerajárvány és az 1878. évi árvíz.

A TISZTASÁG MEGÍTÉLÉSE

Az, hogy miként határozzuk meg a tiszta és a piszkos fogalmát, hogyan vélekedünk ezek tartalmáról, kulturálisan meghatározottnak tekinthető, ráadásul idővel jelentősen változhat is. Mary Douglas antropológus úgy fogalmazott, hogy

³ A kolonizáció következtében fellépő problémákat a modern társadalmak többnyire újabb beavatkozással próbálják orvosolni, melyek további problémákhoz vezetnek. Ezt nevezi a szakirodalom kockázatspirálnak. Müller-Herold–Sieferle 1998. A komplex rendszerek, a metabolizmus és a kolonizáció történeti kutatásokban való használhatóságáról: Bodovics 2019.

⁴ Fischer-Kowalski–Weisz 1999: 236–237.

⁵ Fischer-Kowalskit idézi Winiwarter 2004: 107.

szemétnek (*dirt*) tekintjük mindazt, ami az adott időpontban nem jó helyen van, aminek nincs meg a helye („matter out of place”).⁶ Ugyanis minden társadalom igyekszik kerülni mindazt, amit piszkosnak tart, még hozzá úgy, hogy azt saját életterén kívülre helyezi – mindez része annak a folyamatnak, amelynek során rendet próbálunk tenni a világunkban. Ezért Douglas azt hangsúlyozza, hogy a szemétről önmagában nem beszélhetünk, mindig ott van a háttérben maga a rendszer, amelynek részét képezi. Amikor rendet teszünk magunk körül, tulajdonképpen nem csinálunk mást, mint osztályozzuk a különféle dolgokat, a nem megfelelő elemeket pedig, amelyeknek nem találunk helyet, kívül helyezzük saját kis világunkon. Amikor tehát egy adott dolognak helye van az életünkben, például mert fel tudjuk használni valamire, akkor az nem tekintendő szemétnek, éppen ellenkezőleg, hasznos nyersanyag.

Ahhoz tehát, hogy a 19. század végi ember köztisztasághoz való hozzáállását megismerjük, és megértsük, hogy miképpen tudott mai szemmel nézve elviselhetetlen higiéniai körülmények között élni, azt is vizsgálunk kellene, miképpen gondolkodott a tiszta és piszkos kérdéséről. Hiszen ez nem csak a tájékozottságon múlik; nem csupán arról van szó, hogy nem ismerték a különféle betegségek terjedésének okait és folyamatát. Egyszerűen semlegesén vagy éppenséggel pozitívan tekintettek a ma már köztisztasági és -egészségügyi szempontból negatívnak értékelt dolgokra, mert saját életükben megvolt azoknak a helye. Ennek egyik legjobb példája a trágyahalom, amely még egy olyan, túlnyomóan ipari és kereskedelmi városban is, mint Miskolc a mezőgazdaság számára sokáig értékes nyersanyagnak számított. Attól a ponttól vált a városi élet nemkívánatos melléktermékévé, amikor elvesztette helyét a városi élet rendszerében. Erre a kérdésre a hulladékgazdálkodás bemutatásánál még visszatérünk.

A kutató nehézsége az, hogy a tisztaságról és piszkosságról vallott nézetekkel kapcsolatban viszonylag kevés személyes forrást használhatunk, helyettük inkább az oktatási jelleggel a publikumnak szánt írásokban vagy a városi rendeletekben találhatunk fogódzót. Mivel azonban ez utóbbiak többnyire nevelő cézzal íródtak, így sokkal inkább arról tájékoztatnak, hogyan kellene gondolkodni és cselekedni a köztisztaság érdekében, nem pedig arról, hogy mi volt az aktuális társadalmi praxis. E tanulmány is alapvetően a vizsgált korszakban keletkezett városi szabályrendeletekre épül, amelyek csak részben tükrözik a helyi gyakorlatot, amennyiben arra különféle előírásokkal és tiltásokkal reagálnak. Éppen ezért, mintegy kontrasztként, e forrásokat összevetettük a közgyűlési és tanácsülési jegyzőkönyvekben, illetve az azokhoz kapcsolódó iratokban, valamint a sajtóban megjelenő „valósággal”, amelyek a változásokat időben jobban követve nyújtanak pontosabb képet a miskolci köztisztaság helyzetéről.

⁶ Douglas 1984: 36.

KRÍZISEK ÉS POFONOK: AZ 1873-AS KOLERAJÁRVÁNY ÉS AZ 1878-AS ÁRVÍZ

A 19. századi köztisztasági állapotok fejlődésében általában három tényezőről szokás szólni. Elsőként említhetjük a században többször is megjelenő kolera-járványokat, amelyek időről időre kiegészültek különféle egyéb, súlyosan fertőző betegségekkel (például himlő, kanyaró). Másodsorban az egyre intenzívebbé váló urbanizáció nevezhető meg a közegészségügyi reformok indirekt katalizátoraként, amennyiben a városiasodás folyamata látványosan rossz életkörülményekkel és döbbenetes halálozási arányokkal párosult. Ugyanakkor az urbanizáció abban a tekintetben is hatással volt a köztisztasági állapotok változására, hogy a 19. század utolsó harmadában a modern városról szőtt újabb elgondolásokba már nem fért bele a piszkos és egészségtelen városi környezet. Végül pedig a járványok és az urbanizáció mellett, nem kis szerep jutott a városi közegészségi állapotok javulásában az orvostudományban történt nagy átalakulásnak és felfedezéseknek.

Miskolcon az urbanizáció által generált nyomás kevésbé hatott a köztisztasági állapotokra, mivel nagysága és lakosainak száma alapján a város nem szembe-sült olyan mértékű problémákkal, mint a korszak nagyvárosai. Ellenben a járványok, különösen az 1872–1873. évi kolera, valamint a vissza-visszatérő árvizek, azok között is elsősorban az 1878. évi augusztusi, nagyban hozzájárultak a köztisztaságról és a közbiztonságról alkotott nézetek újragondolásához.

Miként az ország számos pontján, úgy Miskolcon is a köztisztaság kérdése került előtérbe a kolerajárvány közeledtének hírére. Első körben a város több pontján is magasodó trágyahalmokat távolították el, és fertőtlenítették az árnyékszékeket. Mivel a harc a trágyahalmok mellett az ugyancsak „miazmát terjesztő”⁷ vízfelületek ellen folyt leginkább, a város két patakja, valamint az itt-ott méreteresre terebélyesedő pocsolyák sem kerülhették el az alapos tisztítást. Az óvintézkedések terén mutatkozó szigorúság nem volt alaptalan, ugyanis a megyében Miskolcon jelent meg legelőször a kolera, 1872. november 14-én.⁸

„A városi és megyei bizottság, érezve a reá háramló roppant felelősséget, külön-külön összeült, s időt nem kímélve, oly határozatokat hozott, melyek ha megtartatnak, ha városunk minden egyes értelmes polgárának – megvárható – támogatásával párosulnak, s ha az örökös gondviselés is úgy akarja, talán megmenthetjük megyénket s városunkat a rettenetes járványtól, vagy ha nem, legalább megnyugvással mondhatjuk

⁷ Az ókori gyökerekkel rendelkező, majd a 18. században újjáéledő miazmaelmélet kiindulópontja, hogy a betegségeket a különféle kipárolgások (miazma) okozzák és terjesztik. Éppen ezért a betegségek megelőzése érdekében elsősorban a látható, büdösen szagló veszélyforrások (például pöcegödörök) ellen léptek fel, s úgy vélték, hogy a szagsemlegesítésre épülő eljárásokkal megfelelő védelmet nyernek a fertőzések ellen. Winiwarter 2002: 47–48.

⁸ Bódogh 1873: 1. Ixel Soma, Miskolc város főorvosa az 1873. évről szóló jelentésében 1872. november 11-re tette a járvány megjelenését. *Borsod* 1874. január 29. 3.

azt el: hogy mindent megtettünk mit a képviselői, mit a polgári, s mit az emberbaráti kötelesség parancsolt.⁹

A járvány során a város határán kívül kolerakórházat állítottak fel, ahová külön erre a célra fenntartott szekéren szállították a betegeket. A fertőtlenítéshez szükséges vasgálicból nagyobb mennyiséget szereztek be, amit a város több pontján lehetett megvásárolni.¹⁰ A szegényeknek nem kellett fizetniük sem a fertőtlenítő-, sem pedig a gyógyszerekért. A fertőtlenítést a köztereken a városi hatóságok végezték, míg magánterületeken a lakosságra bízta a feladatot. A várost szakaszokra osztották, melyekben a szakaszelnökök feladata volt ellenőrizni az állapotokat, és jelenteni a hiányosságokat.¹¹

A statisztikai adatokat látva azt mondhatjuk, hogy Miskolc szerencsésen vészelte át ezt az időszakot, amiben minden bizonnyal szerepet játszottak a köztisztaság rendezésére tett intézkedések is. A járvány alatt összesen 738-an betegedtek meg a városban (311 férfi, 300 nő, 127 gyermek). Ezek közül 486-an gyógyultak fel (226 férfi, 198 nő, 62 gyermek) és 252-en haltak meg (90 férfi, 103 nő, 59 gyermek).¹² A járvány mortalitási aránya tehát 34,1% volt, amivel ugyan felülmúlta a Borsod megyei számarányt (27%), azonban alatta maradt az országos értéknek (42%).¹³ A járvány intenzitása az időjárás függvényében változott: míg november 15-től december 14-ig, illetve 1873. március 29-től április 12-ig szünetelt, addig legerősebb a nagy nyári melegben volt, 1873. július 19. és 26. között (ekkor 204 megbetegedés történt). Hivatalosan 1873. október 12-én szűnt meg.¹⁴

A kolerajárvány közegészségügyre gyakorolt pozitív következményeként az 1874-ben megjelent közegészségi és köztisztasági szabályrendeletet említhetjük, azonban feltehetően sem a járvány közeledtére sebtében meghozott intézkedések, sem e rendelet szabályai nem találtak tartósan követőkre.¹⁵ A források nem említik, hogy nagyobb szabású infrastrukturális fejlesztések történtek volna a csa-

⁹ *Borsod* 1872. november 7.

¹⁰ További fertőtlenítőszerként használták a klórmeszet, az oltatlan meszet, a lúgot, a hamut, a szénport, és kis mértékben a közönséges port is. *Borsod* 1873. március 20.

¹¹ *Borsod* 1874. január 22. 2.

¹² *Borsod* 1873. november 6. 3.

¹³ Máday 1983: 16.

¹⁴ Ixel Soma Miskolc város főorvosának jelentése az 1873. évről. *Borsod* 1874. január 29. 3.

¹⁵ 1874-ben a helyi lap újságírója emelt szót a lanyguló lakossági fejelem ellen: „Úgy tudjuk, hogy a város képviselő testülete által hozott közegészségi és tisztasági szabályok, a cholera járvány megszűntével sem tettek hatályon kívül; s jelzett szabályok megtartása feletti ellenőrködés, a városi rendőr hivatalra bízott; tisztelettel felkérjük a városi rendőr főkapitány urat, szíveskedjék – különben sok felé fordítani kellő – figyelmét arra is kiterjeszteni, hogy említett szabályok 23–35 §§-ainak pontosan elég tétessék, különösen hogy a 28 és 30 §§-ban előírt, s a járdák tisztántartása vonatkozó rendelet érvényesítése a legszigorúbban, esetleg az előírt büntetések alkalmazása mellett is követeltessék; – annyival is inkább, mert ez idő szerinti tisztatlanság, nem csak a járókelő közönség lábbelijét, de magát a városnak sok pénzbe, ennél fogva áldozatba kerülő járdát is tetemesen rongja. – A városi nagy pótdadó fejében, egy kis rendet kérünk. Töb- ben.” *Borsod* 1874. november 19. 3.

tornázás, vagy esetleg a kúthasználat terén, sőt arról sem olvashatunk, hogy a járvány tanulságaként jobban odafigyeltek volna a patakok tisztaságára vagy éppen az emberi és állati ürülék gyakoribb elszállítására.

Jóllehet az országosan terjesztett oktatóanyag¹⁶ határozottan kikötötte a kolerabeteg helyiségeinek, használati eszközeinek, ürülékének, de még az udvari árnyékszéknek is a vasgáliccal és egyéb anyagokkal történő fertőtlenítését, a járvány végén Miskolc tiszti főorvosa arról panaszkodott, hogy a lakosok általában elmulasztották ezeket a lépéseket.¹⁷ Nem tudhatjuk, hogy ez amiatt történt-e, mert nem jutott el hozzájuk a szükséges információ, vagy mert nem értették az összefüggést a fertőtlenítés és a járvány terjedésének megakadályozása között, és ezért csak a megszokott módon, a víz tisztító erejében bízva, egyszerűen csak kút-vízzel takarítottak. Miként arra Verena Winiwarter is felhívta a figyelmet, a 19. században még a baktériumok felfedezése után is tartotta magát az a nézet, hogy a tiszta víz – különösen a folyók vize, amelynek öntisztító funkciót tulajdonítottak – képes semlegesíteni a veszélyes szennyeződésekét.¹⁸

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a miskolci városvezetés a lakossággal együttműködve sikeresen kezelte a járvány jelentette válsághelyzetet, amennyiben a halálos áldozatok száma a 800-at sem érte el a 24 000 fő körüli lakosságú városban. A köztisztaság tekintetében viszont, bár megszületett a város első közegészségügyi szabályrendelete – amely némi, 1884-ben történt módosítása után lényegében 1897-ig érvényben maradt –, a gyakorlatban túl nagy változások nem történtek. Ezzel szemben a hat évvel később bekövetkezett árvíz által okozott megrázkódtatás olyan hosszabb távon érvényesülő változásokat indított el, amelyek kedvezően befolyásolták nemcsak Miskolc köztisztasági viszonyait, hanem a város jövőbeni fejlődését is.

A hazai katasztrófatörténet legtöbb halálos áldozattal járó árvize 1878. augusztus 30-ának éjjelén következett be Miskolcon. Az este 10 órától kibontakozó vihar hatására rövid idő alatt olyan mennyiségű csapadék hullott le a Bükk hegység térségében, amit a hetek óta tartó esőzések miatt egyébként is magasabb vízszintű patakok már nem voltak képesek biztonsággal levezetni. Abban, hogy az árvízből valódi tragédia lett, sok minden szerepet játszott. A víz olyan gyorsasággal emelkedett, hogy az embereknek nem volt idejük elmenekülni, ráadásul az a körülmény, hogy az árvíz hajnali 1 óra tájban érte el Miskolcot, még inkább megnehezítette nemcsak a menekülést, hanem a mentést is. Továbbá a megelőző csapadékos időjárás miatt nem csupán a patakok vízszintje volt magasabb a megszokottnál, hanem a városban többnyire vályogból épült házak alapjai és falai is

¹⁶ Népszerű oktatás a cholera járvány tárgyában. *Borsod* 1872. szeptember 12. 1.

¹⁷ „Örvendetes jelenségnek vala tekinthető azon körülmény, hogy a nép műveletlen rétegeiben is csak igen ritkán találkozott ember, ki az orvos jóakaró tanácsára nem hajlott volna, vagy a neki nyújtott orvosságot, mint azt a multban igen sok ízben láttuk – visszautasította volna. Ellenben szomorúan kelle tapasztalnom, hogy a fertőztelenítés egyedüli hasznát minden felvilágosítás daczára sokan a város lakosai közzül be nem látták, s azt éppen nem vagy csak hiányosan teljesítették.” *Borsod* 1874. január 29. 3.

¹⁸ Winiwarter 2004: 113.

átáztak, amelyek így kevésbé tudtak ellenállni a víz nagy erejű sodrásának. A beszámolók szerint pillanatok alatt dőltek össze a lakóházak és temették maguk alá az embereket.

Az árvíz története azonban valójában nem 1878 augusztusának éjjelén kezdődött. A vízhasználat és az árvízvédelem kérdéskörében végzett kutatásaink arra mutattak rá, hogy a veszélyhelyzetet figyelmen kívül hagyva mind a városvezetés, mind a városi lakosság körében erőteljes túlhasználat alakult ki a két városi patak, a Szinva és a Pece által kínált erőforrások tekintetében.¹⁹ Ugyanakkor kevés nyomát találtuk az ezt ellensúlyozni képes, tudatos környezet- és árvízvédelemnek; a meghozott intézkedések jobbára szükségmegoldások voltak, amelyeket egy-egy árvíz kényszerített ki. Abban, hogy a medrek karbantartását sokáig elhanyagolták, és hogy szinte semmilyen árvízvédelmi gyakorlat nem alakult ki az idők során, az állandó pénzhiány és a lakosság ellenállása mellett feltehetőleg az is szerepet játszhatott, hogy 1878 előtt a miskolciaknak utoljára 1845-ben kellett nagyobb árvízzel megbirkózniuk. A közben eltelt évek elegendőek lehetnek ahhoz, hogy elaltassák a városiak félelmét. Ennek következménye lehetett az, hogy a medertisztítást éveken keresztül halogatták, vagy hogy a szabálytalan (patakmeder fölé történő) építkezéseket nem tudták megakadályozni, a patakmedrek állandó beszemetelése, a mederelszűkítések, illegális vízkivételek pedig rendszeresen vízszatéró problémának bizonyultak.

Az 1878. évi augusztusi árvíz valódi sokként érte a miskolciakat. Legrosszabb rémálmaikban sem gondolták volna, hogy a Szinva patak, amellyel oly régóta együtt éltek, ekkora pusztítást tud végbevinni néhány óra alatt. Éppen ezért nem sokkal a kezdeti veszélyhelyzet után, amikor minden energiát a mentésre és a nagyobb válsághelyzet elkerülésére fordítottak, a városvezetés szakértőket kért fel annak megvizsgálására, mi állhat a rendkívüli szerencsétlenség hátterében. Mérnökök érkeztek Pestről, akik a város fekvését, a patakok állapotát és a különféle vízhasználati módokat megismerve nyújtották be jelentésüket, amelyben kifogásolták a szűk patakmedreket, az arra települt vízimalmokat és a patakok fölé kinyúló árnyékszékeket. A meder szélesítését, kikövezését, magas támfalval való ellátását, a háromlábú hidak, a mészár- és árnyékszékek, illetve a vízimalmok egy részének eltávolítását javasolták. Bár drasztikus és nagy költséggel járó átalakításokat ajánlottak, a várossatyákat mindez nem érte teljesen váratlanul, és a közbiztonság érdekében hajlandóak is mutatkoztak a reformokat véghezvinni.

Elsőként módosították az építési szabályzatot, amelyben megtiltották a patakok fölé kiugró építmények emelését, illetve elrendelték a meglévők eltávolítását, továbbá kikötötték, hogy a jövőben kizárólag úgynevezett lebegő – láb nélküli – hidak épülhetnek. Ezen intézkedések a torlaszok képződését voltak hivatottak megakadályozni. Másodszer, elhatározták a veszélyesnek tartott malmok eltávolítását a Szinva anyamedréről; ezt az elkövetkező években – egyik malmot a másik után megvásárolva – valósították meg. Végül az is egyértelmű lett, hogy

¹⁹ Bodovics 2014, 2015.

a patakok tisztítására a korábbinál sokkalta nagyobb gondot kell fordítani, ezért rendőrbiztosokat rendeltek ki azok folyamatos ellenőrzésére, az árnyékszékek helyett ürgödrök építését sürgették, a meglévő csatornákat pedig úgy alakították át, hogy azoknak kivezető csöve a Szinva vízszintjénél alacsonyabban legyen. Hosszabb távra tervezve már ekkor megfogalmazódott, hogy a várost korszerű ivó- és szennyvízhálózattal kell ellátni, ennek kiépítéséhez azonban – anyagi fedezet hiányában – csak az 1880-as évek végén kezdhettek hozzá. Jóllehet mindezen intézkedések alapvetően árvízvédelmi célokat szolgáltak, értelemszerűen a köztisztasági állapotokat is rendkívül kedvezően befolyásolták.

Az elismert orvos, Fodor József 1885-ben készült jelentése a mérnökök véleményéhez képest igencsak meglepte a városatyákat, akik nem számítottak arra, hogy a város kútjainak megvizsgálására felkért szakértő ilyen lesújtó véleményt fog közzétenni.²⁰ Fodor a legnagyobb problémát az ivóvíz- és csatornahálózat hiányában látta, ami miatt az emberek lényegében szennyvizet voltak kénytelenek inni. A minták azt mutatták, hogy a tizenegy megvizsgált kútból mindössze kettő vízminősége volt megfelelő, a többi kifejezetten egészségre veszélyes. Ráadásul egy újabb szerencsétlenség esetén nem is lehet rájuk bizton számítani, mivel 1878 augusztusában is mindössze egyetlen egy nem ázott, hanem forrásvízből táplálkozó kút, az úgynevezett Jézus kútja volt használható a városban. Márpedig egy 24 000 lelket számláló városban megengedhetetlen, hogy mindössze egyetlen kút biztosítson iható vizet. Éppen ezért a szakértő azt javasolta, hogy a legmodernebb technikával, a korábbinál mélyebbre, a talajvízréteg alá fúrva nyerjenek ivóvizet a város számára. A csatornahálózat kiépítése mellett Fodor azt is szükségesnek látta, hogy a patakokba minél kevesebb szennyező anyag kerüljön, így úgy vélte, azonnal el kell távolítani a meder fölé épített árnyék- és mészárszékeket, a patakokba pedig csakis esővízcsatornák bevezetése elfogadható. Ez a vizsgálat volt az, amely – az eddigi tapasztalati ismereteknek tudományos alapot biztosítva – végül megadta a döntő érvet a vízhasználat, ezzel együtt pedig a köztisztaság reformjához.

A KÖZTERÜLETEK TISZTÁN TARTÁSA

A városi köztisztaság kérdése alatt leggyakrabban a közterek tisztaságát értjük, jobban mondva ehhez szolgáltatnak bőséges ismeretanyagot a hatósági források. Magánterületek tisztaságára vonatkozóan csak abban az esetben rendelkezünk információval, ha azok hiányosságai a szomszédok vagy a hatóság figyelmét is felkeltették. Miskolcon a közterületek közé sorolták a városi és dűlőutakat, a tereket, a parkokat és a temetőket, de a város szemében a patakok medre is közterületnek minősült. A magánházak előtt vezető járda speciális esetet képviselt azért, hogy bár köztérnek számított, rendben és tisztán tartásáért a ház tulajdonosa

²⁰ MNL BAZML IV.1902.c. 36/1885.

vagy lakója volt felelős. Neki kellett azt rendszeresen felseperni, nyáron a por ellen fellocsolni, télen a havat eltávolítani, jég ellen hamuval, forgáccsal leszórni.²¹ A terület megosztott birtokjoga abban is megnyilvánult, hogy megépítéséhez az utca lakóinak is hozzá kellett járulniuk.²²

Miskolcon a városi utak jó karban tartása állandó elfoglaltságot és kiadást jelentett a városvezetés számára. Nem volt olyan év, hogy ne kellett volna tetemes összeget fordítani a kövezési munkálatokra. A forgalmasabb utakat faragott kockakövekkel burkolták „Mac Ádám rendszere szerint”, míg a kevésbé gyakran használtakat Szinva- vagy Sajó-kavicssal fedték. A mellékutak többsége azonban fedetlen volt, így száraz időben a mindenhol szálló por, csapadékos időjárás idején a bokáig érő sár okozott komoly gondokat. Míg a felszálló por ellen utcalocsolással igyekeztek küzdeni – általában a Szinva vizét használva e célra –,²³ addig a sár ellen – kavicsolás hiányában – nem sokat tehettek. A városon keresztülmenő országutak fenntartása nem a városi büdzsét terhelte, hanem az állam felelt értük, az ehhez szükséges összeget pedig a város határában felállított sorompóknál szedett útdíjból fedezték.

Az is problémát jelentett, hogy kivel végeztessék el a közutak tisztítását. Legelőször 1873-ban találunk arra utalást, hogy a város hat állandó utcseprőt fogadott fel, hogy az utcákat öntözzék,²⁴ korábban azonban erre a munkára rabokat vettek igénybe, egészen addig, amíg egy miniszteri rendelet meg nem tiltotta a fegyencek kihozatalát a börtönből. Ezek után két lehetőség maradt – miként arra a rendőrkapitány is utalt: vagy a házipénztárt megterhelő napzámosok, vagy pedig – élelmi-szerellátás fejében – helybeli munkanélküliek söpörték az utcákat.²⁵

A szemételés Miskolcon is állandó gondot jelentett; egyetlen egy szabályrendeletet sem találunk a korszakban, amelyben ne büntették volna szigorúan ezt a magatartást. Ennek ellenére, úgy tűnik, nem sok foganatja volt a tilalmaknak a miskolciak mindennapi életében. Az egyedüli változás, amit megfigyelhetünk, a szabályok egyre cizelláltabbá válása. Míg 1869-ben tiltották a szemét kihordását az utcára és a patakok medrébe, valamint a ganajvermek, emésztőgödörök és szemétdombok utcai jelenlétét, addig 1874-ben már a moslék és más folyadékok, valamint „sepredék, porladék, szemét, dinnyehéjaknak, cserép vagy egyéb hűladékoknak az utcákra való le és kihányása” tilalmáról rendelkeztek.²⁶ A századforduló környékén pedig már arról olvashatunk, hogy a lakás takarításából származó port „az utcára hullatni, a portöröket, függönyöket az utcái ajtón, vagy ablakon és erkélyen kirázni, emeleten a virágokat olyképpen öntözni, hogy a víz a járdára lecsorog, sem éjjel, sem nappal nem szabad”. Ezen előírás, melyhez

²¹ MNL BAZML IV.1920. 7/1. 30.§.

²² MNL BAZML IV.1914. 8403/1891.

²³ A helyi lap beszámolója szerint a Szinva vize olyan piszkos volt, hogy a locsoláshoz használt be rendezés rostája rendszerint eldugult, és csak nagy nehézség árán volt tisztítható. *Borsod* 1873. augusztus 28. 3.

²⁴ *Borsod* 1873. augusztus 28.

²⁵ MNL BAZML IV.1905.a. 172/1872.

²⁶ MNL BAZML IV.1920. 7/1. 18–19.§.

hasonlót Budapest szabályzataiban is olvashatunk,²⁷ már korántsem a falusias, sokkal inkább a polgári életmódból származó apró kellemetlenségek ellen próbált tenni. A tilalmak kevésbé közegészségügyi elveken, mintsem a városi életmódról alkotott elképzelések változásain és a szeméttel szembeni folyamatosan csökkenő toleranciaküszöbön alapultak.

A szabályzatok arról tanúskodnak, hogy tisztasági kérdésekben a külvárosi részekben található utcák sem élveztek kivételt, miként az például az építkezési anyagok tekintetében előfordult. Idővel ugyanis a határban levő közterekre is kiterjesztették a meghozott utasítások érvényességét.²⁸ Ráadásul az átmeneti jelleggel – építkezések, árurakodás következtében – utcára került hulladékot sem tolerálták, az így keletkezett szemetet azonnal fel kellett takarítani, és az erre kijelölt helyre hordani.²⁹

Bár a Miskolcot átszelő Szinva és Pece patak hajózásra nem volt alkalmas, vízkészletüket, illetve medrüket a városi lakosság igyekezett minél sokoldalúbban hasznosítani. Már a vízhasználat is számos vitás helyzetet teremtett – nemcsak az egyes lakosok, hanem a városi hatóság és a magánszemélyek között is –, de még több probléma adódott a mederhasználat terén. A patakmedret ugyanis a város köztérként kezelte, jóllehet ennek egyértelmű kimondását városi szabályzatban nem találtuk. Ez a gyakorlat némileg szembement a korszakban hatályos vízjogi törvénnyel, amely szerint a nem hajózható vagy tutajozható folyóvizek medrén a part menti földbirtokosok fele-fele arányban osztoznak.³⁰ Nem valószínű, hogy a miskolciak tudatában voltak a jogszabálynak, mindenesetre telkeik megtoldása vagy állataik legeltetése céljából gyakorta vették igénybe a patakok medrét, leginkább a sokszor üresen álló Pecéét.

A hatóság nem csupán az illegális mederhasználatnak próbálta elejét venni, hanem a medrek beszennyezésének is. Mindkettőt hiába. Valamennyi szabályrendeletben rendre visszatér a Szinvába, Pecébe és egyéb árkokba való szemetelés megtiltása. Különösen sok problémát okoztak a patakok partjára épített árnyékszékek, amelyek nemcsak egészségügyi, hanem esztétikai okokból is szúrták a miskolciak szemét és orrát. Látványuk és szaguk egyszerűen nem fért össze azzal a városimázzsal, amelyet a külvilág felé közvetíteni kívánt a város.

„Lehetetlen szó nélkül hagynunk a forgó hidon³¹ felül, a színvára [*sic!*] szolgáló, a légben függő árnyékszékeket, melyekkel már annyira kijöttek a háztulajdonosok, hogy azt nem egy rendezett tanácsú város építészeti bizottmánya, de egy falu tanácsa sem tűrné” – írta 1872-ben a *Borsod*.³²

²⁷ Umbrai 2014: 39.

²⁸ MNL BAZML IV.1920. 32/3. 7.§.

²⁹ MNL BAZML IV.1920. 7/1. 23.§, 26.§.

³⁰ 1840: 10. tc. „Vizekről és csatornákról”.

³¹ A város egyik legforgalmasabb csomópontja, amely a Forgó családról kapta a nevét.

³² *Borsod* 1872. június 13. 3.

Az 1869. évi *Szépítészeti szabályok* megengedően még csak annyit kér – pénzbüntetés terhe mellett –, hogy elsősorban a nyílt és közlekedési helyekre néző árnyékszékek tulajdonosai deszkáztassák be ezeket az „illemhelyeket” saját költségén.³³

Az árnyékszékkérdés hosszú éveken keresztül volt visszatérő témája a városi közbeszédnek, azonban az esztétikai szempontokon túl hiába váltak egyre hangsúlyosabbá az eltávolításuk melletti érvek sorában a közegészségi megfontolások, mégsem történt jelentősebb előrelépés az ügyben. És ezen az 1873. évi kolerajárvány sem tudott érdemben változtatni. A járvány alatt ugyan elrendelték fertőtlenítésüket, de építési módjukon és elhelyezésükön nem változtattak. Egy évvel később ismételten felmerült átalakításuk szükségessége, ám a város vezetése nem akart olyan általános előírást hozni, amelyet aztán nem tudnak végrehajtani. Ezért a képviselőtestület felkérte a rendőri szakosztályt, hogy vizsgálják meg a telkek természeti viszonyait, és beszéljenek a tulajdonosokkal az átalakítás ügyében. Egy azonban biztos: bármilyen módon is történjen az átalakítás, az ürülék elvezetésére a Pece és a Szinva patakot, „mint a természet által kijelölt canálisokat” tartották leginkább megfelelőnek.³⁴

Mivel maga a városvezetés is csatornaként tekintett a patakokra, nehezen érthető, miért ütköztek meg azok állapotán. Ugyanis még ugyanebben az évben egy későbbi közgyűlés alkalmával többen is felszólaltak a Szinva vizének bűdössége miatt. A helyzetet a következőkkel magyarázták:

„[A]z árnyékszékek tisztítására vállalkozott egyének az ürülékeket nagyobb részben a szinva [*sic!*] árkába öntik, s a jelenlegi esőtlen időben a molnárok által különben is felfogott szinvában le nem folyhatik s így megülepszik, hogy a pálinka főzők a moslékokat a város hoszában mindenütt a szinvába öntözik, hogy a sertések a megbűszhött iszapot a szinva medrében, partjain naponként feltúrják, hogy az eldöklött állatok hullái a szinvába dobatnak, s a csekély víz állás miatt tovább nem vitetvén, rothadásba mennek s ekként a szinva vizét dögletelessé teszik, hogy a molnárok a szabályrendelett értelmében a szinva vizét koronként le nem eresztik.”³⁵

A helyzet azonnali orvoslása érdekében elrendelték, hogy a rendőrség nyomozza ki a víz bűdösségének valódi okát, addig azonban, míg ez meg nem történik, beszüntették a Szinva-vízzel való utcalocsolást, utasították a molnárokat, hogy eresszék le a vizet, a vágóhidakat pedig, hogy ne a patak vizével, hanem az erre szolgáló kút vizével mossák a levágott állatok húsát. Továbbá intézkedtek arról is, hogy a sertéseket ne hajtsák a Szinvára, és hogy az elhullott állatokat ne a patakba dobják. Három embert fogadtak fel a város területén összeszedett

³³ MNL BAZML IV.1920. 49/1. IX. 18.§.

³⁴ MNL BAZML IV.1902.a. 213/1874.

³⁵ MNL BAZML IV.1902.a. 227/1874.

dögök megnyúzására, majd elásására, valamint a patakok tisztogatására.³⁶ Történt mindez egy évvel a kolerajárvány után.

Az intézkedések minden bizonnyal rövid hatásúak voltak, mert 1875-ben többször is napirendre került a Szinva medrének kitisztítása, ugyanis az abban – leginkább a hidak lábainál és a zsilipeknél – felhalmozódott szemét és trágya nemcsak közegészségi, hanem közbiztonsági szempontból is veszélyeket rejtett.³⁷ A városi tanács ezért javaslatételre kérte fel az alpolgármestert és a köréje szerveződő küldöttséget arra vonatkozóan, miként lehetne a Szinvát hatékonyan kitisztítani, illetve a költségeket megosztani az érdekelt felek között. Az elkészült javaslat szerint:

„[A] víz a Bükkféle malomtól lefelé a malmok zúgóinál felfogatván egyszerre rohamosan becsájtassék le, hogy így az iszap egyrészét is magával vigye, – ez míveletet minden malomnál és az egész vonalon többször ismételtetnék míg a meder a fertőző üledéstől lehetőleg megtisztúlna.”³⁸

A megvalósítás lassan haladt, ugyanis a következő évre a költségvetésbe felvett összeget idővel kevésnek ítélték az eltervezett munkálatok nagyságához képest, ezért jobbnak látták elhalasztani a medertisztítást, míg a szükséges összeg össze nem gyűlik.³⁹ Pedig a patak állapota nem nyújthatott szívderítő látványt, amiben, minden bizonnyal az 1876. évi tavaszi áradás is közrejátszott. A helyi újság elég érzékletesen számolt be erről:

„Emelkedő városunk derekát kacskaringósan keresztül metsző, az éjszak-nyugoti szőlőhegyek s legelők árkaiból lerohanó eső- s hóvíznek levezetésére szolgáló ezen Pecze árok, azon ponttól kezdve, hol a város határát elérte, a Szinva medréig mindenütt a legundorítóbb látványt szolgáltatja; ha eltelünk undorral, bizonyára csak fokozódik azon látvánnyal, mely a legjártabb helyről a forgó hidról tekintve a Szinvára, szemünk eleibe tárul. A nevezett folyó medre lónak is hasig érő iszappal fedve, a Szinvára dülő házak hátulján éktelenül szembotránkoztatólag függő árnyékszék fa-alkotmányai látszanak; – de tovább nem folytatjuk a leírást, mert beteggé tehetné a jámbor olvasókat.”⁴⁰

1878-ban, a tragikus árvíz után nem lehetett tovább halogatni a patakmedrek kitisztítását, mivel a közegészségügyi indokokon túl most már súlyos közbiztonsági érvek is szóltak mellette. A meder és a malomárok tisztításának költségeit az abból nyerendő haszon arányában osztották meg az érdekelték között. Így a malomárkon osztozó öt malom viselte a teher többségét (60%), kisebb

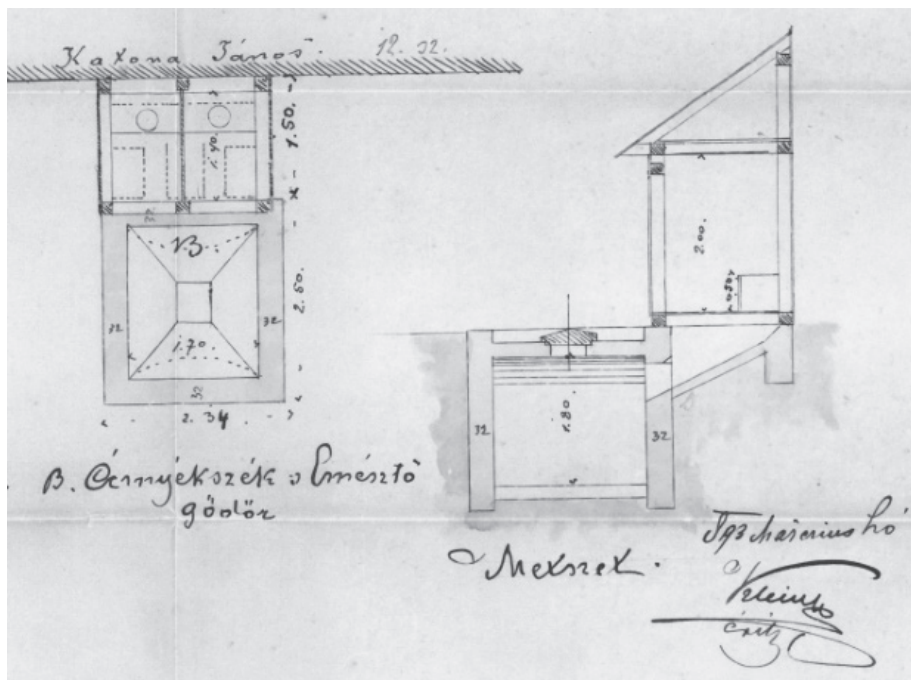
³⁶ MNL BAZML IV.1902.a. 227/1874.

³⁷ MNL BAZML IV.1905.a. 536, 796, 907, 1234/1875.

³⁸ MNL BAZML IV.1905.a. 907/1875.

³⁹ MNL BAZML IV.1905.a. 1038/1876.

⁴⁰ *Borsod* 1876. június 22. 1–2.

1. kép. Városi árnyékszék és emésztőgödör terve 1893-ból

Forrás: MNL BAZML IV.1914. 3530/1893.

hányadát a szeszfőzde-tulajdonos, Kohn Salamon fedezte közösen a tímárokkal (40%). Ezen belül pedig a meder mentén lévő telkeik arányában vették ki részüket az összegből.⁴¹ Az anyameder esetében a parterőrdítés költségének terhe a patak menti tulajdonosokra, míg a föld kihordása a mederből a városra hárult.⁴² Ráadásul végre úgy tűnt, hogy végleg befellegzett a patakokra épült árnyékszékeknek is, hiszen létük immáron közbiztonsági kérdéssé vált, ugyanis könnyen torlaszokat képezhettek az áradások alkalmával. A városvezetés tehát minden erejével azon volt, hogy ezeket a veszélyes tákolmányokat – az egyéb, meder fölé magasló építményekkel együtt – mihamarabb eltávolítsa. Azonban nem volt felkészülve a lakosok heves ellenállására, akik természetesen nem voltak elragadtatva a döntéstől, és éveken keresztül figyelmen kívül hagyták a városi rendelkezést. Még évekkel az árvíz után is szép számmal akadtak olyanok, akiknek árnyékszéke minden nehézséggel dacolva magaslott a Szinva felett. A helyzet változatlanágát látva lemondóan jegyezte meg a *Borsod* újságírója 1883-ban: „[...] nincs ki a rendeleteket és intézkedéseket végre hajtsa, szóval az a szomoru példabeszéd nyer folyton és újra megerősítést, hogy míg a pókhálón a kis légy fennakad, addig a dongó abból minden baj nélkül menekszik meg”⁴³.

⁴¹ MNL BAZML IV.1905.b. 921/1878.

⁴² MNL BAZML IV.1905.a. 774/1878.

⁴³ *Borsod* 1883. július 18. 3.

A változás végül 1884-ben jött el, amikor elrendelték, hogy minden olyan csatornát, ürögdrót és árnyékszékot, melynek tartalma a Pecébe ürül, tömjenek be, helyettük pedig az emberi és állati ürülék, valamint a mosásból származó víz befogadására ürögdrótot építsenek.⁴⁴ Ekkor fogadták el a csatornázás szükségességét is, amelynek kiépítéséről a későbbiekben még részletesebben lesz szó.

A SZEMÉT ÚTJA

Annak ellenére, hogy a szemetelés különféle formáit tiltották és büntették a város területén, a szemétszállítás kérdése sokáig megoldatlan maradt, legalábbis a források erről árulkodnak. Ugyan az 1874-ben kiadott rendőri szabályrendeletbe bekerült az a tétel, hogy a házi szemét, illetve a szemétdrótok tartalma kéthetente, vagy amennyiszer szükséges, kihordandó a kijelölt helyekre, azt azonban nem tisztázták, hogy ez a lakosok vagy a hatóság feladata-e. „Ezen szakasz gyakorlati keresztülvitelére nézve külön szabály fog hozatni” – szövelt a sejtelmes megfogalmazás.⁴⁵ Miként arra fentebb utaltunk, a rendőri szakosztály a következő évben vette elő igazán a szemétszállítás ügyét, és próbált megoldást találni annak „gyakorlati keresztülvitelére”. Azonban úgy tűnik, hogy a hosszas töprengés ellenére sem sikerült rendezni a kérdést, mert a következő, kereken tíz évvel később megjelent *Közegészségi és tisztasági szabályok*ban szóról szóra megismételték a korábbi előírást, ám arról továbbra sem tudunk meg semmit, hogy ez miként is zajlott, ráadásul ezúttal már a jövőbeli szabály megalkotására tett utalás is elmaradt.⁴⁶

Ugyancsak nem volt nyíltan kimondva, hogy kinek a kötelessége a házi szemét kategóriájába nem sorolható hulladék, úgymint a gaz, építési törmelék, marha- és lótrágya eltávolítása az udvarokról, illetve a városi közterekről, a szabályzat mindössze annak módjáról és idejéről tájékoztat. Eszerint a trágyahalmokat minden évben legalább egyszer, tavaszig ki kellett hordani a városból, mégpedig olyan szekereken – ez a többi hulladékfajtára is igaz –, amelyek nem piszkolják be az utcákat. Ellenkező esetben az „érdeklettek” fizették az utcatakarítást. A szállítás pontos idejét is meghatározták: az erőteljesen büdös hulladékot éjjelente, este 10 és hajnali 5 óra között, az ürüléket – kizárólag fedett edényekben – este 11 és nyáron hajnali 4, télen reggel 6 óra között lehetett elhelyezni az erre kijelölt helyeken.⁴⁷ A megfogalmazásból arra következtethetünk, hogy a házi szemétnek nem minősülő hulladék kihordásáról a tulajdonosoknak kellett gondoskodniuk.

A szabályzatok alapján az a benyomásunk, hogy a hatóság csak bizonyos helyzetekben írta elő határozottan a szemétszállítás kötelességét, egyébként azonban a lakosság megítélésére bízta, hogy mikor érzi annak szükségét. A legfontosabb

⁴⁴ *Borsod* 1884. szeptember 10. 3.

⁴⁵ MNL BAZML IV.1920. 7/1. 12.§.

⁴⁶ MNL BAZML IV.1920. 32/2. 9.§.

⁴⁷ MNL BAZML IV.1920. 7/1. 13.§, 20–22.§.

feladatnak az emberi és állati ürülék rendszeres eltávolítását tartották mind a közterekről és közösségi célokot szolgáló helyekről (kávézók, vendéglők, szálláshelyek stb.), mind pedig a magánudvarokról, ürgödrökből és árnyékszékekből. Legerélyesebben e tekintetben a kolera idején léptek fel, de tíz évvel később is a rendőrség által megszabott határidőket követve kellett kötelezően elvégezni a tisztításokat.⁴⁸

Az 1897. évi szabályrendelet viszont arról tanúskodik, hogy ekkor Miskolcon már kidolgozott rendszer szerint történt a házi szemet összegyűjtése és elszállítása. A feladatot alapvetően a városi hatóság vagy vállalkozók látták el, de meghagyták annak lehetőségét is, hogy azt maguk a lakosok eszközöljék, amennyiben rendelkeztek az ehhez szükséges fogattal.⁴⁹ Ez utóbbi esetben azonban kikötötték, hogy a szemetet és a trágyát télen minden hó utolsó napján, nyáron minden szombaton hordják ki, mégpedig úgy, hogy lehetőleg kerüljék el a Széchenyi utcát (a város főutcáját), ügyelve arra, hogy a kocsiról semmi se essen le; az ürüléket pedig csak este 10 és reggel 4 között, elzárt edényben lehetett szállítani.⁵⁰ A szálláshelyek tulajdonosainak előírták, hogy az udvarukat naponta seperjék fel, a szemetet és a trágyát pedig évszaktól függetlenül szerdán és szombaton szállítsák el.⁵¹

Azoknak a tulajdonosoknak, akiknek a telkén keletkezett szemet elszállításáról a város gondoskodott, meghagyták, hogy a házi szemetet ne keverjék építési törmelékekkel vagy trágyával, hanem ez utóbbi számára szabályosan megépített gödrot tartsanak fenn, míg a házi szemetet fedett tartályban, könnyen hozzáférhető helyen tárolják, és azt adják ki a szemétkihordónak. A mai gyakorlattól eltérően nem a háztartásban élők, hanem az ingatlanban található helyiségek száma alapján állapították meg a szállítás költségét, három kategóriába sorolva ezáltal a lakosokat.⁵²

A korszak túlnyomó részében a szemétszállítás kérdése a köztisztasági és közegészségi viszonyok rendezésén belül kapott helyet, ám 1906-ban a városvezetés szükségét látta annak, hogy egy különálló szabályrendeletet jelentessen meg a házi szemet kihordásáról.⁵³ Ez az új előírás nemcsak hogy részletesebb megfogalmazású volt a korábbiakhoz képest, de több ponton lényegesen el is tért azoktól. Egyrészt a szemet kihordását alapvetően a város vagy a vállalkozók

⁴⁸ MNL BAZML IV.1920. 32/2. 17.§.

⁴⁹ MNL BAZML IV.1920. 32/3. 24.§.

⁵⁰ MNL BAZML IV.1920. 32/3. 12–13.§. Verena Winiwarter megjegyzi, hogy az éjszakai időpont nem pusztán praktikus okokból került megállapításra, hanem jól illeszkedik a kor emberének gondolkodásmódjába is, miszerint amit nem látunk, az nem is létezik. Winiwarter 2004: 115–116.

⁵¹ MNL BAZML IV.1920. 32/3. 24.§.

⁵² „A szemet kihordási díj fizetése tekintetéből a lakosok három osztályba soroztatnak. Első osztályba azok, melyekben a helyiségek száma négynél több, a második osztályba azok, melyekben a helyiségek száma 3–4, a harmadikba pedig azok, hol kettőnél nem több. Az összes mellék helyiségek, mint előszoba, konyha, kamara stb. együtt tekintetnek egy szobának.” MNL BAZML IV.1920. 32/3. 26.§.

⁵³ MNL BAZML IV.1920. 58.

feladatának tekintette; a lakosság csak abban az esetben intézhette maga a szállítását, ha a trágyával összekevert házi szemetet⁵⁴ gazdálkodásra szánta, azaz saját földjén kívánta elhelyezni.⁵⁵ Érdemes itt megjegyeznünk, hogy ez az első alkalom, amikor egyértelmű utalást találunk a trágya mezőgazdasági hasznosítására, ami azt mutatja, hogy még a századforduló után is a városi nyersanyagkörforgás értékes elemeként tekintettek rá. Másrészt ez a szabályzat elsőként fogalmazott meg büntetést az előírásokat megszegőkkel szemben (korábban csupán a személtelést büntették⁵⁶), melynek összege 2-től 40 koronáig, vagy kétnapi elzárásig terjedt.⁵⁷ A szemétszállítás gyakoriságának előírását is pontosították: általában henteente egyszer, a forgalmasabb utcákon kétszer, szükség esetén többször is sor került rá. Érdekes apróság, hogy a szemétszállító feladatköre csupán addig terjedt, hogy átvegye a lakosoktól a szemetet, amelyet a kocsi jövetelére figyelmeztető csengőszóra készítettek ki a ház elé. Amennyiben valaki nagyobb mennyiségű szemetet kívánt elszállíttatni, annak kétszeres díjat kellett érte fizetnie.⁵⁸

A szabályzatokból kideríthető, hogy milyen ütemben és miként valósult meg a szemétszállítás Miskolcon, azt azonban nem tudjuk meg, mi lett a szemet sorsa, hol végződött a hulladék útja. Erre a kérdésre a képviselőtestületi és tanácsi iratok adhatnak választ, különösen azok a bejegyzések, amelyek valamilyen szabálytalanság kapcsán a „helyes” magatartás követésére szólítottak fel. Ezekből megtudhatjuk, hogy az építési törmeléket olyan helyekre szállíttatta a városvezetés, ahol maga is építkezni tervezett a jövőben. Ilyen volt például a Búzavásártér, amely 1878-ban került a város tulajdonába, de – előrejelző módon – már azt megelőzően is törmelékkel töltötték fel a téren lévő lapályokat, hogy ezzel is csökkentse a majdani rendezési költségeket.⁵⁹ De az építkezésekből származó földet is felhasználták az utak töltésére.⁶⁰ Ami pedig az ürületeket illeti, az rendszerint vagy a Szinvában vagy a Sajóban végezte, mígnem ez utóbbi lehetőséget 1876-ban a vármegye betiltotta. Amíg a végleges megoldásnak szánt gödör helyét ki nem jelölték és meg nem építették, addig a Szinvaparton jelöltek ki egy olyan helyet az ürülek elhelyezésére, „mely már a vasút indóházon túl a sajó [*sic!*] vizén azonban annyira innen esik hogy így az ürülek a Szinva folyam medrében átszűrődvén, illetve leüledvén a sajóba [*sic!*] már fertőztelenítve” jut el.⁶¹ Ebben az érvelésben a tudományos okfejtés mellett (a kavicsréteg szűrő tulajdonsága) felfedezhetjük a folyóvíz veszélyeket semlegesítő képességének gondolatát is. Az ily módon,

⁵⁴ A szabályzat újítása, hogy definiálja a házi szemet fogalmát, amely alatt a „szobákból, konyhákból, udvarokból, valamint üzlethelyiségekből összegyűlt szemet és hulladék értendő. Trágya és építési törmelék a házi szemet sorába nem tartozik.” MNL BAZML IV.1920. 58. 3.§.

⁵⁵ MNL BAZML IV.1920. 58. 1–2.§.

⁵⁶ MNL BAZML IV.1920. 7/1. 34.§.

⁵⁷ MNL BAZML IV.1920. 58. 17.§.

⁵⁸ A szemétszállítási díjat az előző szabályrendeletre hasonlóan lakóhelyek szerint, három osztályba sorolva állapították meg. MNL BAZML IV.1920. 58. 3.§, 16.§.

⁵⁹ MNL BAZML IV.1905.a. 563/1877.

⁶⁰ MNL BAZML IV.1905.a. 436/1876.

⁶¹ MNL BAZML IV.1905.a. 576/1875, 438/1876.

„biztonságosan” elhelyezett szemét többé már nem szemét abban az értelemben, hogy megtalálta a helyét, azaz helyreállt a rend. Az, hogy a mai hulladéklerakókra a szemétp probléma megoldásaként tekintünk (holott tulajdonképpen csak a hulladék áthelyezéséről van szó), szintén ezzel az elgondolással magyarázható.⁶²

Egy panaszos ügy kapcsán arról is képet kaphatunk, milyen lehetett a miskolci szemétszállító vállalkozók élete. Lévy Ignác 1880 októberében azzal a kéréssel fordult a városi tanácshoz, hogy vállalkozását kiterjeszthesse a korábbi nagyjából 300 magánházi az egész városra. Indoklásában kifejti, hogy egyedüli haszna abból származik, hogy a szemétben lévő rongyokat, csontokat és egyéb hulladékokat kiszedi és értékesíti, „[e]zen vállalatomat azonban felette megkárosítják a városban szerte szét csavargó rongyszedők, kik még az általam kihordatott szeméttel is felkutatják”.⁶³ Szerencsére a kérvény mellett megtaláljuk egy éppen ilyen rongyszedő levelét, melyben arra kérte a várost, hogy „[...] Miskolcz város területén a házalást és ezzel kapcsolatban a házak szemétdombjain a saját megbízható, s az én felügyeletem s felelősségem alatt leendő egyéneim segítségével gyakorlandó rongyszedést, kizárólagos joggal hat évi időtartamra engedélyezni méltóztatnék”.⁶⁴ Mindezért cserébe évi 100 forintnyi bért lett volna hajlandó fizetni a városnak. Az ugyan nem derül ki az iratokból, kinek kedvezett végül a városvezetés, az azonban jól érződik, hogy nagy lehetett a verseny a hulladékparban.

ÁLLATI PROBLÉMÁK

Miskolc gazdasági profiljában mindig is elhanyagolható szerepet játszott a mezőgazdaság, amely jobbra a háztáji termelésre, esetleg a városi lakosság számára természetett primőr áruk előállítására korlátozódott. Mindezek ellenére az állattartásból fakadó panaszokkal a miskolciak gyakorta fordultak a városi tanácshoz. Leginkább a nagy volumenben sertés- és/vagy szarvasmarhatartással foglalkozók ellen szólaltak fel, akik a város belterületén, szűk helyen, meglehetősen tisztátlan körülmények között tartották állataikat.

Különösen nagy botrányt kavart Winter Bertalan esete, aki több száz sertést hizlalt a város belterületén. A városvezetés hiába vetett ki a férfitra igen jelentős bírságot (naponta 5 forintot), az mindig megfellebbezte a hatóság döntését, s közben tovább nevelgette disznóit. A közvélemény tehetetlenségével vádolta a városvezetést – nem alaptalanul. Végül a sertéshizlaldának nem az emberi törvények ereje, hanem „az isteni beavatkozás” vetett véget: „Az árpolda melletti sertés hizlaldát az úr isten hatalmas keze szüntette be, oly dögöt eresztvén a nyájra: hogy naponta 30–40 hullott el belőle.”⁶⁵ A történet azonban itt nem ért véget, ugyanis néhány évvel később ismét azt olvashatjuk a tanácsí jegyzőkönyvben,

⁶² Vö. Winiwarter 2002: 44.

⁶³ MNL BAZML IV.1905.b. 1829/1880.

⁶⁴ MNL BAZML IV.1905.b. 1829/1880.

⁶⁵ *Borsod* 1871. november 23.

hogy Winter Bertalant a város belsejében nagy mennyiségű sertés hizlalása miatt megbírságotlák.⁶⁶ Azonban nem Winter volt az egyetlen, aki megpróbálta kihasználni a városvezetés erélytelenségét. Eichinger József molnárgazda is nagyobb mennyiségű sertést tartott telkén,⁶⁷ holott egy 1871-es városi statútum 12 darabban maximálta a belterületen tartható sertések számát.⁶⁸

Akadtak kevésbé renitens miskolci lakosok is, mint például Kalina János és Tóth János, valamint Pitter György és Tóth Endre, akik 1871-ben engedélyért folyamodtak a tanácshoz, hogy a Bedeg-völgyben a Malkóvszki-féle telken sertéseket hizlalhassanak.⁶⁹ Folyamodóink a város külterületén, az északi lankák egyik völgyében, a Pece mentén kívánták sertéstelepüket felállítani, ezért a városvezetés engedélyezte kérvényüket, azonban hozzátette, hogy „a kijelölt helyen a sertés hizlalás azon világos kikötéssel engedtetik meg, hogy az ott keresztül folyó pecze [*sic!*] patak árka teljes épségben hagyaték”,⁷⁰ továbbá arra kötelezték a folyamodókat, hogy a sertéstrágyának időnkénti elszállításáról „egészségrendőri szempontból birság terhe alatt” gondoskodjanak.⁷¹

Ha a gyakorlatban nem is, rendeletileg mindig kiemelt szigorral kezelte a városvezetés a sertéstartást, valamint a serteshús feldolgozását és árusítását.⁷² 1874-ben a korábban engedélyezett szám felére, azaz 6 darabra csökkentették a városi telken tartható disznók számát.⁷³ Tíz évvel később már nemcsak a kereskedelmi céllal hizlalt, hanem a magánhasználatra tartott sertések esetében is a rendőrség jelölte ki, illetve ellenőrizte az állattartás helyét, ráadásul ez utóbbi tekintetében a belvárosban 4, a külvárosban 6 darabban maximálta a számukat.⁷⁴

A sertések mellett szarvasmarhát is többen tartottak nagy tételben. Ez különösen a szesziparban tevékenykedőknek volt kedvelt mellékkereseti forrása, mivel a szeszgyártáshoz használt, többnyire keményítőtartalmú növényekből visszamaradt moslékon gazdaságosnak bizonyult marhákat nevelni. Így vélekedett erről Kohn Salamon is, aki a Szinva patak mellé települt szeszgyárának szomszédságában nagyobb számban tartott marhákat. Az istállókból az ürüléket rendszerint a Szinva patak malomárkába vezette, mióta csak az üzem az 1820-as évek végén létrejött. Bár minden bizonnyal sokan éltek panasszal Kohn Salamon ellen, hiszen sem a pálinkafőzde, sem pedig a marhatartás nem lehetett kellemes a környékbelieknek, mégis legelőször csak 1878-ban, az árvíz után találunk arra forrást, hogy a város orvost küldött ki a helyszín megvizsgálására. Az orvosi jelentés egészen lesújtó képet festett az ottani állapotokról:

⁶⁶ MNL BAZML IV.1905.a. 124/1874.

⁶⁷ MNL BAZML IV.1905.a. 684/1871.

⁶⁸ MNL BAZML IV.1905.a. 672/1871.

⁶⁹ MNL BAZML IV.1905.a. 650/1871. és 709/1871.

⁷⁰ MNL BAZML IV.1905.a. 11/1872.

⁷¹ MNL BAZML IV.1905.a. 14/1872.

⁷² A serteshús feldolgozásáról és árusításáról az 1874. évi rendőri szabályrendelet külön fejezete rendelkezik. MNL BAZML IV.1920. 7/1. 40–45.§.

⁷³ MNL BAZML IV.1920. 7/1. 33.§.

⁷⁴ MNL BAZML IV.1920. 32/2. 29.§.

„[...] megvizsgálván a Kohn féle földét és hízlaldát: ott mindennemű növény és állati már nemcsak erjedésnek de rothadásnak indult anyagokat is találtam.

A pálinka főzde előtti Szinva meder, valóságos kórgerjet, úgynevezett mocsár lázra való hajlamot idéz elő, a közlégnek fertőzése által első sorban, második sorban a közel eső kútak talajának fertőző átívódása által.

A Szinva medrének ezen része a földétől fölfele, de legfőképpen lefele tartó irányban, nagy téren, oly fertelmes bűdös posvánnyal és mindenféle hulladékkal van telve, hogy a környéken lakók sem nappal sem éjjel nem szívhatnak be elenyítő levegőt, mert nyitott ablakok mellett lenniök nem tanácsolt.⁷⁵

A Kohn és fia által vezetett gőzmalom és szeszfőzde nem sokáig állott fenn az árvíz után; a helyi lap 1884-ben adta hírül a gyártelep megszűnését a forgótöke hiányára hivatkozva.⁷⁶

Azonban nem csupán az elviselhetetlen szag miatt panaszkodtak a helybeliek a városban tartott disznókra és marhákra; jelenlétük ugyanis semmilyen formában sem illett a polgárosult városképbe. Az olyan gyakorlatok pedig, mint hogy a sertéseket a Szinvában „úszatták”, vagy hogy a városi marhagulya a főutcán vonult le naponta kétszer, oda és vissza a Sajó-partra, mint a falusias élet maradványai egyre gyakrabban vívták ki a városiak nemtetszését.⁷⁷ Hiába tiltotta a városvezetés a nagyszámú sertéstartást, az állatok fürdetését a patakokban, etetését az utcákon, a források arról tanúskodnak, hogy a problémán egy jó ideig nem sikerült úrrá lenni. A legátfogóbb módon az 1897. évi közbiztonsági és közegészségügyi szabályrendelet szabályozta a városi állattartás kérdését, amennyiben előírta, hogy az állattartásra szolgáló helyiségek kifogástalanul tisztán tartandók, az állati vizelet cementfalú trágyagödörbe vezetendő le, a magáncélra tartott sertések számát pedig 100 m²-enként 1 darabban határozta meg, tartásukat lehetőleg a téli időszakra korlátozva.⁷⁸

MISKOLC, A VIZEK VÁROSA

Mind ismerjük a mondást, hogy „Tata a vizek városa”, ám ha valaki visszatérne az 1870-es, 1880-as évek Miskolcára, hasonló módon vélekedne a borsodi megyeszékhelyről is. Nemcsak azért illene rá ez az elnevezés, mert a Szinva és a Pece a fő- és mellékágakkal, valamint a malomárkokkal keresztül-kasul behálózták a város területét, hanem mert korszerű csatornázás hiányában a csapadék-, kút-, mosó- és szennyvíz jobb esetben földbe ásott kanálisokban, egyébként viszont ott

⁷⁵ MNL BAZML IV.1905.b. 466/1879.

⁷⁶ *Borsod* 1884. február 27. 5.

⁷⁷ *Borsod* 1875. szeptember 2. 1; *Borsod*, 1876. március 2. 1; MNL BAZML IV.1902.a. 39/1884.

⁷⁸ Az I. és a II. építési kerületben maximálisan 3, a III. építési kerületben pedig 6 darab tartható. MNL BAZML IV.1920. 32/3. 39–43.§.

folyt, ahol tudott. A vízvezetés és az emiatt kibontakozó vitás helyzetek gyakori témái voltak a tanácsüléseknek.

Elmondható, hogy azok a lakosok voltak a legjobb helyzetben, akiknek a telke vagy a Szinva, vagy a Pece mellett feküdt. Ők ugyanis könnyen levezethették udvarukból a különféle vizeket a patakokba. A városi szabályzat is ezt írta elő.⁷⁹ Nehezebben volt orvosolható a probléma azok számára, akik e folyóvizektől távolabb éltek, nekik egy 1869-es rendelkezés szerint az utcai, föld alatti főcsatornába kellett bevezetniük a mellékágot, feltehetőleg saját költségen.⁸⁰ Néhány évvel később viszont már a város gondoskodott – anyagi helyzetéhez mérten – egy, az utca járdáján keresztül futó fedett facsatornáról. Ugyanakkor kikötötte, hogy ezeken csak tiszta kútvizet lehet levezetni, másfajta vizet tilos az utcára kiönteni.⁸¹ A közterületeken megrekedt vizek, tócsák felszámolásával kapcsolatban a városi mérnökkel való konzultáció után a rendőrség feladata volt javaslatot tenni a tanácsnak, amely ez alapján orvosolta a problémát.⁸² Az utcák járhatóságáról a hatóság télidőben is igyekezett gondoskodni, mégpedig úgy, hogy megtiltotta, hogy a havat vagy a jeget a lakók az utcára szórják. Ezeket a kijelölt helyekre kellett szállítani.⁸³

A városi élet frekvenciát színtereiként működő kutak környéke is számos köztisztasági problémát vetett fel. Nem csupán a kifolyó víz elvezetése okozott gondot, hanem a helyi gyakorlat szerint a kút közvetlen közelében felhalmozott trágyahegyek is. Miskolcon az 1870-es években még nem nagyon fordultak elő közkutak abban az értelemben, ahogy azt ma használjuk. Voltak ugyan olyan kutak, melyeket többen – például egy utca vagy környék lakóközössége – használtak, de ezekhez csak kulccsal lehetett hozzáférni. Az 1880-as évek végétől, az 1890-es évek elejétől meginduló csatornázással párhuzamosan megjelentek a mindenki számára használható közkutak a város közterein, valamint a köztisztasági szabályzatokban is. Az 1897. évi köztisztasági és közbiztonsági szabályrendeletben olvashatjuk, hogy köztereken csak szivattyús, vagy zárható faköpönnyeggel rendelkező kerek kutak lehetnek, ezzel próbálták ugyanis elejét venni a korábban gyakorta megeső baleseteknek vagy éppen öngyilkossági kísérleteknek.⁸⁴ A többi rendelkezés a kút vízének tisztán tartását szolgálta: előírták, hogy a kút tíz méteres körzetében tilos ürgödörnek, trágyahalomnak vagy csatornának lennie, nem szabad a kútnál mosni, súrolni és öblíteni, minden kutat legalább kétfévente fenékgig ki kell tisztítani, de amennyiben szükséges, akár gyakrabban is.⁸⁵

⁷⁹ MNL BAZML IV.1902.a. 83/1873. Mivel a Pece patak nem rendelkezik állandó vízforrással, csupán a csapadékvizet vezeti le a Miskolcot északról szegélyező dombokról, ezért ez a megoldás a Pece esetében különösen előnyös volt, mert így „a pece [sic!] medre ez által némi vizanyagot nyerendvén és a közegészségre is jótékony befolyással leend”.

⁸⁰ MNL BAZML IV.1920. 49/1. 14. Könnyítésként a csatlakozásért nem kellett díjat fizetniük.

⁸¹ MNL BAZML IV.1920. 7/1. 17.§.

⁸² MNL BAZML IV.1920. 7/1. 15.§.

⁸³ MNL BAZML IV.1920. 7/1. 29.§.

⁸⁴ MNL BAZML IV.1920. 32/3. 45.§.

⁸⁵ MNL BAZML IV.1920. 32/3. 46–51.§.

A vízvezetési gondok megoldásával az 1880-as évek közepén kezdett el behatóbban foglalkozni a miskolci városvezetés, amikor is felismerték:

„Városunk örvendetesen fejlődik, külső csin, rend és tisztaság tekintetében hazánk többi vidéki városaival versenyezhet: azonban be kell vallanunk, miszerint mindezek mellett is mindenkor hátrányára fog szolgálni városunk lakályosságának az, hogy itt a csatornázás egészben hiányzik, s hogy ezen közegésségi szempontból talán legfontosabbnak mondható alkotás létesítésére nézve komoly intézkedés nem is történik.”⁸⁶

Miként azt korábban említettük, a csatornázás fontossága már az 1878. évi és azt követő árvizek hatására előtérbe került, miután a patakmedrek tisztaságának érdekében a városvezetés a korábbi évekhez képest határozottabban lépett fel. Ám ekkor még az intézkedések elsősorban nem köztisztasági, hanem árvízvédelmi célokat szolgáltak. Az árnyékszékek és egyéb szennyeződések eltávolítása azért nyert elsődleges fontosságot, mert – miként a több lábon álló hidak is – közrejátszhattak a torlaszok képződésében. Elrendelték, hogy a kertek végében elhelyezett árnyékszékeket ürgödrökkel kell ellátni, mégpedig oly módon, hogy falaikat cementtel borítsák a szivárgás meggátlása érdekében. Ugyancsak az árvíz biztonságos lefolyásának érdekében terelték a vízvezetést is szabályozott kerekek közé. Ezentúl a közegészségügyi szabályoknak megfelelő új, immáron föld alatti csatornának kőből kellett készülnie, s kivezető nyílásának a mindenkori Szinva-vízszint alá kellett esnie. Azonban az ilyen csatornák tervezetése és az építésük költségei sokak számára a rendeletek ellenére is vállalhatatlanok voltak.⁸⁷ Emellett megszüntették az illegális vízvételeket és szennyvízvezetékeket is. Bármennyire is fontos volt az árvízvédelem, a Szinvát nem tudták, de nem is akarták kivonni a csatornahálózatból, az továbbra is a város saját öblítéssel rendelkező „főcsatornájaként” funkcionált, amelybe a többi mellékágat belevezethették.

A Pece öblítése a Szinvánál még komolyabb fejtörést okozott a városatyáknak, hiszen szárazabb időszakokban a patakmeder üresen tátongott, és ilyenkor a korábban beledobált szemét- és trágyahalmok elviselhetetlen bűzt árasztottak. 1884-ben jött az ötlet, hogy építsenek egy összekötő csatornát a Szinva és a Pece közé, hogy a Szinva vízával biztosítható legyen a Pece medrének időnkénti átöblítése.⁸⁸ A sorozatos anyagi nehézségek miatt azonban a csatorna megvalósítása folyamatosan tolódott, feltehetően csak 1905-ben készült el.⁸⁹

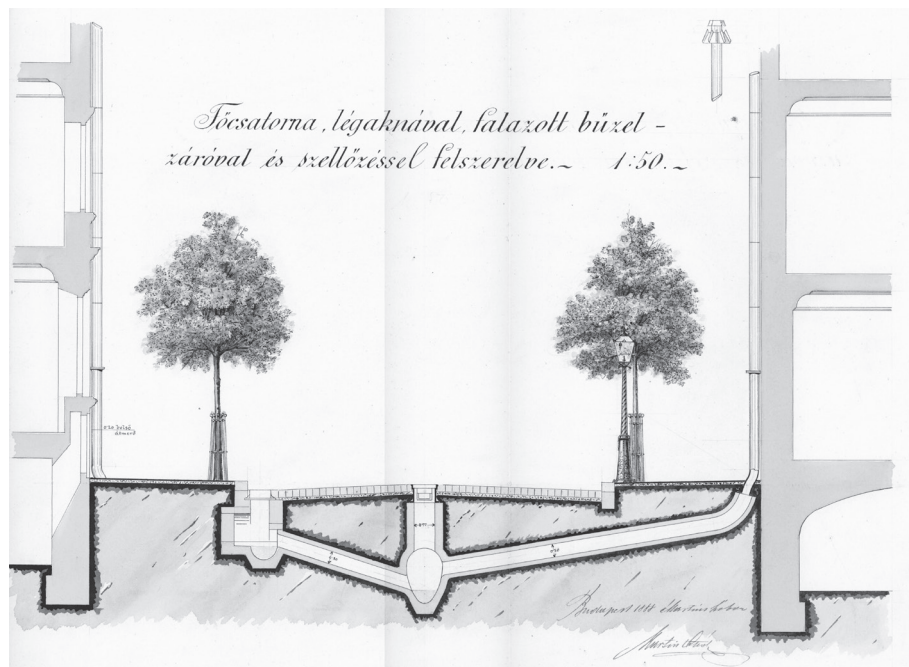
Fodor József 1885. évi jelentése a vízminőségről újabb – s ezúttal tartósabb – lendületet adott a csatornázási projektnek. A neves orvostól és egyetemi tanártól

⁸⁶ MNL BAZML IV.1902.a. 94/1884.

⁸⁷ MNL BAZML IV.1905.b. 756/1879.

⁸⁸ *Borsod* 1884. december 10. 2.

⁸⁹ MNL BAZML IV.1902.a. 43/1905. A feltételes fogalmazást az indokolja, hogy eddig a forrásokban csupán a csatorna megépítésének szándékára találtunk bizonyítékot, a megvalósulására nem.

2. kép. Ganz és társa-féle szagtalan árnyékszék (Wirsum György szabadalma)

Forrás: MNL BAZML IV.1914. 65. dob. 3. cs.

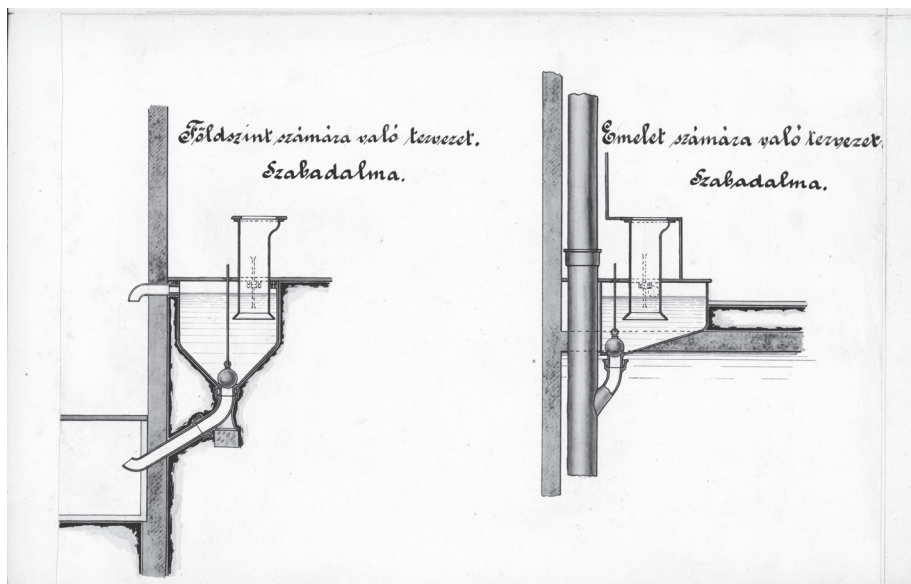
a városvezetés nemcsak a város közegészségi helyzetének vizsgálatát várta, hanem megoldási javaslatot is.

„Miskolcz város nemcsak gyönyörű fekvéssel bír, hanem szemmel láthatólag fölötté örvendetesen fejlődik is. E városról elmondhatjuk, hogy az kellő hygienikus és culturális intézkedések által az ország egyik legszebb, legkellemesebb s legegészségesebb városává tehető.

Jelenleg azonban Miskolcz tisztátalan és egészségtelen város. Szinte rosszul esik az idegennek, ha látja, hogy az a szépen épülő, modern város egyes utcáiban, udvaraiban, nevezetesen pedig a várost szelő patakjainak ágyaiban minő ázsiai szennyet tűr meg. [...]”⁹⁰

Így kezdte jelentését Fodor, majd javasolta az árnyékszékek mielőbbi eltávolítását a patakokról, továbbá egy a Szinva és a Pece közötti területen a patakokkal párhuzamosan futó csatorna megépítését, amely a város alsó végén, a két patak egyesülésénél torkollott volna a Szinvába. Végül pedig a patakmedrek tisztán tartása érdekében fontosnak tartotta a Pece öblítését Szinva-vízzel, az árnyékszékek szakszerű megépítését és rendszeres tisztítását, valamint a vízvezeték

⁹⁰ MNL BAZML IV.1902.c. 36/1885.

3. kép. Főcsatorna légaknával, falazott búzelzárával és szellőzővel felszerelve (Martin Ottó terve)

Forrás: MNL BAZML IV.1914. 65. dob. 3. cs.

megépítését.⁹¹ 1888-ra el is készült a vízvezeték tervezete,⁹² ám az „úszató” rendszerű csatornahálózatot a vármegye nem hagyta jóvá, hanem elválasztott rendszerű csatornázás építésére szólította fel a várost, amelyben a szennyvíz- és az esőcsatorna különváltak.⁹³ Az újabb terv 1904-re készült el,⁹⁴ közben azonban a városvezetés igyekezett kikérni valamennyi, a témában jártas szakértő véleményét, illetve áttanulmányozni a csatornázás terén előrébb járó városok, például Budapest és Szombathely gyakorlatát. Az ivóvíz- és szennyvízhálózat végül 1913-ra készült el olyan mértékben, hogy üzembe tudták helyezni, ugyanakkor a bővítések, házi csatlakozások kiépítése a további évekre is sok munkát jelentett.⁹⁵

* * *

Tanulmányunkban egy viszonylag rövid időszak, az 1870-es, 1880-as évek köztisztasági viszonyait mutattuk be Miskolcon, amelyekhez hasonlótl nyilvánvalóan több hazai város lakói is megtapasztaltak a korszakban. Ez az időszak egy átalakulási folyamat kezdetének tekinthető, amikor az urbanizáció és az orvostudomány felől érkező külső, valamint a közgondolkodásban bekövetkező belső (társadalmi) nyomás hatására a városvezetés egyre nagyobb felelősséget vállalt

⁹¹ MNL BAZML IV.1902.c. 36/1885.

⁹² MNL BAZML IV.1902.a. 57/1888. A tervezetet és a költségvetést egy fővárosi mérnök, Martin Ottó készítette.

⁹³ Seresné 1981: 179.

⁹⁴ MNL BAZML IV.1920. 18. A terveket az egészségügyi mérnöki hivatal készítette el.

⁹⁵ Miskolc város víz- és csatornahálózatának kiépítéséről lásd Seresné 1981.

a lakosok egészségének megóvásáért. Miskolcon ehhez még hozzájött két természeti-társadalmi esemény, egy kolerajárvány és egy árvíz, amely nagyobb nyomatékot és lendületet adott e törekvéseknek. A változás azonban meglehetősen lassan haladt; a városatyáknak egyrészt meg kellett küzdeniük az évtizedes gyakorlatokhoz kitartóan ragaszkodó városlakók ellenállásával, másrészt Miskolc anyagi helyzete is meglehetősen szűkre szabta a mozgásteret. Az átalakulás befejeződésének időszaka egyelőre nem ismert előttünk, ennek vizsgálata még várat magára. Mindazonáltal az látható, hogy minél nagyobb mértékben avatkozott be a hatóság a vízhasználati módokba és a közegészségi viszonyokba, annál több probléma ütötte fel a fejét, amelyre megoldást kellett találni. Míg korábban egy-két vagy akár több évtizeden keresztül is hatályban volt egy-egy szabályzat, addig a század vége felé közeledve nemcsak hogy megsokasodtak az előírások, de egyre specializáltabbakká is váltak. Ez persze magyarázható azzal, hogy a városvezetés egyre inkább elköteleződött a közbiztonság és a közegészség javítása mellett, ugyanakkor értelmezhetjük a városi környezet kolonizációjának kezdeti szakaszaként is, amely a későbbi években mind intenzívebbé és szerteágzóbbá válik.

FORRÁSOK

- Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (MNL BAZML)
- IV.1902.a. Miskolc város Képviselőtestületének (Képviselőközgyűlésének) iratai, Jegyzőkönyvek, 1873, 1874, 1884, 1888, 1905.
- IV.1902.c. Miskolc város Képviselőtestületének (Képviselőközgyűlésének) iratai, Közgyűlési iratok, 1885.
- IV.1905.a. Miskolc város Tanácsának iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek, 1871–1872, 1874–1878.
- IV.1905.b. Miskolc város Tanácsának iratai. Tanácsülési iratok, 1878–1880.
- IV.1914. Miskolc város Mérnöki Hivatalának iratai, 1891.
- IV.1920. Miskolc város szabályrendeleteinek gyűjteménye, 7/1. Szab. Miskolcz városa rendőri szabályrendelete, 1874.
- IV.1920. Miskolc város szabályrendeleteinek gyűjteménye, 18. Szabályrendeletek Miskolc thjf. város vízvezetékéről és csatornázásáról, 1898–1925.
- IV.1920. Miskolc város szabályrendeleteinek gyűjteménye, 32/2. Közegészségi és tűzhatósági szabályok, 1884.
- IV.1920. Miskolc város szabályrendeleteinek gyűjteménye, 32/3. Miskolc város közegészségi és köztisztasági szabályrendelete, 1897.
- IV.1920. Miskolc város szabályrendeleteinek gyűjteménye, 49/1. Szépitészeti szabályok, 1869.
- IV.1920. Miskolc város szabályrendeleteinek gyűjteménye, 58. Miskolc r.t. város szabályrendelete a házi szemét kihordásáról, 1906.

Építési szabályzat 1879: *Építkezési szabályok Miskolcz város számára*. Miskolcz.

Borsod. Miskolczi Értesítő, 1871–1884.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bódogh Albert 1873: Vázlatos áttekintése a Borsodmegye területén uralgó cholera járványnak. *Borsod* 1873. január 2. 1.
- Bodovics Éva 2014: Vízhasználat és „árvízi kultúra” Miskolcon a XIX. század második felében. In: Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig*. Budapest, 439–469.
- Bodovics Éva 2015: Árvizek és árvízvédelem Miskolcon a 19. század második felében. *Fons* (22.) 3. 375–395.
- Bodovics Éva 2019: Újabb fordulat a láthatáron? Egy környezettudatosabb történetírás felé. In: Koloh Gábor – Papp Viktor – Tötös Áron (szerk.): *„Eloszta bőkezűen; és termő fa gyanánt”*. *Tanulmányok Kövér György születésnapjára*. Nagyvárad, 35–50.
- Douglas, Mary 1984: *Purity and Danger. An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. London – New York.
- Fischer-Kowalski, Marina – Weisz, Helga 1999: Society as Hybrid between Material and Symbolic Realms. Toward a Theoretical Framework of Society-Nature Interaction. *Advances in Human Ecology* (8.) 215–251.
- Holling, Crawford S. 1973: Resilience and Stability of Ecological Systems. *Annual Review of Ecology and Systematics* (4.) 1–23. DOI: 10.1146/annurev.es.04.110173.000245.
- Mádai Lajos 1983: *Az utolsó nagy kolerajárvány demográfiai képe Európában és az Egyesült Államokban (1872–1873)*. (KSH Népeségtudományi Kutató Intézetének kutatási jelentései 9.) Budapest.
- Müller-Harold, Ulrich – Sieferle, Rolf Peter 1998: Surplus and Survival: Risk, Ruin and Luxury in the Evolution of Early Forms of Subsistence. *Advances in Human Ecology* (6.) 201–220.
- Seresné Szegőfi Anna 1981: Miskolc város víz- és csatornahálózatának történetéből, 1884–1944. *Borsodi Levéltári Évkönyv* (4.) 175–202.
- Umbrai Laura 2014: *Így szemeteltek Budapesten. A hulladékgyűjtés múltja a fővárosban*. Budapest.
- Winiwarter, Verena 2002: History of Waste. In: Bisson, Katy – Proops, John (eds): *Waste in Ecological Economics*. Cheltenham – Northampton, MA, 38–54.
- Winiwarter, Verena 2004: Where Did All the Waters Go? The Introduction of Sewage System in Urban Settlements. In: Bernhardt, Christoph (ed.): *Environmental Problems in European Cities in the 19th and 20th Century*. Münster, 105–119.

Kappanyos Ilona

Zománc fürdőkád és fateknő

Csecsemőfürdetési tanácsok a 20. század eleji magyar gyermek-ápolási irodalomban

A fürdetés a csecsemőápolás napi rutinjának létfontosságú eleme. A csecsemőgondozásról szóló útmutatók ma is kiemelt fontosságot tulajdonítanak neki: a csecsemő tisztán tartásánál talán csak a táplálása érdemel több figyelmet. A fürdetés két kérdéskör metszéspontjában helyezkedik el, egyfelől higiéniai, (köz-)egészségügyi feladat, másfelől bensőséges pillanat a csecsemő és gondviselője között, ezért különösen alkalmas a csecsemőről és a csecsemőgondozásról alkotott diskurzusok elemzésére.

Jelen tanulmányban azt vizsgálom, milyen jelentőséggel bír a csecsemőfürdetés a magyar csecsemőgondozási irodalomban, illetve hogyan kapcsolódik a csecsemővédelem és közegészségügy diskurzusának egészéhez. Kutatásomban elsősorban az 1910-es és 1920-as években kiadott csecsemővédelmi, csecsemőápolási és gyermeknevelési kiadványokra, illetve azoknak az egy éven aluli gyermekek fürdetéséről és általános higiénéjéről szóló fejezeteire támaszkodom. Ezeket vetem össze a 19. század során kiadott hasonló témájú művekkel. Nem célom, hogy teljes körű áttekintést nyújtsak a 19–20. század ezen témájú kiadványairól, az összehasonlítás azonban lehetővé teszi, hogy felvázoljam egy egyértelmű változás ívét, és láthatóvá tegyem, hogyan mutatkozik meg ez a változás a tanácsok megszólítottjaiban és tartalmában.

A csecsemőfürdetés kérdésén keresztül kitűnően megfigyelhető az a jelenség, hogy az I. világháború kitörése és a szervezett csecsemővédelem megindulása után születő tanácsadó szövegek sokkal tágabb közönséget céloznak meg, és sokkal pontosabb, ugyanakkor jóval pragmatikusabb javaslatokkal szolgálnak, mint a korábbi hasonló művek túlnyomó többsége. Az 1910–1920-as évek politikai, demográfiai és kulturális kihívásai a korszak csecsemővédelmi törekvéseit, és így a hozzájuk kapcsolódó csecsemőápolási irodalom alakulását is meghatározzák. Az 1910-es éveket nem egyszerűen a magas csecsemőhalálozás jellemzi, hanem a 19. század végén tapasztalt javuló tendencia megtorpanása, stagnálása, majd a háború éveiben kiugró romlása,¹ ami szükségszerűen ráirányította mind az állam, mind az orvosszakma figyelmét az egy évnél fiatalabb gyermekek ápolásának kérdésére.² A dualizmus korának modernizációs, urbanizációs folyamatai megteremtették az igényt a közegészségügy és köztisztaság modern intézményeire, ugyanakkor Semmelweis Ignác (1818–1865) és Joseph Lister (1827–1912)

¹ Faragó 2003: 4.

² Madzsar 2015: 2–7.

tanainak elterjedésével az egyre nagyobb tekintélyt kivívó orvostársadalom figyelmének középpontjába is a tisztaság, a fertőzésveszély elkerülésére szolgáló higiéné került.³ A csecsemővédelemmel és csecsemőápolással foglalkozó irodalmat alakító legjelentősebb tényező azonban az alfabetizációs viszonyok változása volt, hiszen az írástudó népszerűség arányának megnövekedésével⁴ széles rétegek váltak közvetlenül megszólíthatóvá, a közegészségügyi és életvezetési tanácsok új célpontjává. Tanulmányomban arra keresem a választ, hogyan lép be az orvosi autoritás, az állami felügyelet illetve a gondoskodó alapítványi jótékonyosság az otthon, pontosabban a babafürdőkád privát szférájába, és a korábbi gyakorlatokhoz képest milyen új változásokat javasol.

AZ ELSŐ FÜRDETÉS

Mielőtt rátérnénk a csecsemőfürdetés kérdésére, meg kell állapítanunk, hogy a csecsemő legelső fürdetéséről jelentősen több magyar nyelvű irodalmat találni, mint általánosságban a csecsemőfürdetésről. A legelső fürdetés jogosan érdemelte ki a néprajzkutatók figyelmét, hiszen ez egy nagy jelentőségű átmeneti rítus, a szüléshez kapcsolódó néphagyományok szerves része.⁵ A csecsemő legelső megtisztításához különféle védő és jósló varázslatok is kapcsolódhatnak, akár a tágabb család, akár a helyi közösség jelenlétében vagy részvételével. Az egyre növekvő csecsemő tisztán tartása ellenben már egy szürke, profán és a privát rutinhoz tartozó tevékenységnek számított, amelynek részletei ritkábban kerültek feljegyzésre, és ebből következően alig képezték vizsgálat tárgyát. A csecsemő első fürdetéséhez kapcsolódó hiedelmek és rituálék kitűnő összefoglalását találhatjuk Krász Lilla és Deáky Zita közös kötetében,⁶ ugyanakkor már ez az összefoglalás is felveti az egyik fontos, csecsemőfürdetéssel kapcsolatos vitát, amellyel a továbbiakban foglalkozni fogok. A baba és az orvos, illetve az okleveles szülésznő és a képzetlen parasztbába között feszülő hatásköri konfliktus⁷ egy mellékes, de nagyon jellemző aspektusa az első fürdetés kérdése. Az ezzel kapcsolatos átmeneti rítushoz hozzátartoznak a csecsemő fürdővizébe helyezett adalékok, gyógynövények, szeszes italok, a felnőttkori egészséget és kompetenciát jelképező használati tárgyak, és gyakran még a szülés során az anya vérével átítatódott ruhadarabok is. Az orvostársadalom higiénés szempontból támadta ezt a gyakorlatot, a piszkos tárgyakkal és az anyai vérral szennyezett vizet veszélyesnek ítélte, és úgy vélte, hogy nagyban növeli a csecsemőkorai fertőzések, elsősorban a szembetegségek kialakulásának kockázatát. A csecsemő első fürdetésének egyébként is más a funkciója a társadalom, a család, mint az orvos számára: a család szempontjából ez

³ Kiss 2004.

⁴ Faragó 2011: 342–343.

⁵ Juhász 2006: 123–126, 181–183.

⁶ Deáky–Krász 2005: 211–215.

⁷ Krász 2003.

elsődlegesen a gyermek közösségbe történő befogadását jelenti, a bevett szokások segítségével a rontás elkerülését és a gyermek egészségét, szerencséjét hivatott biztosítani, az orvos prioritása ezzel szemben a gyermek egészségének megőrzése a higiénikus környezet megteremtése által.

Az első fürdetés „rituális” jelentőségét ugyanakkor a 20. századi, modern orvosi-higiénés szempontokat hangsúlyozó szövegek sem tagadták. Az 1927-es *Mamák könyve* szerint például: „a baba élettörténetét ott kezdjük, mikor születése után már megfürösztötték az új honpolgárt, mikor először mutatják be teljes díszben”.⁸ A fürdetés tehát egy szükséges elem ahhoz, hogy a születés folyamatát nemcsak biológiai, hanem társadalmi, közösségi értelemben is befejezettnek tekinthessük.

AZ ANTISZEPSZIS ÉS AZ ANTISZEPTIKUS CSECSEMŐÁPOLÁS

A 19. század utolsó évtizedeiben mind a kórházi, mind a kórházon kívüli betegellátás megreformálására irányuló törekvések középpontjában a fertőzések elkerülésének kérdése állt. Semmelweis Ignác feltételezte, hogy a gyermekágyi lázat a szülő nőt vizsgáló orvos vagy orvostanhallgató kezén található, boncolásból visszamaradt anyag okozza, melyet ő „hullaméregnek” nevezett. Bár Loius Pasteur (1822–1895) és Robert Koch (1843–1910) mikrobiológiai kutatásai részleteiben megcáfolták Semmelweis korai felfedezését, és a betegséget nem mérgezésre, hanem apró kórokozó hatású élőlényekre vezették vissza, lényegében megerősítették azt, amit a betegség átvitelének módjáról és megakadályozásának lehetőségéről Semmelweis állított. Szintén Semmelweis munkáját igazolta a Joseph Lister által kidolgozott antiszeptikus műtéti módszer, amelynek lényege a műtő, a sebész, a műszerek és a beteg alapos karbolsavas fertőtlenítése volt.⁹

A századfordulóra a magyar orvostársadalom körében is teljesen elfogadottá vált a kórokozó-elmélet, azaz annak tudása, hogy a betegségek jelentős része valójában egy adott mikroorganizmus által való fertőzöttséget jelent, és a fertőzésveszélyt a megfelelő higiéné biztosítása nagyban csökkenti, mivel a forró víz és egyes kémiai anyagok sikeresen elpusztítják a kórokozókat. A megközelítés eredményeként bevett gyakorlattá vált a műtétek, valamint kórházi szülések antiszeptikus levezetése.¹⁰ Ebben komoly szerepet játszott Tauffer Vilmos (1851–1934) sebész-nőgyógyász, aki főszerepet vállalt a bábaképzés reformjában, az antiszeptikus módszer tágabb körben való megismertetésében.¹¹ Azokban az esetekben, amikor a szülés nem kórházban történt, és a szülésnél nem volt jelen orvos, a baba maradt az egyetlen olyan szakember, aki létrehozhatta az antiszeptikus, vagy legalábbis a fertőzésveszélyt csökkentő környezetet.

⁸ Torday 1927: 11.

⁹ Birtalan 1988: 93–99, 117–127.

¹⁰ Kapronczay (szerk.) 2010: 193–199.

¹¹ Fekete 1971.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt sem, hogy a századfordulón az orvostudomány fejlődésének egy olyan átmeneti korszakában járunk, amikor számos fertőzés megelőzésének módja már ismert volt, de a gyógyításuknak módja még nem. A fertőtlenítőanyagokat, a klórmeszet, a szublimátot, az orvosi alkoholt már ismerte és széles körben alkalmazta a korabeli egészségügyi gyakorlat, de a penicillin használata még évtizedekig nem terjedt el, a fejlettebb antibiotikumokról és az antivirális szerekről nem is beszélve. Megfelelő tisztasággal, körültekintő óvintézkedésekkel azonban megelőzhető volt a gyermekágyi láz, a műtéti seb elfertőződése, a szепtikus állapot kialakulása. Következésképpen a vírust, a baktériumot, a kórokozót könnyen el lehetett pusztítani, még mielőtt bejutott volna a szervezetbe: a szervezetben belül ellenben a korabeli viszonyok mellett ez már lehetetlen feladatnak számított, és a páciens ilyen esetekben már csak tüneti kezelésre (és saját immunrendszerére) számíthatott. Az immunizáció (oltás), az antiszepepszis (fertőzésvédelem) és a prevenció egyéb eszközei olyan előzetes védelmet nyújtanak, amelyet utólag, a fertőzés bekövetkezése után már semmi sem pótolhat. Az igen hatékony prevenció és a prevencióhoz viszonyítva a fertőzés szinte teljesen eredménytelen gyógyításának a kettőssége volt az, ami az orvosszakmát arra sarkallta, hogy ne csak az orvosok, hanem a bábák és az ápolók képzésének a középpontjába is az antiszeptikus gyakorlatot, a fertőtlenítést állítsák.¹²

Az antiszepepszis gyakorlata ugyanakkor javarészt a kórházak és betegszobák területére, illetve a műtét vagy szülés és az azt követő lábadozás időszakára korlátozódott. Vagyis egy olyan átmeneti állapot áthidalására szolgált, amikor a fertőzésekkel szemben különösen védtelen a szervezet. Az orvosok által képzett okleveles szülésznők a kórházon kívül, az otthoni környezetben is megvalósították az antiszeptikus gyakorlatot, de ez szintén csak a szülés körülményeit és a gyermekágyas anya ápolását érintette.

A gyermekkórházak zárt, intézményi környezetében merült fel először a lehetőség, hogy a csecsemőket huzamosabb ideig szigorú antiszeptikus intézkedésekkel védelmezzék, ahogyan erről Szana Sándor (1868–1926) kórházigazgató¹³ 1903-as tanulmánya kitűnő forrásokkal szolgál.¹⁴ A kiadvány összefoglalja szakvéleményét a kortárs európai gyermekkórházak és csecsemőotthonok működéséről, és felsorolja azokat az intézkedéseket, amelyeket az igazgató saját (temesvári) kórházában bevezetett, illetve bevezetne, amennyiben meglennének hozzá a megfelelő anyagi feltételek. Szana alapvető állítása az volt, hogy a „csecsemőhalmozat”, azaz a csecsemők nagy száma és zsúfoltsága önmagában is kórházi fertőzésekhez, betegséghez és halálhoz vezet. „A kórházi üzem antisepsisének a lehető legtokéletesebben a csecsemőkórház üzemében kifejezésre kell jutni. Elv:

¹² Fekete 1971: 126–142. Az antiszeptikus gyakorlat törvényi szabályozásáról szóló belügyminisztériumi rendelet: 95 000/1902 B. M. 4–9. MRT 1902: X. 927–932.

¹³ Szana Sándor 1900–1909 között a temesvári „Fehér Kereszt” gyermekmenhely és gyermekpoliklinika igazgatója volt, majd a budapesti állami királyi gyermekmenhely igazgató főorvosa lett (1909–1921). Kenyeres (szerk.) 1969.

¹⁴ Szana 1903: 10.

a csecsemő testének minden egyes pontja fertőző és fertőzésre képes.”¹⁵ Ez a kategorikus megfogalmazás hangsúlyozta, hogy a fertőzésveszély nemcsak a beteg friss műtéti sebét vagy a gyermekágyas nő méhét érinti, hanem a veszélyeztetett csecsemő egész testét. És mivel a betegséget láthatatlanul kis méretű kórokozók viszik át egyik testről a másikra, nem lehet megállapítani, hogy pontosan melyik kontaktus fertőz, és melyik nem, éppen ezért, Szana véleménye szerint, minden érintkezésnél a sterilítésra kell törekedni.

Szana saját kórházában ez azt jelentette, hogy minden egyes csecsemő érintése előtt és után kötelező volt a kézmosás bő steril vízzel, fertőtlenítőszerrel, és külön-külön használati tárgyakat kellett biztosítani minden csecsemő részére. Ha ez nem volt lehetséges, akkor kötelezően előírta a közösen használt tárgyak fertőtlenítését vagy csecsemőnként cserélt steril pólyával történő leborítását. A csecsemőket a saját ágyukban kellett tisztába tenni, saját kádban kellett mosdatni, amit szintén fertőtlenítettek. A tisztába tett csecsemő szennyes pelenkáját azonnal az ágy alá bekészített, fertőtlenítő hatású szublimátoldattal telt edénybe kellett helyezni, amelynek tartalmát külön személyzet naponta többször ürítette. Sőt, hogy a tisztába tétel után a dajka vagy az ápoló semmiképpen ne felejtse el kezét mosni, Szana kollégái ragacsos festékkel kenték be a pelenkatartó edény fedelét. Az antiszeptikus gyakorlat a több gyermeket szoptató dajkákra is kiterjedt, a kórház steril kötőt adott rájuk, amelyből egy kivágott „schlitz”-en keresztül vehették elő a mellüket, és a mellet két csecsemő között az ügyeletes ápoló szintén lemosta. A csecsemőfürdetés további történetének szempontjából igen fontosnak számított Szana azon felismerése, egyrészt saját tapasztalatai, másrészt az általa tisztelt és sikeresnek vélt külföldi csecsemőkórházak, például a drezdai Säuglingsheim gyakorlata alapján, hogy a sikeres fertőzésvédelem kulcsa a megfelelő képességekkel rendelkező és megfelelően képzett ápolói gárda. Mint írja: „a legtökéletesebb berendezés hatástalan lesz, ha az ápolószemélyzet az antisepsis szabályait gondosan be nem tartja, míg aránylag kicsiny és gyenge eszközökkel a legtökéletesebb antisepsist fogjuk elérhetni jó ápolónókkal”.¹⁶ Mivel véleménye szerint „csakis intelligens nőbe helyezhetjük azt a bizalmat, a melyet az antiszeptikus üzem követel”, biztosítani kell az ilyen nők toborzását, képzését és alkalmazását. És olyan nőkre van szükség, „a kiknek vérévé vált az antisepsis”.¹⁷

CSECSEMŐÁPOLÁS – CSECSEMŐVÉDELEM – NEMZETVÉDELEM

Amikor Szana Sándor és kollégái a kórházi csecsemőápolás fejlesztésén dolgoztak, javaslaik még egyáltalán nem vonatkoztak az egészséges gyermekek ápolására. Az egészséges csecsemők ápolása, a csecsemőkre vonatkozó preventív egészségügy iránt az I. világháború éveiben alakult ki szélesebb körű társadalmi érdeklődés.

¹⁵ Szana 1903: 10.

¹⁶ Szana 1903: 20.

¹⁷ Szana 1903: 19.

Az I. világháború hatalmas emberigénye és embervesztesége felerősítette a századforduló óta formálódó új közegészségügyi törekvéseket. A háború éveiben teret nyert a nemzetről mint biológiai entitásról való gondolkodás, illetve a népesség és a nemzet egészének gyenge egészségi állapota feletti aggodalom.¹⁸ A nemcsak hadászati vagy politikai értelemben, de egészségügyi szempontból is fenyegetett magyarság és a közegészségügyi, higiénés eszközökkel megvalósítható nemzetvédelem gondolata készítette együttműködésre az Országos Gyermekvédelmi Ligát az újonnan alapított Országos Hadigondozóhivatallal, a Nemzetvédő Szövetség a Nemibajok Ellen nevű egyesülettel, sőt, a Magyar Fajegészségtani és Népesedéspolitikai Társasággal is. (Ezen szervezetek koordinációjának bizonyítéka a közösen kiadott, bár rövid életű *Nemzetvédelem* című lap.)¹⁹ A közgondolkodásban elválaszthatatlanul összekapcsolódott a nemzet sorsa a következő generáció egészségével és számosságával.

„A borzalmas világháborúnak kellett közbejönnie, hogy felismerjük az emberanyag igazi értékét és átlássuk, hogy az embervédelem nagy munkáját erős kezekkel kell megindítanunk minden vonalon, ha valamiképpen ellensúlyozni akarjuk a háboru okozta nagy vérveszteséget.”²⁰

Ez a mondat egy 1918-as csecsemőápolási tankönyv előszavából származik. Ugyanabban az évben az újonnan megindított védőnőképzés tankönyve azzal az állítással kezdődik, hogy „csak az a nemzet fejlődik és virul, melynek tagjai erősek, egészségesek és munkabírók”.²¹ Vagyis még a szigorúan csecsemőápolásra vonatkozó forrásokat is áthatotta a nemzetvédelem gondolata, és ehhez társult még az a felismerés, hogy a nemzetre veszedelmesnek ítélt közegészségügyi problémák közül kiemelkedő a csecsemőhalálozás kérdése.²² A háborús emberveszteség kontextusában az anyák és csecsemők védelme mint a nemzet védelme jelent meg, és a „nemzeti tragédia leküzdésére irányuló nemzeti stratégia”²³ a magyarság jövőjéről való párbeszéd középpontjába állította a szülés és az anyaság kérdését.

A valóban preventív csecsemővédelem gondolatát először az Országos Stefánia Szövetség fogalmazta meg 1915-ös megalakulásakor. Céljaul

¹⁸ Turda 2006: 113.

¹⁹ Lukács 1918.

²⁰ Zerwer–Bókai 1918: 5.

²¹ Tauffer et al. 1918: 1.

²² Az erőteljesebb és szélesebb körű csecsemővédelem szükségességének programadó megfogalmazását Madzsar József 1915-ös cikkében találjuk. Madzsar abból indult ki, hogy a 19. század utolsó évtizedeiben tapasztalható javulás nem folytatódott, a csecsemőhalandóság a századforduló óta majdhogynem stagnált, ráadásul egy, a nyugat-európai értékeknél 5-10 százalékkal magasabb szinten. Ez mutatja az új közegészségügyi intézkedések szükségességét. Madzsar hozzátette, hogy a csecsemőhalálozás aránya láthatóan korrelál a család társadalmi helyzetével, ami azt bizonyítja, hogy a halálozások túlnyomó része nem a csecsemők veleszületett egészségügyi problémáira, hanem környezetük és gondozásuk hiányosságaira vezethetőek vissza, amelyek szintén csak egészségügyi és szociális reformmal orvosolhatóak. Madzsar 1915: 2–7.

²³ Yuval-Davis 2005: 44.

a csecsemőhalandóság csökkentését tűzte ki, és működését arra a véleményre alapozta, miszerint a magas csecsemőhalandóság nem elsősorban egészségügyi, hanem társadalmi okokra vezethető vissza, és ezért elsősorban szociális eszközökkel enyhíthető.²⁴ A rendszerszintű problémákra, a szegénység, a lakásnyomor, a leányanyaság kérdéseire azonban a Stefánia Szövetség nem adott, nem adhatott maradéktalanul hatékony választ. Bár a szövetség által létrehozott szülőotthonok, védőintézetek és tejkonyhák valóban könnyítettek az őket látogató anyák helyzetén, az igen ambiciózus cél, hogy „az anya ne kerüljön rosszabb anyagi helyzetbe azért, mert gyermeket vállal”,²⁵ nem valósult meg. Nem vezették be például a korszakban a gyermekgondozás költségeit és az esetleges kieső munkabért fedező anyasági biztosítást. A nem országos, hanem egyéni szinten megragadható problémák több lehetőséget biztosítottak a cselekvésre és a változtatásra.

Ennek megfelelően bár a Stefánia Szövetség és a korabeli csecsemővédelem igyekezett az anyák anyagi körülményein javítani, jogi helyzetét erősíteni, a terhesgondozás és a gyermekgyógyászat intézményeit hozzáférhetőbbé tenni, munkájuk jelentős része nem a társadalom anya- és csecsemőbarátabbá tételére, hanem az egyes anyák viselkedésének megváltoztatására irányult. „A küzdelem másik része [az anyák pénzügyi támogatása után] a csecsemőt tudatlanság és babona folytán érő orvoshigiénés hiányosságok kiküszöbölése”²⁶ – írta Berend Miklós (1870–1919) orvos, a Stefánia Szövetség munkatársa 1917-ben. Berend szerint az lenne az ideális, ha minden népiskola és polgári iskola oktatna alapszintű csecsemőápolási ismereteket, és minden nő már kislány korában megtanulná, hogyan kell leendő gyermekével bánni, „akár játék alakjában a gummi- vagy celluloidbábun”.²⁷ Az ilyen irányú korabeli iskolareform hiányában a Stefánia Szövetség túlnyomórészt felnőtt nőket, terheseket és anyákat szólított meg: nekik ajánlotta mind kiadványait, mind szakembereinek személyes tanácsadását.

Az anyák oktatásának fontos elemét képezte a csecsemőfürdetés kérdése. A Stefánia Szövetség javarészt olyan csecsemőápolási tanácsokra koncentrált, amelyek a család napi rutinjának kisebb megváltoztatásával, jelentősebb anyagi befektetés nélkül is megvalósíthatóak voltak. A Szövetség hosszú távú céljai közé tartozott, hogy anyagi jólétet biztosítson minden anyának és csecsemőnek, de a rövid távon működő anyaoztatás szükségszerűen figyelembe vette a helyzet valóságát. Azt, hogy az országos csecsemővédelmi intervenciók csak késve vagy hiányosan léptek életbe, és a csecsemőhalandóság strukturális okai – szegénység, zsúfoltság és hasonló problémák – továbbra is fennálltak. A szervezet propagandaanyagaiban a csecsemő szoptatása állt a középpontban: a szervezet öt fő célkitűzése közé tartozott annak elérése, hogy az anyák maguk szoptassák a gyermekeiket,²⁸ még a logójuk is egy gyermeket szoptató anyát ábrázolt.

²⁴ Madzsar 1915: 2–7.

²⁵ Madzsar 1915: 4.

²⁶ Berend 1917: 3.

²⁷ Berend 1917: 4.

²⁸ *A Szövetség programja* 1916: 1.

A szoptatás a mesterséges táplálásból adódó veszélyeket (alultápláltság, piszkos cumisüveg, romlott tej), a szoptatás után a legnagyobb hangsúlyt élvező fürdetés pedig a piszokból, a higiéné hiányából következő fertőzéseket volt hivatott kiküszöbölni. Már jóval korábbi gyermekápolási tankönyvekben is felbukkant a két rutintevékenység között húzott párhuzam: „a baba jól fejlődésének, gyarapodásának, egészségének első alapföltétele a helyes táplálás, a második a gondos ápolás. Ebben a tisztaság játssza a legnagyobb szerepet, mindenekelőtt a naponkénti fürdő.”²⁹ Ugyanezt a fontossági sorrendet tükrözte a Stefánia Szövetség egyik vezető orvosának ismeretterjesztő rádióadása: „az anyatej az ő megfelelő táplálékát biztosítja, az anya szíve pedig a helyes gondozást”.³⁰ A táplálás és a fürdetés olyan két elengedhetetlen rutintevékenység, amelyek helyes elvégzésével otthoni környezetben lehet tenni a csecsemők egészségének védelméért.

A TUDÁS ÁTADÁSA

Szana Sándor 1903-ban a kórházon belüli csecsemővédelem kapcsán fogalmazta meg, hogy „a tényleg igen intelligens ápolószemélyzet kvalitásában kell az anti-septikus üzem biztosítékát keresni”.³¹ Az Országos Stefánia Szövetség és a korszak orvostársadalma az 1910-es években a kórházon kívüli, egészséges csecsemők védelmének módját abban látta, hogy az otthon higiénés körülményei közelítsék meg a kórházét, és a csecsemőket otthon is „intelligens” módon ápolják. Berend Miklós 1917-ben pedig már annak a módját kereste, hogy hogyan lehetne a leghatékonyabban átadni a megfelelő csecsemőápoláshoz szükséges tudást:

„[H]a mi csecsemőhalandóság elleni küzdelmet akarunk, akkor legelső sorban azt a személyzetet kell felnevelnünk és kitanítanunk, amely ezt a küzdelmet vezetni bírja; ha tanítóakciót akarunk csinálni, a tanító-személyzet neveléséről kell gondoskodnunk.”³²

Ahogy a szülés levezetését, úgy a gyermekágyi higiéné biztosítását sem minden esetben orvos végezte a korszakban, így az orvostársadalom a bábák képzésén és ellenőrzésén keresztül igyekezett hatni a társadalomra. A formális oktatást és képesítést nélkülöző parasztbába feladatköréhez szintén hozzátartozott, hogy tanácsokkal lássa el az anyákat,³³ ám erre a tudásközvetítő feladatkörre még nagyobb figyelmet fordítottak az orvosok által tanított diplomás szülész nők képzése során.³⁴ Erre utal például, hogy a képzésük alapjául szolgáló *Bábakönyv*

²⁹ Bókai 1889: 25.

³⁰ Fekete 1929: 11.

³¹ Szana 1903: 11.

³² Berend 1917: 1.

³³ Deáky 1996.

³⁴ Fekete 1970: 176.

egy bekezdésen belül használja az „oktassa ki”, a „figyelmeztesse”, a „szabályul írja neki elő” és a „fel kell világosítani”³⁵ kifejezéseket, amikor azt taglalja, hogy a baba a csecsemőfürdetés mikéntjével kapcsolatban milyen tudást adjon át az anyának.

Ezt a tudásközvetítő feladatot vette át és bővítette ki az ekkor megjelenő új hivatás, a védőnő. Az 1915-ben megalapított védőnői szolgálat eleinte nem állt közvetlenül állami felügyelet alatt, hanem az állami támogatással, de független szervezetként működő Stefánia Szövetség keretében működött. A védőnői munka tartalmát legelőször megfogalmazó tankönyv, a Stefánia Szövetség által kiadott és a tagjai, Tauffer Vilmos, Bókai János, Szana Sándor, Berend Miklós, Szirmay Oszkárné, Madzsar József és Temesváry Rezső által szerkesztett *Az anya- és csecsemővédőnek vezérfonala* (a továbbiakban röviden: *Vezérfonala*) című kötet háromfajta tudást egyesített: egészségügyi-csecsemőápolási kompetenciát, az árvaszekék és egyéb releváns szociális intézmények ismeretét, valamint az anyával való kommunikáció képességét kapcsolta össze.

A munkakör középpontjába az információ megfelelő átadását, az orvos és a védőnő, majd a védőnő és az anya közötti tudásközvetítést állította. „A gyermekápolás helyes módjának megtanítása és e téren minden ártalmas babonának tapintattal, de kellő energiával való kiküszöbölése a legfontosabb tényezője a csecsemőmentésnek”³⁶ – állította a *Vezérfonala*, és ez csak a védőnő és az anya bensőséges, de szükségszerűen egyenlőtlen kapcsolatában valósulhat meg, ha a védőnő úgy áll az anya mellett, „mint ahogy a jó tanítónő áll tanítványa mellett”.³⁷ A védőnő komoly egészségügyi tudással rendelkezett, anatómiát, élettant, ápolástant tanult, ismerte az egészséges csecsemő gondozásának, a betegség megelőzésének módszereit, képes volt felismerni azokat a problémákat, amelyekkel orvoshoz kellett fordulni. Elsősorban „az [volt] a feladata, hogy az anyát megtanítsa a csecsemő megfigyelésére, pontosságra és tisztaságra”.³⁸ Tulajdonképpen a fertőzésveszély csökkentéséhez szükséges precizitás és a megfigyelés képessége jelenti a kötet szerint a tudatos anyasághoz szükséges kompetenciákat.

A CSECSEMŐÁPOLÁSSAL KAPCSOLATOS KIADVÁNYOK

A továbbiakban áttérek azokra a kiadványokra, amelyek nem az egészségügyi dolgozókat, nem a tudástranszfer szakembereit, hanem magát az anyát és a családot célozták meg, és ezeknek a tartalmán keresztül vizsgálom a csecsemőgondozás oktatásának különböző módszereit. Ezek a források felfedik a csecsemővédelemmel kapcsolatos tudás átadásának változó stratégiáit, illetve az átadott tudás változó tartalmát. Nehéz megítélni, mennyiben voltak sikeresek az anyák oktatására,

³⁵ *Magyar babakönyv* 1934: 149.

³⁶ Tauffer et al. 1918: 5.

³⁷ Tauffer et al. 1918: 2.

³⁸ Tauffer et al. 1918: 5.

a megszokott csecsemőápolási gyakorlat megváltoztatására tett próbálkozások, hiszen az átadott tudás recepciójáról nincs elég információnk. Némi képet mégis kaphatunk arról, hogy mely információk átadását jelentette, és milyen következményekkel járt a csecsemővédelmi tanácsok országos disszeminációja, ha előbb megvizsgáljuk, hogy kiket céloztak meg a jelentősebb gyermeknevelési, illetve csecsemőápolási tanácsadó kiadványok a 19. század kezdetétől, és ettől hogyan tértek el az 1910-es, 1920-as évek munkái.

Őri FABIÁN László, Közép-Szolnok megye 1800–1820 közötti főorvosa, hivatalba lépésének évében, 1800-ban fordította magyarra, illetve dolgozta át Christoph Wilhelm Hufeland (1762–1836), porosz orvos *Guter Rat an Mutter* című munkáját.³⁹ A magyar fordító és szerző a munkáját „nagyajtai Cserei Helena asszony öngyógyászatának”, tehát az idősebb hadadi Wesselényi Miklós (1750–1809) báró feleségének és az ifjabb édesanyjának ajánlotta. Az *Anyákhoz való jó tanácsa Hugelandnak* valóban anyáknak szól, „anyáknak van ajánlva, de jó anyáknak, akiknek az ő kisdedeiknek boldogságok valójában szíveken fekszik”,⁴⁰ ugyanakkor a kis példányszámú, szakszavakkal teletűzdelt, nehezen olvasható kötet javarészt csak a megfelelően művelt, írástudó, főként arisztokrata anyáknak kerülhetett be a házi könyvtárba.

Négy évtizeddel később a vármegye akkori (1838–1843 közötti) helyettes, majd főorvosa, Borsos Márton már saját útmutatót adott ki, célközönségét így definiálva: „azon szülők, kiknek szívöken fekszik kedves kicsinyeiknek java”.⁴¹ Ez a kötet sem törekedett azonban közérthetőségre, és a könnyen felhasználható gyakorlati tudásnál sokkalta több benne az anatómiai, élettani vagy éppen pedagógia-elméleti háttérinformáció. A kötet legvégén válik egyértelművé, hogy Borsos pontosan kit is akart megszólítani a munkájával. A könyv végén szótartot intézett a könyvét olvasó lányokhoz és asszonyokhoz, és megkérte őket, hogy támogassák a Kisdedővő Intézetek ügyét.

„FigyeljeteK a keresztényi szózatra kebletekben, melly a tehetetlen, szegény anyáknak segéllésére int. FigyeljeteK a haza és a király szükségére, melly a pórnéptől is jó polgárokat kíván, követelvén a józan neveltetését azoknak.”⁴²

Ennek a könyvnek a célközönségét tehát olyan hölgyek jelentették, akik rendelkeztek a szükséges anyagi és kapcsolati tőkével ahhoz, hogy Brunsvik Teréz nyomdokaiba lépve óvodát alapítsanak, vagy legalábbis pártoljanak.

Az általános ismeretterjesztéssel szemben a követhető tanácsok még inkább háttérbe szorultak, amikor egy szerző nem az orvostudomány, hanem az irodalmi, történelmi és antropológiai műveltség felől próbálta megközelíteni a kérdést, mint ahogyan azt például Varga Mihály, zámolyi plébános tette az 1879-ben megjelent

³⁹ Őri FABIÁN 1800.

⁴⁰ Őri FABIÁN 1800: 4.

⁴¹ Borsos 1838: 1.

⁴² Borsos 1838: 188.

kétkötetes művében.⁴³ Az alcím alapján a szerző „szülők, nevelők s különösen községi népkönyvtárak számára” ajánlja fel gyermekápolási és -nevelési tanácsait, tehát eleve nem csak azokat a személyeket célozza meg az írásával, akik személyesen foglalkozhatnak a gyermekekkel. A könyv bővelkedik a szükségtelen kitérőkben, a történeti példákban, a klasszikus görög és latin szerzőktől származó hosszas idézetekben és különféle egzotikus népek különös szokásainak többnyire légből kapott leírásaiban. Példának okáért, Zámolyi Varga Mihály két oldalt szentelt a bor leírásának, elsorolta, hogy milyen erkölcsi és élettani következményekkel járhat a borivás, hogy hogyan vélekedtek a borról a világ különböző népei és mit állítottak róla a jelentősebb antik filozófusok, majd egyetlen mondatban hozzátette a kötet szempontjából érdemi információt: bort gyerekeknek tilos adni.⁴⁴ A szerző láthatóan nem is törekedett arra, hogy az olvasónak könnyen megtalálható és értelmezhető tanácsokat adjon bármelyik kérdésben.

Bár az említett 19. századi könyvek mind kis méretűek, mégis viszonylag vastakosak, száz oldalnál is hosszabbak, és jellemzően kemény fedelesek. Már első pillantásra is látványos a különbség, hogyha egymás mellé fektetjük az említett 19. századi köteteket és a Stefánia Szövetség 1910-es, illetve 1920-as évekbeli kiadványait: az utóbbiak látványosan kisebbek, könnyebbek és olcsóbbak, és túlnyomórészt puha fedelű könyvek vagy akár bekötetlen füzetek. A tartalmat tekintve a 20. századi kiadványokban a mondatok rövidebbek, egyszerűbbek, a megfogalmazás célratörőbb, a felesleges információ minimális, tehát azok könnyebben olvashatóak és értelmezhetőek. E kiadványok gazdag illusztrációi szintén az érthetőséget segítették, bár az illusztrációk terjedését betudhatjuk a nyomdatechnológia fejlődésének, az egyszerű metszetek olcsóbbá válásának, illetve a fotográfia térnyerésének is. Tartalmuk és formájuk is egyértelművé teszi, hogy ezek a kiadványok nem egy szűk, művelt közönséget, hanem a legalább minimális olvasni tudással rendelkezők körét célozták meg. Ez a kör ugyanakkor 1880 és 1910 között majdhogynem a kétszeresére növekedett,⁴⁵ az alfabetizáció jelentős térnyerése pedig kézenfekvővé tette a közegészségügyi intervenció új, írásbeli tudás-transzferre alapozó módjainak a kialakulását.

A Vöröskereszt és a Stefánia Szövetség közösen kiadott kiskatéi jelzik a leggyéjtelműbben az anyák megszólításának új stratégiáját. Az „anyák kiskatéja” egy félbehajtott, egyszerű kis papírlap, összesen négy rövid oldalnyi szöveggel.⁴⁶ Mindig egy-egy szűk témára szorítkozott, mint például a szoptatás, az elválasztás, a tisztán tartás, vagy az, hogy hogyan kell bánni a síró gyerekkel. A címlapon az adott kiskaté címe, egy témába vágó kisméretű, rajzolt illusztráció és egy pársoros rigmus volt olvasható, amely összefoglalta a kiadvány tartalmát. A következő két, két és fél lap mindig pontos, részletes tanácsokat tartalmazott az adott témában, egyszerű nyelven, rendre többes szám első személyben megfogalmazva.

⁴³ Zámolyi Varga 1879.

⁴⁴ Zámolyi Varga 1879: 46–47.

⁴⁵ Faragó 2011: 341–342.

⁴⁶ *Országos Stefánia Szövetség* 1930/1931.

A tanácsok után a Stefánia Szövetség logója (egy gyermekét szoptató anya), majd a felszólítás volt olvasható: „Ha elolvastad, add tovább szomszédaidnak, rokonaidnak és ismerőseidnek.”⁴⁷ Egyértelmű tehát a szándék, hogy minél nagyobb számú nőhöz jusson el a kiskátéban foglalt információ, és maga a kiskaté a nők minél szélesebb köre számára legyen értelmezhető, hogy a gyermekápolási tanácsok anyagi és műveltségi korlátok nélkül hozzáférhetőek legyenek.

Azt, hogy a Stefánia Szövetség mennyire volt sikeres tanácsai terjesztésében, legpontosabban a Stefánia Szövetség első tizenöt éves működését értékelő kötetből ítéelhetjük meg.⁴⁸ Az I. világháborús veszteség és a trianoni döntés „szerkezetében, szakszemélyzet tekintetében, mind pedig az anyagi értékeket tekintve”⁴⁹ komoly kárt okozott a magyar közegészségügynek, és azon belül a Stefánia Szövetségnek is, de 1930-ra a szövetség újra talpra állt, és komoly országos hálózatot alakított ki. Az említett kötet leírta az 1915–1930-as időszak vívmányait, és részletes kimutatásokat tartalmazott a szövetség anyagi helyzetéről – leltárt készített minden tulajdonáról –, és összefoglalta az utolsó évben, azaz 1930-ban megjelent kiadványait. Az évkönyv állítása szerint 1930-ban 71 féle ingyenes könyvecskét osztottak szét iskolák, rendelők és magánszemélyek között, összesen 35 806 darabot, amelyek jelentős része a gyakorlati csecsemőápolási tudnivalókra koncentrált, míg mások általánosabb ismeretterjesztő kiadványok voltak a csecsemővédelemmel és egészséggtannal kapcsolatban.⁵⁰ Ugyanebben az évben kiosztottak 42 féle kiskátét is, összesen 815 790 darabot,⁵¹ ami az 1930-ban 8,5 milliós lakossághoz viszonyítva azt jelenti, hogy akár majdnem minden tizedik lakosra és majdnem minden ötödik nőre jutott egy konkrét csecsemőápolási tanácsokkal szolgáló kiskaté. Valószínűsíthetjük, hogy a legtöbb nő több, különböző témájú kiadvánnyal is találkozott az adott időszakban, így a nők egy kisebb csoportjára juthatott fejenként akár több katé is. Amennyiben a Stefánia Szövetség által hirdetett 800 ezres szám valóban hiteles, és az olvasók legalább egy része megfogadta a fent említett kérést, és továbbadta az általa elolvasott kiskátét, akkor igen hatékony információterjesztésről beszélhetünk. Ráadásul a Szövetség ismeretterjesztése nem csak írott anyagokra támaszkodott: az 1930-as évben 41 931 plakátot és faliképet akasztottak ki rendelőkben, egészségházakban és iskolákban,⁵² és 216 községben tartottak összesen 6 531 előadást és 597, ismeretterjesztő előadással egybekötött jótékonyági ünnepséget.⁵³ Így feltételezhetjük, hogy a Stefánia Szövetség által megszólított magyarországi anyák jelentős része, mintegy ötöde ismerkedhetett meg legalább felületesen a Stefánia Szövetség tanácsaival.

⁴⁷ *Országos Stefánia Szövetség* 1930/1931: 4.

⁴⁸ Keller (szerk.) 1930.

⁴⁹ Szabó 2014: 184.

⁵⁰ Keller (szerk.) 1930: 115.

⁵¹ Keller (szerk.) 1930: 117.

⁵² Keller (szerk.) 1930: 113.

⁵³ Keller (szerk.) 1930: 121.

A FÜRDETÉS CÉLJA

A 20. században tömegesen terjesztett csecsemőfürdetési tanácsok rövidebbek, közérthetőbbek voltak, ugyanakkor a fürdetés menetének leírásában nagyobb pontosságra törekedtek, mint elődeik. A különbséget jól illusztrálja két példa. Zámolyi Varga Mihály 1879-ben kiadott kétszáz oldalas könyvéből többtucatnyit áldozott a higiéné fontosságának taglalására, de a napi fürdő konkrét menetéről csak ennyit írt: „Arczát, kezét, nyakát, mellét, száját naponként mossuk; haját fésüljük, körmét vágjuk le időnként; szemeit, orrát, füleit tisztogassuk.”⁵⁴ Semmi pontosabbat nem írt azonban arról, hogy mindezeket hogyan tegyük. Ezzel szemben az 1918-ban kiadott, mindössze ötvenhat oldalas *Csecsemőápolás ABC-je*,⁵⁵ amely közérthetően, kérdés-felelet formában foglalta össze a csecsemőápolás alapjait, (és a válaszok többnyire tömörök, egy oldalnál rövidebbek voltak), a fürdetés menetét fotóillusztrációkkal együtt tizenhárom oldalon magyarázta el, és ebben még nem is fedett le minden kérdést. A fürdetés időpontjára, időtartamára, a fürdetéshez szükséges tárgyak előkészítésére és egyéb higiénés kérdésekre más kérdés-feleletekben tért ki a könyv. A tanácsok tartalmának, illetve részletességének megváltozását annak fényében tudjuk megfelelően értelmezni, hogy az adott kiadvány mivel indokolja a fürdetés fontosságát, mit tart a fürdetés valódi céljának.

A 20. század első felében kiadott tanácsadók lényegében egyetértettek abban, hogy a fürdetés elsősorban „a csecsemő bőrének tisztán tartására szolgál”,⁵⁶ és hogy a helyesen és gyakran elvégzett fürdetés képes megelőzni a bőr betegségeit. Az anyák kiskatéja sorozatba tartozó pamflet arra figyelmeztet, hogy a fürdetést és a tisztába tételt elhanyagoló anya „örökké bajlódni fog sebes, kivörösödött, kimmart bőrű gyermekével”.⁵⁷ A fürdetés létfontosságú a csecsemő egészségének és jó közérzetének megőrzéséhez, ugyanakkor a helytelen fürdetés komoly fertőzésveszélyt jelent, hiszen a csecsemőt mosó ember keze, illetve a csecsemő fürdővize maga is betegséget okozhat. Így a korabeli tanácsok az antiszepszistan jegyében erősen hangsúlyozták a kéz és a tárgyi környezet tisztán tartásának fontosságát, valamint annak megakadályozását, hogy a fürdővíz és benne a csecsemő testéről lemosott piszok a csecsemő szájába, szemébe vagy fülébe kerüljön, és ott fertőzést okozhasson.

A 19. századi kötetek ugyanakkor más irányból közelítették meg a fürdetés gyakorlatát. Fábrián László 1800-as műve arra az alapfeltételezésre épült, hogy a legtöbb gyermek- és felnőttkori betegség fő oka a „puha és gyengítő nevelés”,⁵⁸ tehát a gyermeknevelés kulcsa már csecsemőkortól a szervezet megerősítése, az ellenállóképesség növelése, a test szoktatása volt a zord körülményekhez. Ennek

⁵⁴ Zámolyi Varga 1879: 134.

⁵⁵ Zerwer–Bókai 1918: 27–39.

⁵⁶ Tauffer et al. 1918: 51.

⁵⁷ *Országos Stefánia Szövetség* 1930/1931: 2.

⁵⁸ Őri Fábrián 1800: 1.

értelmében a csecsemőket már életük harmadik vagy negyedik hetétől minden reggel hideg vízzel kell megfürösztetni. A leírás értelmében a víz tisztít, a hideg pedig edz:

„[R]endkívül való ereje van ennek az együgyű eszköznek. Tisztán tarttya, észre vehetetlenül erősíti a testet, a nagy érzékenységet tompítja, erősíti a nervusokat, és az első fundamentomát meg veti, hogy egészséges bőrünk legyen, amellyel való nem gondolás, egy fő fundamentuma a mi időnkbeli nyavalyáknak.”⁵⁹

Negyven évvel később Borsos Márton már nem kardoskodott a hideg fürdő mellett, de a tisztaság, a bőrápolás fontosságán felül (a bőr „beteges állapotja okozza az életerőnek csökkenését”⁶⁰) ő is nagy jelentőséget tulajdonított a fürdés élénkítő hatásának („nevelvén a terjesztő erőt eleveníti hajszáledényeit, ébreszti azoknak beszívó s kipárolgó munkásságát”⁶¹). Borsos könyve még a kórokozó-elmélet elterjedése előtti időből származik, és így felismerhető benne a betegségek eredetének korábbi magyarázata, a miazmaelmélet, amikor a piszkot és a piszokból következő rossz szagokat közvetlen ok-okozati viszonyba helyezték a betegségek kialakulásával. A zsúfolt, rosszul szellőző szobát, illetve a családtagokkal közös ágyban alvást például Borsos nem a kórokozók könnyebb átadása miatt, hanem a rossz szagok miatt vélte károsnak: „sok nagyanya s nagyapa nem képzeleli, milly fonnyasztó kedves kicsinyére nézve, ha idült teste kigőzölgésében s lehetőségében kell ennek éjeleit eltöltenie”.⁶²

A kórokozó-elmélet megjelenésével ugyanakkor a miazmaelmélet nem tűnt el azonnal. Az orvosi szaktudással nem rendelkező Zámolyi Varga Mihály plébános nem csak annyiban értett egyet a korábban már említett, 19. század eleji tankönyvekkel, hogy általános erősítő és betegségmegelőző hatást tulajdonított a fürdőnek, és azt állította, hogy „ellenszere a hurut, nátha, meghűlés és köszvénynek, és legjobb védeszköz a titokban lappangó néma bűn ellen”.⁶³ (Mint a könyv vonatkozó fejezetéből később kiderül, ez utóbbin az önkielégítést értette.) A plébános mindezek mellett 1879-ben a betegségek egy ekkor már idejélmúlt eredetmagyarázatával is indokolta a tisztálkodás szükségességét. „A piszok befogja a bőr likacsait, miáltal akadályozza a salak elpárolgását, megrontja miazmaival a levegőt s ezzel bevitetvén a tüdőbe, itt lerakja a rothadás csíráit, megmérgezi a vért.”⁶⁴ A piszok–miazma–betegség logikai láncolat ugyanúgy a tisztálkodás fontosságára mutat rá, mint a piszok–fertőzés–betegség összefüggés, a különbség a tisztálkodás mikéntjében rejlik. Amennyiben a betegség oka a miazma, elégséges a látható piszkot, az érezhető rossz szagot megszüntetni, de

⁵⁹ Öri Fábrián 1800: 14.

⁶⁰ Borsos 1838: 85.

⁶¹ Borsos 1838: 87.

⁶² Borsos 1838: 84.

⁶³ Zámolyi Varga 1879: 203.

⁶⁴ Zámolyi Varga 1879: 132.

hogya a fertőzést akarjuk elkerülni, az érzékszervekkel tapasztalható tisztaság nem elegendő, a valódi tisztasághoz pontos és alapos protokollt kell követni.

Mellékesen megemlíthetjük még, hogy a 19. századi könyvek hangsúlyozták a tisztaság erkölcsi jelentőségét is, ami a 20. századi kiadványokban már háttérbe került, illetve csak a már nagyobb, nevelhető gyermekek tisztaságra szoktatásának kapcsán jelent meg. Borsos Márton szerint a megfelelő tisztaságra tanított gyermeknek „élte jóllétét nem kicsiben alapítottad meg”.⁶⁵ Kunoss Endre (1811–1844) költő *Dajkakönyve* arra figyelmeztet, hogy „az ember életszerencséje”⁶⁶ a gyermekkori tisztaságtól is függ, mert a tisztátlan embertől félnek és undorodnak a társai. Zámolyi Varga Mihály pedig egyenesen az emberi méltósághoz kapcsolja a tisztálkodást: „erény, mely fölemeli a lelket, mert az emberben méltósága érzetét kelti fel és ápolja”.⁶⁷

A HELYES FÜRDETÉS TÁRGYI FELTÉTELEI

Amikor a fürdetés célja már nem a csecsemő testi vagy erkölcsi megedzése, sem a miazmák eltávolítása, hanem mindössze a bőr megtisztítása és a fertőzések elkerülése volt, akkor már a csecsemőfürdetési tanácsok is ehhez igazodtak. A védőnők tankönyve, a *Vezérfonal*, 1918-ban arra figyelmeztetett, hogy fürdetni „a legnagyobb lelkiismeretességgel és pontossággal”⁶⁸ kell, és még a jóval lakonikusabb *Anyák kiskatéja* is azt írta 1930-ban, hogy „a gépies fürdetés és mosdatás nem elég”.⁶⁹ A korábbiaknál tehát már egy bonyolultabb, tudatosabb fürdetési folyamatról van szó, ami azonban felveti a pontosság és a követhetőség konfliktusát, a 20. századi csecsemővédelem és általában a közegészségügy komoly dilemmáját. Hiszen a gyermekklinikán kidolgozott antiszeptikus óvintézkedések nem alkalmazhatóak a családi otthonokban, és a városi középosztály számára kidolgozott higiénés óvintézkedéseket várhatóan nem fogja tudni követni egy szegény, falusi anya. A tanácsadó könyvek ennek megfelelően mindig az ideális és a reális között igyekeztek megtalálni a megfelelő kompromisszumot. Megfigyelhetjük, hogy a magánkiadványok inkább az ideálisra, a Stefánia Szövetség és más közegészségügyi-jótékonyági egyesületek nagy példányszámú művei pedig inkább a reálisra helyezték a hangsúlyt.

Ez a csecsemőfürdetés tárgyi követelményeinek leírásában a legfeltűnőbb. Amint a további források bemutatják, a csecsemőfürdetés ideálja csak egy szűk réteg számára volt elérhető, hiszen az külön gyermek- és fürdősobával rendelkező polgári lakást és jelentős anyagi ráfordítást feltételezett. Ha egy szöveg szélesebb társadalmi réteget igyekezett megszólítani, figyelembe kellett vennie az

⁶⁵ Borsos 1838: 86.

⁶⁶ Kunoss 1843: 54.

⁶⁷ Zámolyi Varga 1879: 135.

⁶⁸ Tauffer et al. 1918: 102.

⁶⁹ *Országos Stefánia Szövetség* 1930/1932: 2.

olvasót, aki egyszobás lakásban él, és nem engedheti meg magának, hogy különleges babaholmit vásároljon. Torday Ferenc könyve 1927-ben azt kívánta, hogy a fürdőkád „lehetőleg fémből készült, jól tisztítható, fertőtleníthető, kiforrázható, sima felületű legyen”,⁷⁰ majd tovább részletezte a rendelkezésre álló kádak típusait. „A festék könnyen lereped, ezért a fémfelületek jobbak. A fakádak nehezen tarthatók tisztán. Jól használhatók a porcellán- és gummi-fürdőkádak.”⁷¹ Ezzel szemben a Stefánia Szövetség 1929-ben kiadott füzeté, amely Fekete Sándor ismeretterjesztő rádióelőadásait foglalta írásba, meglegszik bármiféle edényre, akár egy fateknővel is,⁷² amennyiben azt fürdés után rendszeresen elmosás, és nem használják semmilyen más célra. Azt a tanácsot, hogy vásároljanak babafürdőkádat, az 1920-as években a magyar társadalom túlnyomó többsége nagy valószínűséggel nem tartotta követhetőnek, de azt, hogy a háztartásban már jelen lévő egyik edény megfelelő tisztán tartásával és kizárólagos használatával csökkentse a fertőzés veszélyét, már sokkal inkább. Ugyanez a kompromisszumos tanács bukkan fel a védőnők tankönyvében, a *Vezérfonal*-ban, miszerint „a gyermek fürdőkádja vagy teknője nem alkalmas arra, hogy pl. a pelenkákat mossa benne”.⁷³ Hacke Károlyné keresztény anyákhoz szóló intelmeiben szintén ez olvasható: „akármilyen, tisztára surolt teknő jó erre a célra, de ne használjátok ezt másra is, különösen nem pelenkamosásra”.⁷⁴

A tanácsok hasonló spektrumával találkozunk a hőmérő kérdése kapcsán: ez a hasznos segédeszköz a fürdőkádhoz hasonlóan sokak számára aránytalanul nagy beruházást jelentett, így a szűkebb rétegeket megcélzó kiadványok hangsúlyozták a fontosságát, míg a szélesebb rétegeket megszólító szövegek elhagyhatónak vélték. Torday Ferenc szerint „elengedhetetlen”,⁷⁵ az 1918-as *Vezérfonal* védőnői tankönyv szerint nagyon hasznos, de „ha ez nem szerezhető be, annál inkább ügyeljünk a fürdő megfelelő hőmérsékletére”,⁷⁶ vagyis odafigyeléssel a tárgy megléte kiváltható. Az idevonatkozó kiskaté még azt is elmagyarázta, hogyan kell hőmérő nélkül ellenőrizni a víz hőmérsékletét: „semmiesetre se elégedjünk meg könyökünk belemártásával, mert könyökünk durva bőre megcsal minket. Kézhát vagy az alkar bőre már hűségesebb segítőtársunk lehet az elbírálásban.”⁷⁷ A *Vezérfonal* esetenként több tanácsot is adott, hogy a védőnő a különböző családok számára anyagi helyzetüknek megfelelő megoldást tudjon javasolni, nemcsak a fürdőkád vagy a hőmérő kérdésében, hanem például abban is, hogy a csecsemő szemét mivel érdemes tisztítani. A legjobb „egy kevés vatta (szegényebbeknél kifőzött juta is megfelel)”.⁷⁸ Míg a Stefánia Szövetség által kiképzett védőnők és

⁷⁰ Torday 1927: 25.

⁷¹ Torday 1927: 25.

⁷² Fekete 1929: 8.

⁷³ Tauffer et al. 1918: 106.

⁷⁴ Hacke 1924: 15.

⁷⁵ Torday 1927: 27.

⁷⁶ Tauffer et al. 1918: 103.

⁷⁷ *Országos Stefánia Szövetség* 1930/1931: 2.

⁷⁸ Tauffer et al. 1918: 103.

a Stefánia Szövetség által terjesztett kiskáték amellett érveltek, hogy megfelelő odafigyeléssel és a háztartásban már meglévő tárgyak fertőtlenítésével át lehet hidalni a vadonatúj és kifejezetten csecsemők részére készült tárgyak hiányát, ugyanabban a korszakban, 1933-ban, *A csecsemőápolás száz arany szabálya* nem kevesebb mint tizennyolc tárgyat sorolt fel a fürdetés elengedhetetlen kelleiként:

1. „Egy bádóg- vagy fehérzománc kád.
2. Egy vízhőmérő.
3. Egy kis mosdótál (kb. 2 liter ürtart.), lehetőleg porcellánból. A fehér zománctál is jó, de a zománcozásnak épek kell lennie. Ha le van pattanva, a gyermek mosdatásához ne használjuk többé.
4. Egy egészen kicsi porcellántálka az arc mosdatásához.
5. Egy puha frottirlepedő.
6. Puha fehér törülköző az arc letörléséhez.
7. Két puha fehér mosdókesztyű. Egyik a test, másik az arc mosásához.
8. Szappantartó.
9. Egy vászonzacskó vagy befedhető üveg vatta számára.
10. 1 vászonzacskó tiszta géz számára.
11. 1 puderes doboz.
12. 1 finom körömolló.
13. 1 kis finom tompafogu fésű.
14. 1 puha kis hajkefe.
15. 1 kis üveg finom olaj.
16. 1 tégely vazelin.
17. 1 lefedhető szennyestartó.
18. Kisebb edény piszkos vatta és egyéb hulladék számára (Az éjjeliedényt ne használjuk e célra.)⁷⁹

A hosszú felsorolás – amit egyébként még kiegészített a frissen mosott kötény és a gyenge csecsemőszappan is – nem véletlen, hiszen a kötet a Corvin Áruház reklámkiadványaként készült, és az eleve ott vásároló anyák, illetve családok szűk körét célozta meg. A könyv hasznos tanácsok mellett az áruház előre összeválogatott babakelengye-csomagjainak a reklámját tartalmazta, tanácsaival tehát egyszerre oktatót és vásárlásra sarkallt.

A HELYES FÜRDETÉS MÓDJA

A 20. század első felében írott csecsemőápolási tankönyvek egyetértettek abban, hogy a fürdetés fő célja a csecsemő bőrének megtisztítása, és ennek módja

⁷⁹ *A csecsemőápolás száz arany szabálya* 1933: 26.

a csecsemő vízbe merítése, szappanos lemosása, esetleg hajas fejbőrének olajjal való ápolása. A fürdetési útmutatók nem is a szappanos tisztogatás mikéntjét, hanem a fürdetéssel járó potenciális veszélyek elkerülését helyezték előtérbe.

Az egyik veszélyforrás a meghűlés, ezért javasolta minden forrás a víz hőmérsékletének az ellenőrzését, ha nem is hőmérővel, legalább kézzel. A kiadványok a víz ideális hőmérsékletét javarészt 35 °C fokban, azaz a testhőmérsékletéhez közel állapítják meg. Ezt a számot találjuk az *Anyák kiskátéjában*,⁸⁰ *A csecsemő-ápolás ABC-jében*,⁸¹ az *Anyák könyvében*,⁸² a *Mamák könyvében*,⁸³ *A csecsemőápolás száz arany szabályában*⁸⁴ és a *Magyar bábakönyvben*⁸⁵ is. A víz hőmérséklete mellett a legtöbb kiadvány a fürdőszoba (vagy fürdésre szolgáló szoba) hőmérsékletéről is szólt, ami nem lehet túl hideg, illetve szélnek, huzatnak kitett, sőt, Torday Ferenc egyenesen a fürdőszoba kulcsra zárását javasolja, „nehogy reánk nyithassanak és a baba esetleg meghűljön”.⁸⁶ Hacke Károlyné könyve megjegyzi, hogy „az időpont nem fontos, amikor úgyis kell tüzet rakni, akkor készíthetitek a fürdőt”,⁸⁷ tehát azon a ponton kell beilleszteni a fürdetést a napi rutinba, amikor a meleg víz és a frissen befűtött szoba egyébként is rendelkezésre áll: így az elfoglalt vagy rosszabb anyagi körülmények között élő anyákra kisebb terhet ró a fürdetés. Szintén a meghűlés elleni küzdelem eszköze a vízből kivett csecsemő azonnali és alapos megtörlése, majd felöltöztetése. Még a fürdetés időtartamát is a meghűléstől való félelem korlátozza: az *Anyák kiskatéja* azt szorgalmazta, hogy „tíz perc alatt már fel is legyen öltözve a gyermek”,⁸⁸ a *Mamák könyve* 8–10 percet javasolt,⁸⁹ *A csecsemőápolás ABC-je* szerint az ideális fürdő időtartama mindössze 3–5 perc.⁹⁰ Találhatunk a korszakban olyan forrást is, ami csak annyit mond, hogy a fürdő legyen rövid, vagy nem említi a fürdő időtartamát, de tíz percnél hosszabb fürdőt egyik sem javasol.⁹¹

A másik alapvető veszélyforrásnak a fertőzés számított. A fertőző betegségek elleni küzdelem már említett eleme volt a kád, illetve a fürdőteknő tisztán tartása, de még hangsúlyosabban került elő a kiadványokban a fertőzésnek különösen kitett

⁸⁰ *Országos Stefánia Szövetség* 1930/1931: 2 és 3.

⁸¹ Zerwer–Bókai 1918: 35.

⁸² Torday 1927: 25.

⁸³ Hacke 1924: 15.

⁸⁴ *A csecsemőápolás száz arany szabálya* 1933: 26.

⁸⁵ *Magyar bábakönyv* 1934: 149.

⁸⁶ Torday 1927: 25.

⁸⁷ Hacke 1924: 15.

⁸⁸ *Országos Stefánia Szövetség* 1930/1932: 2.

⁸⁹ Hacke 1924: 15.

⁹⁰ Zerwer–Bókai 1918: 25.

⁹¹ Benjamin Spock 1945-ös, 1970-ben magyarra fordított *Csecsemőgondozás, gyermeknevelés* című könyve szintén testmeleg, 34–37 °C fokos fürdővizet javasol, de hozzáteszi, „ne siessünk a fürdészel, élvezzük együtt a kicsivel a pancsolást”. Spock 1970: 171. Valószínűsítem, hogy Spock munkája már egy jobban szigetelt, jobban fűthető lakást feltételez, amelyben kevésbé kell félni attól, hogy a csecsemő szobahőmérsékleten meghűl, hiszen csak ekkor merülhet fel a hosszabb fürdő élvezetének a lehetősége.

testrészek: a szem, száj és köldökcsomk védelme. A *Magyar bábakönyv* arra utasította a tanfolyamon képzett bábákat, hogy az anyáknak egyszerű, rövid tanácsot adjanak, amelyek mindössze a szájosás tilalmára, illetve a szem külön, tiszta vízzel való mosására vonatkoznak.⁹² Az egyik leghosszabb és legrészletesebben megfogalmazott fürdetési menetrend viszont közelíti a kórházi antiszeptiszis precizitását, ami nem csoda, hiszen a kötet a berlini Auguste Victoria kórház csecsemőosztályának szabályzatát dolgozta át otthoni használatra. Az Antonia Zerwer nővér által megfogalmazott fürdetési rutin⁹³ előírja a fürdetés előtti kézmosást, majd az újabb alapos kézmosást a megfürdetett csecsemő megtörlése után, és csak azután engedélyezi a csecsemő arcának megmosását, külön. Sőt, előírja azt is, hogy a csecsemőt bal karral kell tartani a vízben, így a jobb kéz tiszta marad. Ezzel a tiszta kézzel kell a fürdővíz, illetve a csecsemő többi részének érintése nélkül beszappanozni a hajas fejbőrt (mely közel fekszik az archoz, ezért különös óvatosságot igényel), és csak azután következik a test beszappanozása, majd lemosása: viszont ha már mindkét kéz vizes, további kézmosásig szigorúan tilos a csecsemő arcához érni. Kézmosás után következik az arc megtisztítása; a két szemet két külön vattával, kívülről befelé kell lemosni.⁹⁴ A *Vezérfonal* szintén különbséget tesz tiszta jobb és piszkos bal kéz között, és olyannyira kimerítően részletes utasítást ad, hogy a követhetőség kedvéért kénytelen a fürdetés előkészítésének, lebonyolításának, majd a gyermek felöltöztetésének lépéseit pontokba szedni.⁹⁵

A szem és az arc védelme már korábban, a 19. századi munkákban is megjelent. Már Bókai János 1889-es könyve,⁹⁶ sőt Lengyel Dániel 1861-es,⁹⁷ tehát még a kórokozó-elmélet elterjedése előtt született műve egyaránt az egész test szivacsos mosását taglalta, ám egyúttal a szem és az arc külön tisztítását javasolta. A szivacs használatát a 20. századi tanácsadások már nem vették át. Torday Ferenc még részletezte is, hogy a szivacs azért veszélyes, mert nem fertőtleníthető,⁹⁸ a legtöbb forrás azonban egyszerűen elhagyta, vagy (mosható, kifőzhető) mosdókesztyűre cserélte. A szem védelménél már csak a köldökcsomk gondozása érdemelt nagyobb figyelmet. Annak érdekében, hogy ennek jelentőségét az anyák tudtára adja, az *Anyák kiskatéja* úgy fogalmazott, hogy az első két hétben a csecsemő köldöke „valóságos nyílt seb”, így csakis „felforralt és lehűtött” vízzel lehet mosni, és tilos közvetlenül hozzáérni.⁹⁹

⁹² *Magyar bábakönyv* 1934: 149.

⁹³ Zerwer–Bókai 1918.

⁹⁴ Zerwer–Bókai 1918: 27–29. A Zerwer-féle tankönyv azon kevés korabeli források közé tartozik, amely nemcsak állítja, hanem laikusoknak érthető módon el is magyarázza a fertőzésveszélyt, leírja, hogy a piszkosban „egész kicsi élőlények” vannak, amelyek betegé teszik az embert.

⁹⁵ Tauffer et al. 1918: 102.

⁹⁶ Bókai 1889: 9.

⁹⁷ Lengyel 1861: 115.

⁹⁸ Torday 1927: 28.

⁹⁹ *Országos Stefánia Szövetség* 1930/1932: 3.

A FÜRDETÉS MINT VIZSGÁLAT

Nem csak a fertőzésveszély elkerülésére tett következetes igyekezet választja el a 20. század csecsemőápolási irodalmát a 19. századi előzményektől: új gondolatként jelenik meg az is, hogy a fürdetés, a csecsemő megtisztítása a csecsemő megvizsgálásának ideális pillanata, olyankor lehet és kell a gyereket „megnézni”. Emiatt figyelmeztetett a legegyszerűbb, legalapvetőbb tanácsokra szorítókozó *Anyák kiskatéja* is arra, hogy „a gépies fürdetés és mosdatás nem elég. Nézzük meg időnként alaposabban a csecsemő testét”,¹⁰⁰ nem maradt-e valahol piszkos, nem látunk-e rajta valami szokatlant. Az 1918-as *Vezérfonal* című védőnői tankönyv külön kiemelte, hogy „a fürdő előtt úgyszólván levetkőztetjük a gyermeket, s mikor ott fekszik az ugyancsak előre odakészített vánkoston [szecskapárna!], nézzük meg a testét”.¹⁰¹ Az alapos vizsgálatot, a „megnézést” bele lehet illeszteni a fürdetés napi rutinjába, és ez is hozzátartozik a helyes gondozáshoz, így veszi észre az anya, ha gyermeke bármiféle betegségre utaló jelet mutat, ha például kiütéses a bőre vagy folyik a füle. A megnézés fürdetéskori gyakorlatát még részletesebben fejtette ki a szintén 1918-ben kiadott, *A csecsemőápolás ABC-je* című munka, amely szerint különösen oda kell figyelni a fejbőrre (koszmó, ótvar), a kézre (hosszú vagy berepedt körmök) és a fülre (sebesedés, fájdalom).¹⁰² Hacke Károlyné könyve is elismételte, „füröztéskor figyelmesen meg kell nézni a csecsemőt, mert ilyenkor vesszük rajta észre a legcsekélyebb változást: kezdő kiütést, pattanásokat, a lábak vagy a hátgerinc kezdő elgörbülését stb.-t”.¹⁰³ A fürdetés alatt mutatkoznak meg azok a jelek, amelyek lehetővé teszik a gyermekbetegségek korai felismerését, és ezzel növelik a sikeres gyógyítás esélyét, illetve csökkenetik a fertőzés súlyosbodásának vagy továbbadásának lehetőségét.

Újnak számított az a gondolat, miszerint a helyes és hatékony csecsemőápolás részét képezi a csecsemő megnézése, és hogy erre a naponta ismétlődő vizsgálatra az anyákat is meg kell, illetve meg lehet tanítani. Ez a tudástranszfer az anyák tudatos bekapcsolását jelentette az orvosi munkába. Ahogyan az orvos átadja az antiszeptiszre vonatkozó tudást, a fertőzésvédelem képességét a szülésznőnek és a védőnőnek, akik ezt továbbadják az anyának, ugyanúgy adják tovább a vizsgálatra való képességet és felhatalmazást is. Az anya nem rendelkezik az orvos tudásával, eszközeivel vagy intézményes hatalmával, nem teheti antiszeptikussá a háztartását, ugyanakkor képes megmosni a kezét és kisürolni a teknőt, és amennyiben ezt helyesen végzi el, kiterjesztette a fertőzésvédelem gyakorlatát a kórházon kívülre, behozta azt az otthonába. Ugyanígy, az anya nem rendelkezik az orvos szakmai autoritásával, nem alkothat orvosi diagnózist, azonban képes naponta megnézni gyermekét, és amennyiben az orvos által felállított

¹⁰⁰ *Országos Stefánia Szövetség* 1930/1932: 2.

¹⁰¹ Tauffer et al. 1918: 103.

¹⁰² Zerwer–Bócai 1918: 32–35.

¹⁰³ Hacke 1924: 26.

szempontokat érvényesíti, az orvos által tanított jeleket észleli, a kulcsra zárt fürdőszoba terét megnyitja az orvosi tekintet előtt.

A gyermek napi vizsgálatának jelentőségét nem csökkenti, hogy a valódi, közvetlen orvosi kontroll mértéke igen alacsonynak mondható a korszakban: az anya lakhelye és anyagi helyzete alapvetően behatárolta, hogy milyen gyorsan és milyen gyakran tudott orvoshoz fordulni, illetve hogy erre egyáltalán volt-e lehetősége. Azok az anyák, akik felismertek csecsemőjükön egy-egy potenciálisan orvosi intervenciót igénylő problémát, és magától értetődően orvoshoz is fordultak vele, a 20. század első felében egyértelműen kisebbséget képeztek. A gyermek figyelmes vizsgálata, a kiütések, a sérülések, az otthon kezelhető problémák korai felismerése azonban orvosi segítség nélkül is alaposabb és hatékonyabb gondozást jelentett.

A TUDATOS ANYASÁG

A vizsgált források túlnyomó többségében már a célközönség, a cím, illetve a megszólítás is egyértelművé teszi, hogy tanácsaik alapvetően anyáknak szólnak, és így a bennük tárgyalt fürdetést is elsősorban az anyák végzik. *A csecsemőápolás ABC-je* azonban kivételt képez, mert bár anyák számára is hasznos tankönyv, elsősorban a még otthon élő kislányokat szólítja meg, hogy segítsenek kistestvéreik gondozásában, játszva tanulják meg annak helyes módját, hogy saját, jövőendő gyermekükhöz már gyakorlott kézzel nyúljanak.

A 19. századi, egyértelműen magasabb társadalmi osztályokat megcélzó szövegek általánosabb nyelvezetet használnak, arra koncentrálnak, hogyan kell fürdetni, nem pedig arra, hogy az anya hogyan fürdessen, nyitva hagyva a lehetőséget, hogy ezt a feladatot ne az anya, hanem a fogadott gondozó, a dajka végezze el. Borsos Márton 1838-as műve külön kihangsúlyozta, hogy a gyermek tisztaságra való szoktatása olyan fontos, hogy „meg kell pedig ezt már a dajkával kezdetni”.¹⁰⁴ A 20. században kiadott, szélesebb rétegeket megszólító szövegek ellenben már olyan anyákat feltételeztek, akik nem engedhették meg maguknak, hogy ne maguk fürdessenek, esetleg csupán közvetlenül a szülés utáni időszakban térve el ettől, amikor a kórházi ápolónő, a bába, a védőnő segített nekik.¹⁰⁵

A fürdetésre és általában a csecsemőápolásra vonatkozó források mind azt hangsúlyozták, hogy egy jó anyának a jó szándék mellett megfelelő tudásra, tudatosságára is szüksége van. Ebben az értelemben a tanácsadó kiadvány és a benne

¹⁰⁴ Borsos 1838: 86.

¹⁰⁵ Az a lehetőség, hogy az apa is fürdethet, először az 1970-es években kiadott csecsemőgondozási tanácsokban merült fel komolyabban. Benjamin Spock könyve külön fejezetet szentelt az apa szerepének, annak, hogy az apának milyen nehézségeket okozhat a csecsemő érkezése, a családdinamika átalakulása. Később hangsúlyozta, hogy a fürdetés lehet az a pont, ahol az apa (a „munkából hazatérő”, tehát kenyérkereső, házon kívül dolgozó apa) bekapcsolódik a gondozás mindennapi rutinjába, és részt vesz gyermeke életében. Spock 1970: 33–36, 170.

foglalt tudás az, ami elválasztja a jó anyát a tudatlan és inadekvát anyától. Már Fábíán László 1800-as tankönyve is megkülönbözteti a közömbös anyákat a „túdós anyák” csoportjától, „akik szeretnek a jó nevelésben nagyobb tökéletességre menni”.¹⁰⁶ Az anyákat megszólító források szemmel láthatólag küszködtek a kérdéssel, hogy hogyan lehet kifejezni a tanácsok életbevágó fontosságát anélkül, hogy az anyákra sértőek legyenek. Hiszen ezeknek a forrásoknak azt kellett sugallniuk, hogy az anyák képesek csökkenteni a csecsemőhalálozást, anélkül, hogy felelősségre vonták volna őket a magas csecsemőhalálozásért.

E kettősség már Zámolyi Varga Mihály 1879-es könyvében is jelen van. Könyvének legelső oldalán elnézően fogalmazta meg, hogy „a ferde és céliránytalan ápolás indokául – az édes anyák részéről – korántsem a kötelességérzet vagy áldozatkészség – hanem legtöbb esetben az ismeretek és tapasztalás hiányát lehet és kell kijelölni”.¹⁰⁷ Nemsokára azonban belefeledkezett a mondanivalójába, és száz oldallal később már azt ecsetelte, hogy „a tisztaság hiányát a csecsemő ápolásában az anya restségében, érzékeinek eltompultságában, gondatlanságában és rendetlen életmódjában kell keresnünk”.¹⁰⁸

A Stefánia Szövetség és a hozzá kapcsolódó források már következetesen egy jó szándékú anyát feltételeznek, akinek önhibáján kívül hiányos a tudása vagy téves babonákban hisz. Nemcsak az anyákra, hanem a védőnőkre (azaz a helyes csecsemőápolást oktató szakemberekre) is vonatkozik a jó szándék és a jó tudás kettőssége. A *Vezérfonal* a védőnőtanoncot arra szólítja fel, hogy „érezni tudó szíve” és „meleg lelkülete” mellett sajátítsa el a megfelelő „tudást és ismereteket”.¹⁰⁹ Fekete Sándor 1929-es rádióelőadása pedig kifejti, hogy bár minden szülő a legjobbat akarja gyermekének, „ehhez nemcsak szeretet, hanem tudás is kell. A szív, az érzelmek világa csak akkor segíti elő a gyermek fejlődését, ha az az ész munkájával párosulva dolgozik.”¹¹⁰ Az anya teste és az anya szíve mellett a csecsemőápolás harmadik elengedhetetlen eleme „az anya tudása”,¹¹¹ ha a gyermeknevelést nemcsak szeretettel, hanem „öntudatosan, okkal-móddal”¹¹² végzi.

Hacke Károlyné még drámaibb kontrasztot rajzolt fel a megszólított anyák jó szándéka („utolsó csepp véreket adnátok gyermekeitekért”¹¹³) és hiányos tudása („az anyák tudatlansága, babonája és a nagyanyák 30 évvel ezelőtti, félig elfelejtett és rosszul visszaidézett tapasztalatai”¹¹⁴) között, hogy tudtukra adja: a csecsemő egészségének, illetve életének megőrzéséhez „nem elég a szeretet, nem elég az áldozatkészség, ahhoz tudás is kell”.¹¹⁵ Azok az anyák, akikben az anyai

¹⁰⁶ Őri Fábíán 1799: 4.

¹⁰⁷ Zámolyi Varga 1879: 1.

¹⁰⁸ Zámolyi Varga 1879: 132.

¹⁰⁹ Tauffer et al. 1918: 2.

¹¹⁰ Fekete 1929: 1.

¹¹¹ Fekete 1929: 1.

¹¹² Fekete 1929: 11.

¹¹³ Hacke 1924: 3.

¹¹⁴ Hacke 1924: 4.

¹¹⁵ Hacke 1924: 4.

szeretet tudatossággal párosul, képesek a „nagy és szent feladat”,¹¹⁶ a csecsemővédelem megvalósítására, és akik vállalkoznak az új, egészséges magyar nemzedék felnevelésére, „bátor előharcosai egy jobb időszaknak”.¹¹⁷

Az anyaság új koncepciója világlik ki ezekből a 20. századi csecsemőgondozási tanácsadókból, egy olyan anyaságé, amely létfontosságú a nemzet egészségének, a nemzet jövőjének szempontjából, ugyanakkor nemcsak ösztönös szeretetet, áldozatot követel, hanem tudatosságot is. Az orvoshigiéné, a közegészségügy szempontjai és módszerei az anya oktatásán keresztül hatolnak be az otthonba, a magánélet terébe. A csecsemőápolási tanácsok szélesebb körű disszeminációja az anyaság egyfajta professzionalizációját is maga után vonja, egy olyan anyasághivatás létrejöttét, ahol az anya nemcsak a természet által ráruházott hivatást teljesíti (azaz szül), hanem egy tanult és tanulható tevékenységet végez egy központi intézményrendszer által ellenőrzött és ellenőrizhető módon. Az anyaság valóban hatékony szakmai-állami támogatásáról és ellenőrzéséről azonban semmiképpen nem beszélhetünk az államszocialista korszak közegészségügyi reformjai, illetve az államosított védőnői szolgálat térnyerése előtt.

* * *

A csecsemőgondozási irodalom változása az I. világháború alatt és az azt követő években egy-egy kifejezetten privát tevékenység: a csecsemőfürdetés, csecsemőgondozás, sőt, a szoptatás napi rutinját fogalmazza újra, mint a társadalom egésze számára releváns közügyet. A századelőn tapasztalt magas csecsemőhalálozás, majd a háború demográfiai traumája vezet a felismeréshez, hogy a csecsemőhalandóság a nemzet egészét érintő, kollektív probléma, amit csak egy kollektív, modern és szervezett csecsemővédelem válaszolhat meg. Így viszont minden, ami a csecsemők ápolásával kapcsolatos, szükségszerűen nemzeti jelentőségű kérdéssé válik. A csecsemők ápolására vonatkozó hasznos információk hozzáférhetősége már nemcsak egyes anyák érdeke, hanem közérdek. A korábbiaknál szélesebb körű olvasni tudás egyszerre teszi lehetővé a csecsemőápolással kapcsolatos naprakész információk szélesebb körű disszeminációját, és teremti meg az olvasott, tájékozott, tudatos anya ideálját.

FORRÁSOK

A Szövetség programja. Budapest, 1916.

Országos Stefánia Szövetség és az Amerikai Vöröskereszt Anya- és Csecsemővédő Akciója Magyarországon. A csecsemő tisztántartásáról. Budapest, 1930/1931.

Országos Stefánia Szövetség és az Amerikai Vöröskereszt Anya- és Csecsemővédő Akciója Magyarországon. Mire kell kiterjedni az anyai gondosságnak? Budapest, 1930/1932.

¹¹⁶ Hacke 1924: 26.

¹¹⁷ Hacke 1924: 26.

- A csecsemőápolás száz aranyszabálya.* Budapest, 1933.
- Magyar bábakönyv. A bábai hivatás gyakorlásáról.* Budapest, 1934.
- Magyarországi Rendeletek Tára (MRT).* 1–12. füzet. Budapest, 1902.
- Nemzetvédelem. A Magyar Fajegészségtani és Népesedéspolitikai Társaság, a Nemzetvédő Szövetség a nemi bajok ellen, az Orsz. Gyermekvédő Liga és az Orsz. Hadigondozó Hivatal hivatalos lapja,* 1918.
- Berend Miklós 1917: *A tanítás szerepe a csecsemővédelemben és egy javaslat a dajkakérdés megoldásáról.* Budapest.
- Bókai János 1889: *A kised ápolása az első életévben. Rövid útmutatás az anyák számára.* Budapest.
- Borsos Márton 1838: *A' csecsemő és első gyermekkor, házi nevelés tekintetében.* Kolozsvár.
- Fekete Sándor 1929: *Három Rádióelőadás a csecsemő táplálásáról és gondozásáról.* Budapest.
- Hacke Károlyné 1924: *Anyák könyve.* Kolozsvár.
- Keller Lajos (szerk.) 1931: *Az országos Stefánia Szövetség 15 éves működése.* Budapest.
- Kunoss Endre 1843: *Dajkakönyv.* Pest.
- Lengyel Dániel 1861: *Szülők kötelességei gyermekeik iránt, azok születése előtt s a születésük utáni első években.* Pest.
- Madzsar József 1915: Az anya- és csecsemővédelem szervezése. In: *A Budapesti Központi Segítő Bizottság Közleményei.* Budapest.
- Óri Fábrián László 1800: *Az anyákhoz való jó tanácsa a Fels. Pruszsziai Király Udvari Fő Orvosának, a gyermekek testi neveléseknek nevezetesebb pontjairól az ő életeknek első esztendejekben.* Pozsony.
- Spock, Benjamin 1970: *Csecsemőgondozás, gyermeknevelés.* Budapest.
- Szana Sándor 1903: *A beteg csecsemők intézeti ápolásának hygiéniája.* Budapest.
- Tauffer Vilmos – Bókai János – Szana Sándor – Berend Miklós – Szirmay Oszkárné – Madzsar József – Temesváry Rezső 1918: *Anya- és csecsemővédők vezérfonala.* Budapest.
- Torday Ferenc 1927: *Mamák könyve. Csecsemő- és gyermekápolás, gyermeknevelés.* Budapest.
- Zámolyi Varga Mihály 1879: *A házi nevelés. Példákban előadva. Szülők, nevelők s különösen községyi népkönyvtárak számára.* Budapest.
- Zerwer Antónia – Bókai János 1918: *A csecsemőápolás ABC-je.* Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Birtalan Győző 1988: *Európai orvoslás az Újkorban (1640–1920).* Budapest.
- Deáky Zita – Krász Lilla 2005: *Minden dolgok kezdete. A születés kultúrtörténete Magyarországon (XVI–XX. század).* Budapest.

- Faragó Tamás 2003: Csecsemőhalandóság Magyarországon a 18–20. században. In: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet: tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Budapest, 446–474.
- Faragó Tamás 2011: *Bevezetés a történeti demográfiába*. Budapest.
- Fekete Sándor 1970: A bábaoktatás története Magyarországon. *Orvostörténeti Közlemények* (16.) 55–56. 175–186.
- Fekete Sándor 1971: *Tauffer Vilmos 1851–1934*. Budapest.
- Juhász Katalin 2006: *Meg is mosakodjál*. Budapest.
- Kapronczay Károly (szerk.) 2010: *A magyarországi közegészségügy szakterületeinek történetéből 1876–1944*. Budapest.
- Kenyeres Ágnes (szerk.) 1969: *Magyar életrajzi lexikon II*. Budapest.
- Kiss László 2004: Egészség és politika – az egészségügyi prevenció Magyarországon a 20. század első felében. *Korall* (5.) 17. 107–137.
- Krász Lilla 2003: *A bába történeti szerepváltozása a 18. századi Magyarországon*. Budapest.
- Szabó Katalin 2014: Egészségügy a trianoni Magyarországon. *Orvostörténeti Közlemények* (60.) 226–229. 183–200.
- Turda, Marius 2006: *Heredity and Eugenic Thought in Early Twentieth-Century Hungary*. Budapest.
- Yuval-Davis, Nira 2005: *Nem és nemzet*. (Ford. Szabó Valéria – Szentmiklósi Tamás.) Budapest.

Kaba Eszter

Ép testben ép lélek?

Az oroszországi hadifogság egészségügye

BEVEZETÉS

A Nagy Háború négy éve (1914–1918) alatt a keleti fronton csaknem egymillió osztrák, illetve magyar katona esett orosz hadifogságba.¹ A foglyok több hullámban érkeztek Oroszország területére, de ezek közül is kiemelkednek az alábbi hadiesemények következtében elhurcoltak számadatai: az 1914 őszi–téli, majd az 1915. május–szeptemberi mozgóháború során fogságba esettek száma 300 000, illetve 280 000 fő volt, a kárpáti téli csatában (1915. január–április) 180 000 fő, 1915 márciusában Przemysl erődjének eleste során 120 000 fő, valamint a Bruszilov-offenzíva kivédése alatt (1916. június–október) 360 000 fő.² A fogságba esett katonákat vonatokon szállították a több száz hadifogolytábor valamelyikébe: Oroszország európai részére (vagyis az Ural vonalától nyugatra), illetve Turkesztánba, Szibériába vagy a Távols-Keletre. A hadifoglyoknak az Oroszország által is ratifikált hágai konvenció értelmében megfelelő életkörülményeket (szállás, ellátás, egészségügyi szolgáltatás) kellett biztosítani, valamint meg kellett teremteni a hadifogoly családjával történő kapcsolattartás lehetőségét is.³

¹ A pontos számot mindeddig nem sikerült megállapítani. A *Hadifogoly magyarok története* című könyvben, amely 1931 körül jelent meg, szerepelnek a háborús veszteségekre vonatkozó adatok, de a szerzők – saját bevallásuk szerint – már ekkor sem tudták a tényleges számokat. A kötet idézi Bodard Gaston osztrák statisztikus kimutatásait, melyek szerint 1 345 536 fő tűnt el, illetve esett fogságba a keleti hadszíntéren, ebből – a könyv szerzőinek számítása szerint – 897 024 fő volt a Monarchia vesztesége. A bizonytalanságot jelzi, hogy ugyanitt idézik Elsa Brändström munkáját (*Unter Kriegsgefangenen in Russland und Sibirien 1914–1920*), aki 2 104 146 osztrák–magyar honos foglyról beszél. Baja et al. (szerk.) é. n.: 32. A hadifoglyok számának meghatározására később többen is kísérletet tettek. Józsa 1970: 92–103; Petrák 2000: 44–57.

² Ravasz 2003.

³ A hadifogság nemzetközi szabályozására Hágában került sor, először 1899-ben, majd 1907-ben. A 44 állam képviselőivel rendezett békekonzferencián szabályozták többek között a szárazföldi háború törvényeit és szokásait, ennek keretein belül pedig a hadifoglyok jogait. A hadifoglyokról az őket fogságba ejtő államnak éppen úgy kellett gondoskodnia, mint a saját katonáiról: eltartásuk (élelem, ruházat) az állam kötelessége volt. Lehetővé vált a hadifoglyok internálása, a tisztek kivételével az állam munkásként alkalmazhatta őket, illetve engedélyezhette, hogy maguk vagy mások részére munkát vállaljanak. A hadviselő államok területén hadifogoly-tudakozó irodákat kellett felállítani, és támogatni kellett a foglyokat segélyező egyesületek munkáját. A békekötés után a hadifoglyokat a lehető legrövidebb időn belül vissza kellett szállítani hazájukba. Bartha 1916. Ezeket az elveket – mint a tanulmányban is látni fogjuk – a részt vevő felek nem minden esetben tartották be.

Az orosz állam azonban – a többi hadviselő félhez hasonlóan – nem volt felkészülve a nagy tömegben érkező foglyok elhelyezésére, ezért a tábori élet véglegesnek tekinthető formája csak 1915-re alakult ki. A táborlakók helyzetét alapjaiban változtatta meg az 1917-ben kezdődő forradalom, amikor is a többé-kevésbé működő tábori rendszer szinte teljesen szétesett. A foglyok egy része „táborlakó” maradt, de megélhetéséről az állami apparátus összeomlását követően már mindenkinek magának kellett gondoskodnia. Az oroszok által *plenyinek* nevezett foglyok másik része viszont elhagyta a táborok hozzávetőleges biztonságát nyújtó kereteit, és a közeli településeken nézett szállás és munka után, vagy (életben maradását biztosítandó) beállt a Vörös Hadseregbe, illetve a politikai zűrzavart kihasználva elindult hazafelé. A fél évvel később, 1918. március 3-án megkötött breszt-litovszki béke sem jelentette a hadifoglyok számára egyértelműen az azonnali hazatérés lehetőségét. Az Oroszországgal korábban kötött hadifogolycseré-egyezmények értelmében megindult ugyan a hazaszállítás, de ez elsősorban az ország európai részén raboskodókat érintette. A Monarchia felbomlása után a hadifoglyok hazaszállításáért felelős magyar Hadügyminisztérium 1918 decembere és 1921 augusztusa között hadifogoly-fogadó bizottságokat működtetett Lengyelország, Litvánia és Ukrajna területén, ezzel segítve elő a hazatérést.⁴ Az Uraltól keletre eső vidékeken, Turkesztánban és Szibériában azonban még mindig több százezres tömeg várakozott a hazaszállításra. Helyzetüket megnehezítette az országban dúló polgárháború, valamint az orosz/szovjet–magyar külkapcsolatok rendezetlensége. A diplomáciai nehézségeket végül egy harmadik fél (Dánia) bevonásával sikerült áthidalni, a tárgyalások eredményeképpen született meg 1920 májusában a koppenhágai szerződés. Ennek szellemében indult meg 1920 augusztusában a hadifoglyok szárazföldi úton történő hazaszállítása. A szerződésben foglaltak teljes körű végrehajtását az 1920 nyarán, Budapesten megkezdődött népbiztosper hiúsította meg.⁵ A szovjet kormány az elítéltek megmentése érdekében túszként visszatartotta a hadifogoly magyar tiszteket, újbóli megállapodásra kényszerítve ezzel a magyar kormányt. Hosszas egyeztetést követően 1921. július 28-án született meg (Rigában) az a kicserélési egyezmény, amely lehetővé tette a magyar honos foglyok hazatérését. Az egykori hadifoglyok több transzportban érkeztek vissza Magyarországra, a kormány 1922. szeptember 24-én nyilvánította befejezettnek hazaszállításukat. A haza nem tért hadifoglyokat „külföldön letelepedett magyar kivándoroltaknak” tekintették, megpecsételve ezzel a kint rekedtek sorsát. Azok számára ugyanis, akik lekésték a hivatalos állami hazaszállítást, korántsem volt egyszerű a hazatérés. Útiköltségüket a hozzátartozóknak kellett finanszírozniuk, és a Külügyminisztériumtól külön engedélyre volt szükségük

⁴ Bonhardt 1994.

⁵ Az 1920. július 5-én, Budapesten megkezdődött népbiztosper tárgya a Forradalmi Kormányzótanács tíz népbiztosának Tanácsköztársaság alatti tevékenysége volt. A per során négy népbiztost halálra, hatot pedig életfogytiglani fegyházbüntetésre ítélték. Kolontári 2009: 18–32.

a hazatéréshez. Az egyéni kezdeményezések mellett végül 1924 novemberében és 1925 tavaszán érkeztek még haza hivatalos csere útján egykori katonák.⁶

A fentiekből következően az orosz hadifogságban raboskodók számára a fogolyélet átlagosan legalább 3–5, de akár 10 évig is eltarthatott. Ezen időszak alatt pusztán az a (távoli) remény éltette őket, hogy egyszer hazatérhetnek, és újból viszontláthatják családtagjaikat. A hazaszállítást azonban semmilyen módon nem tudták befolyásolni – csupán arra törekedhettek, hogy a táborban töltött évek alatt fizikai és mentális erőnlétüket a lehető legjobb állapotban megőrizték, így adva esélyt önmaguknak a vágyott hazatérésre. Tanulmányomban azt igyekszem körüljárni, hogy milyen eszközökkel élhettek ennek érdekében – milyen módon javíthattak lakókörülményeiken, ételmezésükön, ruházkodási lehetőségeiken? Befolyásolhatták-e érdemben mentális állapotukat, és ha igen, úgy milyen módon tették ezt? Mit jelentett számukra az otthon maradtakkal történő kapcsolattartás? És végül: miként éltek, élhették ki szexuális vágyaikat egészségük megőrzése érdekében?

A FRONTON HARCOLÓK EGÉSZSÉGE

Éhes katonákkal nem lehet csatát nyerni – tartotta a korabeli közmondás, épp ezért a Monarchia hadvezetése a háború alatt mindvégig törekedett a hadba vezényelt seregek megfelelő ellátására. A mozgósítás elrendelésekor fejenként naponta 70 dkg kenyér, 40 dkg hús, 10 dkg főzelékféle és két kávékonzerv járt a katonáknak. A háború előrehaladtával aggasztóan nőtt az élelmiszerhiány, és hiába törekedtek a kiegyensúlyozott ételmezés biztosítására (a hátszág kárára, ahol hústalan napokat vezettek be), a fejadagokat a seregben így is folyamatosan csökkenteni kellett. 1916 augusztusától (ekkor már több mint ötmillió katonáról kellett gondoskodni) a porció a fronton naponta 47 dkg liszt és 37 dkg hús, a hadtáp területen 35 dkg liszt és 18 dkg hús volt, hetente két hústalan nappal. A helyzet 1916/1917 fordulójától még tovább romlott, mivel Magyarország teljesen magára vállalta a közös hadsereg liszt- és kenyérellátását.⁷

Az ellátásra többször érkezett panasz, amikor a tábori konyha az ideálisnak nem mondható útviszonyok miatt néhány nappal lemaradva követte csak az alakulatot. Ilyen esetekben a katonák hidegen ették meg a náluk lévő gulyáskonzer- vet (tüzet gyújtani a frontvonalban nem volt tanácsos), ami így fogyasztva súlyos bélproblémákat okozott.⁸ A magukkal vitt kenyérrel sem jártak sokkal jobban – mivel ez hagyományos formájában hamar kiszáradt, a hadtáp áttért a *zwieback*

⁶ A hadifoglyok hazaszállításáról és a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatokról bővebben: Baja et al. (szerk.) é. n.: 549–570; Kolontári 2009.

⁷ Fehér–Szécsi 2015: 139–141.

⁸ Fehér–Szécsi 2015: 142–148.

(cibak)⁹ használatára, amit csak úgy lehetett megenni, ha „az ember fél óráig puhítgat[t]a a szájában a falatot”.¹⁰

Az élelmiszer-ellátás a fronton egyáltalán nem volt kiegyensúlyozott, ráadásul a fejadagok folyamatos csökkenése a katonák alultápláltságához vezetett. Akadtak, akik nemcsak az ideig-óráig tartó éhséget, hanem a több hónapig tartó éhínséget is megtapasztalták, mint például Przemysl védői. Az erődben katonáskodó, majd orosz hadifogságba kerülő Mészáros Vilmos visszaemlékezésében számolt be arról, hogy a várbán 1914 novemberére elfogyott a lisztkészlet, a húst pedig a loállomány rendszeres vágásával tudták csak pótolni.

„Az emberek napról-napra soványodtak, erőtlenedtek. Mikor azután a só is elfogyott, teljes lett a katasztrófa. Akárhogy rágta, csavarta az éhség az üres beleket, a só nélkül készült lópörkölt kifordult az ember szájából. Ha pedig undorral legyűrte, az üres gyomor erőlesen tiltakozott a merénylet ellen és görcsös vonaglás közben utasította ki a betolakodót. Mind gyakoribbá lettek a váratlan halálesetek. Végelgyengülésben!”¹¹

1915 februárjára már teljesen kiürültek az élelmiszerraktárak, és nem maradt más táplálék, mint a fagyott cukorrépa, amiből a várparancsnok főzeléket készített.¹² Az ostromgyűrűvel több hónapon át körülrárt Przemysl védői végül az éhhalál küszöbén adták fel az erődöt 1915 márciusában.¹³

A táplálkozás mellett a tisztálkodás és a személyes higiénia határozta meg a katonák fizikai egészségét. A fronton azonban aligha volt lehetőségük a napi tisztálkodásra, mindig felöltözve aludtak, gyakran a kapcát és a csizmát sem vehették le napokig, olykor hetekig.¹⁴ A legénység tagjai alakulatonként, vagyis csoportosan kaptak lehetőséget a fürdőzésre (ez idő alatt ruháikat is kimosták, lehetőség szerint fertőtlenítették), vagy amennyiben volt a közelben, úgy a természetes vizekben fürödtek. A tiszteknek ezzel szemben egészen mások voltak a lehetőségeik: ők sokszor kiürített fogadókban vagy magánházakban nyertek elhelyezést, ahol fürdőszoba, de legalábbis fürdésre alkalmas külön helyiség volt, tisztiszolgájuk pedig napi szinten készíthetett számukra „illatos fürdőt”.¹⁵

A ruhák tisztán tartása és fertőtlenítése főként a tetvek (és más élősködők) okozta fertőzések megelőzésére szolgált. Az, hogy a tetvek és a bolhák komoly

⁹ A *zwieback*ot, más néven kétszersültet korpamentes gabonalisztból (főleg rozslisztból) készítették. Kevés vízzel dagasztották, alig kelesztették, 15–25 percig alacsony hőfokon sütötték, utána kiszáritották. Évekig elállt, ezért különösen alkalmas volt katonai használatra. Fehér–Szécsi 2015: 220–221.

¹⁰ Fehér–Szécsi 2015: 220.

¹¹ Mészáros 2003: 80–81.

¹² Mészáros 2003: 119.

¹³ Az erőd feladásáról az ekkor haditudósítóként is tevékenykedő Molnár Ferenc számolt be *Az Est* hasábjain. A hőskötemény. *Az Est* 1915. március 28. 3–5.

¹⁴ Bihari 2014: 201.

¹⁵ Vukov 2018: 174–181.

betegségek hordozói, már a századfordulón közismert ténynek számított, de a háborús évek alatt is születtek publikációk a témában, amelyek elsősorban a fronton is jelen lévő kolerára és hastífuszra fókuszáltak. Egy ilyen cikk írója, Wenhardt János nem csupán az említett betegségek kórisméjét és azok lefolyását ismertette írásában, hanem a megelőzés fontosságát, vagyis a rendszeres tisztálkodást is hangsúlyozta.¹⁶ A szappan és a tetűirtó por a katonák menetfelszerelésének alapvető részévé vált, csakhogy az áruhiány a békebeli szappant sem kímélte: 1916-ban a *Magyarország* című napilapban megjelent az agyagból, hamuzsírból és oltott mézből készült hadiszappan receptje.¹⁷ A szappan mellett az 1900 óta forgalomban lévő Lysoform volt még ismert fertőtlenítőszer. A népszerű terméket annak forgalmazói – a hozzátartozók kérésére – egyenesen a lövészárokbá postázták, és a csomagba szappant, valamint fodormentás szájöblítőt is rejtettek a Lysoform mellé.¹⁸ A fertőtlenítőszer azonban a kolerától aligha védhették meg a katonákat: az ivóvíz tisztaságát vízsűrőkkel vagy víztisztító készülékkel igyekeztek biztosítani, szélsőséges esetekben a vizet vattán szűrték át, majd sósavat és antiformint kevertek hozzá. A sósav az antiforminból klórt fejlesztett, ami csíráltatotta a vizet.¹⁹

A járványos megbetegedések mellett a különféle nemi betegségek is tizedeltek a fronton lévőket. Katonák ezrei hozták-vitték a hátszország (az otthon) és a front között ezeket a fertőzéseket. A húgycsőkankó (gonorrhoea) a nyálkahártyát támadta meg, a vérbaj (szifilisz) pedig az emberi test szinte összes szervét megfertőzhette. A háború kiterősekor a haderő 5,6%-a szenvedett valamilyen nemi betegségben, ám a hadseregben ennek ellenére sem vezettek be megelőző intézkedéseket a további terjedés megakadályozására. Ennek következtében 1915-re már a katonák 12%-a fertőzött volt, így a helyzet súlyosságára való tekintettel a közös Hadügyminisztérium végül tábori bordélyok hálózatának felállításáról döntött. A hivatalos katonai bordélyokban tevékenykedő prostituáltak állandó orvosi felügyeletének köszönhetően a nemi betegek arányát 1916 nyarára sikerült 6,4%-ra csökkenteni.²⁰

A fizikai megpróbáltatásokat csak tetézték a fronton átélt lelki traumák. A katonákat – elsősorban a legénység tagjait – akkor érte az első sokkhatás, amikor berukkolásukat követően elhagyták szűkebb pátriájukat. Ezek a fiatal férfiak már a kiképzésük során teljesen új földrajzi környezetbe kerülhettek, ezt követően pedig a közös hadsereg tagjaiként azzal kellett szembesülniük, hogy nem, vagy alig értik a német vezényleti nyelvet. A nyelvi és kulturális nehézségek mellett saját csapattestükön belül akár nemzeti, nemzetiségi ellentétekkel is gyakran találkozhattak. Ehhez társult még a „kapott feladat”, miszerint koherens választ kellett adniuk a „mit csinálunk mi itt?” kérdésre, vagyis arra, hogy mi értelme

¹⁶ Wenhardt 1915: 172–192.

¹⁷ A hadiszappan. *Magyarország* 1916. május 6. 9.

¹⁸ S. Nagy 2011.

¹⁹ Vukov 2018: 183.

²⁰ Kis 2009: 666–669.

harcolniuk, vagy akár meghalniuk egy olyan eszméért, amellyel nem feltétlenül vannak tisztában. Felül kellett írniuk magukban azt a korábban beléjük kódolt civilizációs, illetve erkölcsi normát, miszerint embert ölni halálos bűn. Most parancsszóra gyilkolniuk kellett, ami saját lelki egészségük megőrzésére fókuszálva csak úgy volt lehetséges számukra, ha dehumanizálták („nem olyan ember, mint mi”) és defraternizálták („nem közülünk való”) az ellenség katonáit.²¹ Az otthon maradt családtagjaik helyett egy új megtartó közösséget is kovácsolniuk kellett maguknak: a háborúban bajtársaikból meríthettek közvetlenül erőt – velük tartoztak egy közösségbe, értük vállaltak felelősséget.²²

A FOGOLYÉLET KEZDETEI

A fogságba esés momentumát minden ránk maradt napló és memoár megörökítette. A fogoly későbbi sorsa szempontjából alapvető jelentőséggel bírt, hogy ez milyen fizikai állapotában történt. Adamik Pál azok közé tartozott, akik fizikailag „egészségesen” kerültek orosz hadifogságba, bár mentálisan még az őrmestert is nagyon megviselte a tény, hogy ez éppen karácsony első napján történt.²³ Nem mindenki volt azonban olyan szerencsés, mint Adamik, hogy viszonylag egészséges állapotban jusson fogolysorsra. Hans Kauderst, a 40. gyalogezred hadnagyát, 1914 szeptemberében csípő- és comblövéssel fogták el az orosz csapatok. Kauderst egy orosz paraszt juttatta el a segélyhelyre, ahol ideiglenesen ellátták, majd teherautón néhány más sebesülttel együtt Lublinba szállították tovább. Az ottani kórházban orvosi kezelést kapott, a lábát kéregpapírból és kócból készült sínbe rakták, majd néhány nappal később kórházvonaton Gomelbe vitték. Itt derült ki, hogy a kötés alatt a combsebg elgennyesedett, és bár kísérletet tettek a hadnagy lábának megmentésére, végül azt a comb felső harmadáig amputálni kellett.²⁴ Sebesülten került fogságba Kohányi Kálmán tartalékos zászlós is – ő a fején és a lábán sérült meg könnyebben, így nem szenvedett maradandó károsodást.²⁵ A kórházi körülményekről mindkettőjük esetében saját feljegyzéseikben olvashatunk. A gomeli kórház, ahol Kauders lábát megcsonkították, a hadnagy állítása szerint „minden tekintetben kifogástalan volt”,²⁶ míg az orelai, ahová 1914 decemberében átszállították, „piszkos, sebesülteknek befogadására éppenséggel

²¹ Papp 2018: 30–32.

²² A hadba vonultak idegrendszeri és szellemi egészségének biztosítását már a háború idején fontosnak tartották, hiszen ez befolyásolhatta az egyes csaták sorsát, de a háború végkimenetelét is. Az állandó koncentráció és a fokozott fizikai igénybevétel ellensúlyozására nyugodt pihenést és elegendő mennyiségű alvást, valamint bőséges fejadagot (napi 4030 kalóriának megfelelőt) javasoltak. Azzal már ekkor is tisztában voltak, hogy az ételmezés nem kielégítő, ezért a katonák – az állandó készség miatt – sokat veszítettek testsúlyukból. Ranschburg 1915.

²³ Adamik 2000: 28.

²⁴ Kauders 1916: 195–197.

²⁵ Kaba 2018: 27.

²⁶ Kauders 1916: 197.

alkalmatlan épület volt, amelynek nyirkos falairól csöpögött a víz”.²⁷ A moszkvai „negyedrangú” barakk-kórházban Kohányinak mindössze egy fapriccs jutott, amelyet a köpenyével terített le. Amikor jobban körbenézett, kiderült, hogy a „szifilisz-barakkba” vitték, ahol a fertőző nemibetegeket ápolták, noha neki nyílt sebei voltak, amit végül másnap kitisztítottak és átkötöztek.²⁸

A kórházi kezelések végeztével, egészséges társaikhoz hasonlóan, az invalidusokat is vonatra rakták – majd hetekig tartó utazás vette kezdetét, amíg a szelvények eljuttatták utasaikat a „célállomásra”, azaz a táborok valamelyikébe. A foglyok elszállításához minden rendű és rangú vasúti kocsit felhasználtak. Kohányi zászlós marhavagonban, deszkapriccsen utazott Moszkvától csaknem Szamaráig, az utolsó vonaton töltött napon biztosítottak neki és tisztársainak egy harmadosztályú személykocsit, ami már „fűthető, kényelmes ülésekkel” volt ellátva.²⁹ Kauders először másod-, majd „szurtos negyedik osztályú” vasúti kocsiba került, amit „kereken járó börtönként” aposztrofált.³⁰ A fennmaradt visszaemlékezések, naplók szerint a hadifoglyok zöme megtapasztalhatta a negyedosztályú vasúti kocsik, illetve a marhavagonok nyújtotta „kényelmet”. Ez utóbbiakban általában 40–60 főt helyeztek el az emeletes fapriccseken, amelyek egyszerre szolgáltak ülő- és fekvőhelyül. A kocsik fűtését a középen lévő kályha biztosította: a felső priccseken még élvezhették ennek melegét, de az alsóbb szintekre mind ebből már semmi nem jutott. Az utazás során tisztálkodásra, fehérneműváltásra egyáltalán nem volt lehetőség, a vagonokban állandósult a bűz és a mocskok, megjelentek a bolhák és a tetvek. A mosdás, a mosás hiánya megviselte az embereket, a bűzben elvesztették emberi mivoltukat és – saját bevallásuk szerint – maguk is „bűzlő állatokká” váltak.³¹

SZÁLLÁS, RUHÁZKODÁS, ÉTKEZÉS – A FIZIKAI JÓLLÉT KELLÉKEI

Az utazás végén a katonákat új, állandó „lakóhelyük”, a hadifogolytábor várta, amely akár Szibériában, akár Turkesztánban volt, klímáját tekintve egyaránt kihívást tartogatott a kontinentális éghajlathoz szokott férfiak számára.

„Szibéria, bár földrajzi helyet jelent, képzeletünkben nem mint ilyen, hanem mint olyan fogalom szerepel, amely a földi büntetés legsúlyosabbikát, a testi és lelki szenvedéseket, az elkövetett és el nem követett bűnökért való lakolást – a bűnhődést – fejezi ki.”³²

²⁷ Kauders 1916: 198.

²⁸ Kaba 2018: 32.

²⁹ Kaba 2018: 34–35, 38.

³⁰ Kauders 1916: 198–199.

³¹ Kaba 2015: 143–144.

³² Szalay 1915: 137.

Noha az idézett részlet egy kifejezetten Szibéria időjárási viszonyait elemző cikkből származik 1915-ből, jól érzékelteti, miként gondolkodhattak az otthon maradtak a fogságba került családtagjaik helyzetéről. Elképzeléseik sokszor nem is jártak távol a valóságtól. Szibériában – a magyarországi viszonyokhoz képest – sokkal hosszabb és keményebb volt az akár 5–8 hónapon át (késő szeptembertől márciusig tartó) tél, amit egy rövidebb, viszonylag meleg nyár követett. Az egy éven belüli hőmérséklet-ingadozás kilengése szélsőséges esetben akár a 80–100 °C fokot is elérhette, télen kemény és fagyos szelek fújtak, ami még tovább rontotta a hőérzetet. A turkesztáni táborok lakóinak is hideg, fagyos téllal kellett megküzdeniük, a nyári forróság pedig ha lehet, még nagyobb gondot jelentett számukra. Turkesztán nagy része sivatagos, így a vízhiány, illetve az ivóvíz minősége visszatérő problémát okozott az itt élőknek.

A táborok a hadifoglyok könnyebb mozgatása végett főként vasútvonalak mentén található települések közelében helyezkedtek el, egy-egy tábor pedig legalább 800–1000, de akár több tízezer fő befogadására is alkalmas volt. A foglyok elhelyezésére bármilyen üresen álló (vagy erre a célra kiürített) épületet felhasználtak: használaton kívüli kaszárnyát, iskolaépületet, gyárépületet, illetve börtönt, barakkot. A szállások minősége térben és időben is folyamatosan változott. Kohányi Kálmánt, aki 1914 őszén került hadifogságba, először Barnaulban a kiürített orosz katonai laktanyában helyezték el, következő táborhelyén, Habarovszkban pedig egy laktanyavárosba került, amelyet a zászlós a Veszprém megyei Hajmáskér tüérlaktanyájához hasonlított.³³ 1914. november végén Kohányi végleges táborhelyére, Krasznojarszkra került, „vadonatúj, illetőleg ősszel épült tiszti épületekbe”, amelyek „tiszta, poloskamentes és többé-kevésbé jól fűthető lakások” voltak.³⁴ A Krasznojarszkba kerülő Mészáros Vilmos már nem volt ilyen szerencsés – ő társaival együtt félbehagyott épületeket talált a táborhelyén, ezeket a táborparancsnok engedélyével maguk a foglyok hozták lakható állapotba a tábori építési iroda által biztosított ajtókkal és ablakokkal.³⁵ Szintén Mészáros számolt be a Krasznojarszkban található legénységi szállásokról, az összesen 104 „földi barakkról”.³⁶ Ezek voltak a legrosszabb minőségű szálláshelyek, ugyanis esetükben a padló nagyjából másfél, illetve két méterrel a föld alatt volt, a talajszint felett lévő részeket pedig kideszkázták. Télen az ajtót sokszor hőtömeg fedte (annyira, hogy kinyitni is alig tudták), tavasszal, az olvadás után ugyanakkor az alsó priccsek vízben álltak. Az itteni barakkok nemegyszer deszkapriccseken aludtak, gyakorta matrac és takaró nélkül.

Az acsinszki táborról 1918-ban készült feljegyzésben is szerepelnek hasonló szálláshelyleírások – a jelentés készítőinek beszámolója szerint az itteni földbarakkok tetőszerkezete sérült, nincsenek üveg ablaktáblák, nem áll rendelkezésre mosdófülke, sőt semmilyen helyiség nincs, ahol mosdani lehetne. Minden

³³ Kaba 2018: 43, 57.

³⁴ Kaba 2018: 59.

³⁵ Mészáros 2003: 257.

³⁶ Mészáros 2003: 265.

faalkatrész (az ágyak is) szuvasak, tele vannak poloskával, sok embernek nincsen takarója. A széklet szaga mindent eláraszt.³⁷ Ugyanebből a jelentésből derül ki az is, hogy a tisztai szálláshelyek Acinszkban is jóval kényelmesebbek voltak. A kőbarakkokat több légtérre osztották, a 8,75 méter széles és 7 méter hosszú termekben 17-18 tisztet helyeztek el.³⁸ Az más táborok esetében is tapasztalható, hogy az ilyen nagyobb, akkor több száz fő befogadására alkalmas tisztai szállásokon sokszor próbálták maguk a hadifoglyok a tereket textilmaradékkal, papírral, gyékénnyel leválasztani, s így némi „intimitást” biztosítani. Ezzel a lehetőséggel élt például Vándor Ferenc, amikor habarovszki táborhelyén 1917 októberében ötödmagával külön „bokszt” alakított ki magának.³⁹

A szálláshelyek lakóinak visszatérő problémát jelentett a fűtés és a világítás megoldása. A nagy létszámú hálókbán a fűtést egyáltalán nem tudták biztosítani, a hőmérséklet néhol még a 6 °C fok fölé sem ment. Vándor 1917 decemberében az alábbi módon írt erről a naplójában:

„[A] teremben irtó hideg van. 9 óra felé van felkelés, fél 10-kor szellőztetés. 10 órakor befűtenek 2 kályhába. Napi 8-10 hasábot égetnek el. Hogy meleg legyen a teremben, a hat kályhából legalább négyet kellene fűteni, s 10-12 hasábot kellene berakni. Vagy az ágyon fekszünk, takarókkal betakarva, vagy télikabátban ülünk. A teremben rémes ételszag, bűz.”⁴⁰

A világítást legtöbbször petróleummal oldották meg, ami a gyertyához hasonlóan rendkívül drága volt, ezért az oroszok termenként csak néhány lámpát engedélyeztek.⁴¹ A világítás kérdése tavasszal és nyáron kisebb súllyal esett a latba, azonban az őszi és téli hónapokban a szállásokon uralkodó állandó félhomály az örületbe kerget(het)te az itt élőket.

A megfelelő szálláshely mellett a foglyok fizikai erőnlétének megőrzésében a ruházkodás és a kielégítő táplálkozás játszott meghatározó szerepet. Míg lakhelyük kérdésében minimális volt az önrendelkezés joga, a két utóbbi esetben az egyéni megoldások döntőnek bizonyulhattak a túlélés szempontjából. Azok a katonák, akik nyáron estek hadifogságba, „hátránnyal indultak” az őszi-téli fogolytársakhoz képest, hiszen egyenruhájuk jóval vékonyabb szövetből készült, és szinte biztosan nem rendelkeztek az orosz telek átvészeléséhez szükséges meleg kabáttal. Bár a hágai egyezmény kimondta, hogy a fogva tartó állam kötelessége

³⁷ Beszámoló a dán királyi helyettes konzulnak Irkutzkba az acinszki foglyok számáról, elhelyezéséről és életritéről. 1918. augusztus 22. HHStA KA AOK-Evidenzbüro 3852. doboz: Acinszk, 1918.

³⁸ Beszámoló a dán királyi helyettes konzulnak Irkutzkba az acinszki foglyok számáról, elhelyezéséről és életritéről. 1918. augusztus 22. HHStA KA AOK-Evidenzbüro 3852. doboz: Acinszk, 1918.

³⁹ Vándor 2018: 42.

⁴⁰ Vándor 2018: 46.

⁴¹ Kaba 2015: 146.

a hadifoglyok ruházatáról gondoskodni, az orosz táborokban ez nem, vagy csak igen ritkán történt meg.

A foglyok fehérneműjének, felsőruházatának, cipőjének pótlását, javítását a tábori szabó- és cipésműhelyek mellett a segélyszervezetek igyekeztek megoldani. A krasznnojarszki táborban a legénység 1915, majd 1917 tavaszán kapott néhány ezer váltás fehérneműt, illetve a munkára fogott katonák lábbelijét javították ki az orosz parancsnokság által felállított legénységi cipésműhelyben. A legénység részére először 1915 őszén érkezett nagyobb adomány a svéd vöröskereszt bizottságától (minden táborlakó egy-egy pokrócot kapott), majd 1916 telén a YMCA⁴² jóvoltából néhány száz fehérneműhöz, felsőruhához és kabáthoz jutottak. A következő nagyobb ruhaszállítmányra 1917. augusztus végéig kellett várni, ezt követően azonban a polgárháború már szinte lehetetlenné tette az adományok biztonságos eljuttatását a táborba, így az ott élők 1918 márciusa után már semmiféle segélycsomagot nem kaptak.⁴³ Szeretetadományt a távol-keleti táborokban, Habarovszkban és Krasznaja-Rjecskán is rendszeresen osztottak, így jutott hozzá Vándor Ferenc egy pár kínai cipőhöz, három trikóinghez, két trikónadrághoz és két pár kapcához 1918 novemberében.⁴⁴ Olyan eset is előfordult, hogy az időközben más táborhelyre költöztetett hadifoglyok otthonról érkezett csomagjait felbontották, tartalmukat kisorsolták – egy ilyen alkalommal Vándor önkéntes egy „hazai alsónadrág” büszke tulajdonosa lett.⁴⁵

A hadifoglyok ruházkodásának biztosítása mellett a fogva tartó államnak az élelmezésről is gondoskodnia kellett. A teljes ellátást egyes államok – köztük Oroszország is – nem természetben biztosították, hanem pénzben fizették ki a foglyok számára. A „gázi” vagy „gage” (ahogy a visszaemlékezésekben nevezték) összege az évek alatt folyamatosan változott.⁴⁶ Az illetmény elméletileg havi járandóság volt, de ez a valóságban rendszerint 2-3 hónapot késett. A pénzbeli kifizetés azonban lehetővé tette a foglyok számára, hogy (a gázsijuk erejéig) hirtelre vásárolhassanak a táborbeli *lafká*kban (kantinokban), vagy akár a táborhoz

⁴² Az 1844-ben alapított YMCA (Young Men's Christian Association, Fiatalok Keresztény Egyesülete) amerikai bizottságáról van szó – a szervezet éveken át rendszeresen támogatta az oroszországi hadifoglytáborokat, élelmiszert, ruhaneműt, sporteszközöket és hangszereket juttatva az itt élőknek. A bizottsági tagok védnöksége alatt a táborokban rendszerint sportversenyezt is szerveztek, a hadifoglyok itt ismerkedtek meg az amerikai focival – ahogy akkoriban nevezték, az „amerikai football”. A szervezet tevékenységéről bővebben: Baja et al. (szerk.) é. n.

⁴³ Stessel 1925: 54–59.

⁴⁴ Vándor 2018: 105–106.

⁴⁵ Vándor 2018: 75.

⁴⁶ A legénység tagjai kezdetben 25, míg a tisztek 75 kopejkát kaptak naponta. A polgárháború kitörése a pénz devalválódását hozta magával, ezért a gázi összegét is növelni kellett, amely sokszor így is kevésnek bizonyult. Egy példával élve: a tisztek 1917 áprilisában 50 rubelt kaptak havonta, miközben a kenyér 2 rubelbe, a kolbász másfél rubelbe került. Baja et al. (szerk.) é. n.: 252–254. Sokan a Vöröskereszthez fordultak segítségért, amely folyósított is kölcsönöket, de ezeket az összegeket az itthon maradt családtagoknak kellett visszafizetni a szervezet számára. A bécsi levéltár hadifogly-gondozásról szóló iratanyagában egész sor pénzbeli kifizetésről szóló nyugta található. HHStA KA AOK-Evidenzbüro 3852–3861. doboz.

közeli városok boltjaiban. Mindez nagyon sokat számított, hiszen így juthattak élelmiszerhez, télen vattakabáthoz, könyvekhez, szerszámokhoz és minden olyan holmihoz, ami elviselhetővé tette a hétköznapokat.

A táborlakók élmezését, a napi „menázsit” a kantine biztosította. A foglyok itt fizethettek elő havi gázsijuk terhére napi háromszori étkezésre, a nyersanyag beszerzéséről a *bufecsik* (vendéglős) gondoskodott. Az ellátás minősége táboronként nagyon eltérő volt, sőt, sokszor egy-egy táboron belül is egyik napról a másikra változott, ahogyan azt Vándor beszámolójában is olvashatjuk: „[1918. november 12.] Reggeli sült hús zsírral és fekete kávé. Istenem, egy héttel ezelőtt nem volt kenyérem a reggeli cukornélküli teához, ma meg ily felséges reggeli!”⁴⁷ Bár Vándor naplójában többször tett megjegyzést a menázsira, Habarovszkban és Krasznaja-Rjecskán (ahol Vándoron kívül Kohányi is raboskodott), az amerikai, illetve utóbb japán fennhatóság alatt álló táborokban, sokkal jobb volt az élmezés, mint Szibéria keleti részén vagy Turkesztánban. A bécsi Haus-, Hof und Staatsarchivban őrzött iratokban a szálláshelyek minősége mellett az élmezés kérdése kerül elő a leggyakrabban, a jelentések a táplálkozás egyhangúságát emelik ki. A tábori étlapon állandó tétel volt a hajdina, a fekete kenyér sok korpával, a burgonya, a káposzta és a bab, amit néha váltott fel marhahúsból készült étel, illetve tojás.⁴⁸ A hadifogoly tisztek ebben az esetben is úgy segítettek magukon, ahogy tudtak: felásták a barakkok melletti földterületeket, kerteket alakítottak ki, ahová borsót, salátát, uborkát, retekét ültettek, sőt, még dinnyetermesztéssel is megpróbálkoztak.⁴⁹ Ezenkívül még állatokat is tartottak: csirkét, libát, kacsát, malacot – ezeket aztán „társas vacsora” keretében fogyasztották el.⁵⁰

A legénység tagjainak aligha volt idejük a kertészkedésre (a hadifogolyjog értelmében a tisztesek, például a szakaszvezetők vagy az őrmesterek és az altisztek is a legénységéhez, és nem a tisztekéhez hasonló bánásmódban részesültek) – mivel a hágai konvenció lehetőséget adott a foglalkoztatásukra, így fogságuk idejét általában mezőgazdasági munkán, bányákban vagy a hadiiparban töltötték. Élmezésükről munkáltatójuk gondoskodott, az egyhangú menüt a munkájukért kapott szerény fizetéssel pótolták ki, vagy otthon maradt családtagjaiknak sürgönyöztek, pénzküldeményt kérve.⁵¹

A HADIFOGLYOK MENTÁLIS EGÉSZSÉGE

„Azért nem volt derűs a lelkünk, mivel aki majdnem négy hétig minden istenáldotta napon csit eszik és csáját iszik rá, annak először a gyomra sötétedik el (nem akarom

⁴⁷ Vándor 2018: 103.

⁴⁸ HHStA KA AOK-Evidenzbüro 3852–3857. doboz.

⁴⁹ Vándor 2018: 138.

⁵⁰ Vándor 2018: 175–176, 181.

⁵¹ Adamik 2000: 42–43, 46–49, 58–59.

azt mondani, hogy elbutul), az örökös hal és olajszagú káposztától, a gyomor teljes elsötétülése után pedig a lélekre húzódik fel ez a sötétség.”⁵²

Az egyhangú táplálkozás, a hálótermekben uralkodó félhomály, a több hónapig tartó hideg és a hazatérés bizonytalansága mind-mind hatással voltak a hadifoglyok lelkiállapotára. Legfőbb örömforrásuk az otthonról kapott levél vagy csomag volt, ugyanakkor minden postaosztás újabb és újabb traumát jelentett azok számára, akik nem kaptak hírt szeretteikről.

„Wann es möglich ist, so schreibst Du mir täglich” – írta testvérének, Povázsay Gyulának fivére, Sándor az oroszországi Dauriából 1916 januárjában.⁵³ Povázsay, aki másik bátyja, László szerint „jó firma” volt, nemigen foghatott naponta tollat. A neki címzett tábori levelezőlapokból viszont világosan kirajzolódik, hogy leginkább családtagjaik egészségügyi állapota felől tudakozódtak a távollévők. Állandó aggodalmukat jelzi, hogy nyomatékosan többször is jelezték: minden otthon lévő személyesen írja alá a lapokat, hiszen ez volt az egyetlen bizonyíték arra, hogy valóban életben vannak.

Hozzá tartozóik közvetlen sorsa mellett a háború alakulása és a hátsországi, hazai események is foglalkoztatták a foglyokat. Hazai sajtó híján elsősorban az orosz újságok híradásaira és az otthoni levelek tartalmára támaszkodtak, ezeket fogadták el „hiteles” forrásként. Az így kapott információkról utóbb gyakran kiderült, hogy tévesek, mégis sok álmatlan éjszakát okoztak a táborlakóknak. A magát zsidó nemzetiségűnek valló Vándor Ferencet 1919 augusztusában az aggasztotta, hogy Bécsben élő családját élelmezési nehézségek miatt kiutasítják Ausztriából, illetve Budapesten élő rokonai éheznek, mert a „románok minden élelmiszert lefoglaltak”.⁵⁴ Tekintve, hogy ekkor már majd két éve nem kapott levelet otthonról, vélt vagy valós szorongásán nem csodálkozhatunk. A folyamatos várakozásba beleöszült,⁵⁵ és amikor végre megérkezett a várva-várt lap, nagy örömebe némi ürmös is vegyült, hiszen a néhány soros levelezőlap nem adhatott választ minden kérdésre.⁵⁶

A családos férfiakat mindezek mellett feleségük irántuk tanúsított hűsége is foglalkoztatta. „Mit csinál a feleségem? Van valaki segítségem? Bírja a munkát

⁵² Dózsa 1918: 125.

⁵³ „Amikor csak tudsz, írd naponta.” A Povázsay Gyulának címzett tábori képeslapokat (35 darab) egy budai antikváriumban találtam. Gyula a lapok tanúsága szerint feltehetően az összes, fronton lévő, illetve fogságba került rokonával, barátjával levelezett, valójában „hírközvetítőként” működött a távollévők között. A családról eddig csak néhány információt sikerült kiderítenem (az idevonatkozó szerteágazó forráshivatkozásokat a jelen cikk eltérő fókusza miatt elhanyagoltam). Gyula egyik fivére, László (1890–1950), hazatért a frontról, és tanító lett Békéscsabán. Másik fivére, a Dauriában raboskodó Sándor, egyéves önkéntesként vonult be, és 1914 augusztusában esett hadifogságba. Rosztovban, Taskendben, majd Dauriában raboskodott, 1920 novemberében került haza az első, Vlagyivosztkból induló hivatalos hadifogoly-szállító hajóval.

⁵⁴ Vándor 2018: 184.

⁵⁵ Vándor 2018: 162, 184.

⁵⁶ Vándor 2018: 185–186.

a gazdaságban?” Mészáros Vilmos visszaemlékezésében ezekre a költői kérdésekre adott frappáns választ:

„Férjhez ment!» – volt a megdöbbenő válasz. [...] »Igen, írás jött a jegyző úrhoz, hogy elestél a harctéren!» [...] »És ki vette el?» – kérdezte keserűen az én emberem. [...] »Hát én!» ... A két ember hosszan hallgatott, azután mindkét barázdás, megszenvedett arcon könny gördült végig... Barátok maradtak és együtt várták az aszszony levelét...»⁵⁷

Bár a Mészáros által közreadott rövid történetnek pozitív lett a végkicsengése, a női hűtlenség lehetősége sok foglyot az örületbe kergetett. Fábián Béla,⁵⁸ aki maga is megjárta az orosz hadifogságot, 1920 tavaszán a *Pesti Hírlapban* „Szibériai levelek” címen publikált hat levélből álló cikksorozatot. Fiktív címzettekhez szóló írásai a hadifogoly lét más-más aspektusát tárják fel, a nők szerepéről szóló cikkében egy főhadnagy történetét beszéli el, akit szó szerint megőrjített a felesége utáni vágyakozás.⁵⁹ A „prisonitis”, ahogy Fábián nevezte (más naplókban, visszaemlékezésekben, így például Mészárosnál és Vándornál „plenitis”) olyan, a mai szemmel nézve leginkább depresszióra emlékeztető mentális betegség volt, ami a foglyok jelentős részét utolérte, valamiféle „vegetatív létformára” kényszerítve áldozatát: „[...] lassanként lemosódik róla a civilizáció máza s ugyanaz az ösztönét élő vadember lesz, mint az afrikai tuareg”.⁶⁰

A foglyok mentális összeroppanását nemcsak a tőlük távolban lejátszódó vélt vagy valós események okozhatták, hanem azok a sokkhatások is, amelyekkel a táborokban találkozottak. Munk Artúr memoárjában öngyilkosságról számolt be: az Ismeretlen Hadifogoly egy csendes májusi éjszakán akasztotta fel magát a lágerben, Munk szerint azért, mert „nem bírta tovább idegekkel”.⁶¹ Az ilyen mentális megropanás „iskolapéldája” Gyóni (Áchim) Géza (1884–1917) története. A *Csak egy éjszakára...* szerzője eleinte háborús propagandába illeszkedő, majd háborúellenes verseket írt, Przemysl eleste után került orosz hadifogságba, ahol

⁵⁷ Mészáros 2003: 265–266.

⁵⁸ Fábián Béla (1899–?) ügyvéd. 1914-ben vonult be a kassai 34. gyalogezredhez, és egy évvel később, 1915-ben, Lembergél sebesülten esett hadifogságba. A krasznaja-rjecskai fogolytáborba került, ahonnan többszöri sikertelen kísérlet után 1918-ban néhány társával együtt sikerült megszöknie. 1920-tól törvényhatósági képviselőként aktívan szerepet vállalt a politikában, minden fórumon erőteljesen képviselte az oroszországi hadifoglyok érdekeit, így az ő tollából maradéktalanul hitelesnek tűntek a szibériai történetek. 1922 és 1939 között nemzetgyűlési, majd országgyűlési képviselő, interpellációiban számtalanszor felszólalt az oroszországi hadifoglyok hazahozatala mellett. 1944-ben zsidó származása miatt a nyilasok elhurcolták, a coburgi internálótáborba került, ahonnan 1945-ben kiszabadulva az USA-ba emigrált. Az orosz hadifogságban töltött évekről összesen hat könyvet publikált, műveinek egy részét 1945-ben az Ideiglenes Nemzeti Kormány 530/1945. sz. rendelete (a fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékek megsemmisítéséről) alapján megsemmisítették. Kaba 2014: 99.

⁵⁹ Fábián 1920: 2–3.

⁶⁰ Dózsa 1918: 129.

⁶¹ Munk é. n.: 176–177.

testvére, Áchim Mihály halála után beleőrült, és bele is halt az érzelmi veszteségbe. Mészáros Vilmos memoárjában külön fejezetet szentelt a költőnek, amelyben részletezi halálának körülményeit.⁶² Mészáros szerint 1916 őszétől Gyóni lángoló hazafias lelkesedése fokozatosan kihunyott, és a helyét átvette a pesszimizmus és a reménytelenség, mint ahogyan az oly sok fogolytársa esetében történt. Depresszióját tovább mélyítette, hogy öccse, Mihály 1917 tavaszán tüdőgyulladással kórházba került, és néhány héten belül meghalt. Gyóni a haláleset után teljesen összeomlott, elvesztette az időérzékét, órákon át szótlánul bámult a semmibe, és még fogolytársait sem mindig ismerte fel. Majd éhségsztrájkba kezdett, ám halálát közvetlenül nem ez okozta, hanem az, hogy összeégette magát a barakk kályháján, és behalt az égési sérüléseibe.

A memoárok tanúsága szerint a foglyok nagyon is tudatában voltak annak, hogy az őket éveken át tétlenségre kényszerítő táborigénytelenség a „plenitis” kialakulásának. Éppen ezért – a háború előtti, monarchiabeli kulturális élet mintájára – igyekeztek a táborokon belül kialakítani a szórakozás különböző formáit. Színházat, kaszinót alapítottak, sporteseményeket szerveztek, könyvtárakat hoztak létre, és megteremtették a továbbtanulás, az önképzés lehetőségeit is. A táborigénytelenség megvalósítása, a színházi épület kialakítása, a díszletek és jelmezek elkészítése ráadásul sok embernek jelentett elfoglaltságot. A darabválasztásnál a táborlakók emlékezőtehetsége meghatározó jelentőséggel bírt, hiszen a szöveget, és a zenés darabok esetében a dallamot is, csak fejből tudták rekonstruálni. A színházi előadások minden tábor életében különleges eseménynek számítottak, amelyeken nemcsak a táborlakók, hanem a környező településeken élők is örömmel vettek részt.⁶³ A színházi és koncertélet mellett a nyarakat a sportesemények szervezése töltötte ki: futballmérkőzések, atlétikai versenyek követték egymást. Néhány táborban tenispályákat alakítottak ki, vagy bokszoltak, birkóztak, sőt, az amerikai fennhatóság alatt álló táborokban még rögbimérkőzéseket is rendeztek.⁶⁴

A legtöbb időt azonban a foglyok olvasással, önképzéssel töltötték. Egy-egy táborigénytelenség összeállítása komoly erőfeszítést igényelt, kialakítására eleve csak akkor kerülhetett sor, ha a táborlakók huzamosabb ideig maradtak egy-egy helyen. Az ilyen könyvtárakba elsőként azok a kötetek kerülhettek be, amelyeket a katonák magukkal vittek a frontra, és amelyeket fogságba esésükkor nem koboztak el. Ezt az állományt egészítették ki az orosz könyvkereskedésekben kapható idegen nyelvű (angol, német, francia) kötetekkel. A legrosszabbul megint csak a legénység tagjai jártak: többségük kizárólag magyarul olvasott, így alig jutottak olvasnivalóhoz.

A szórakozási lehetőségek azonban korántsem merítették ki a foglyok „kapacitásait”. A „munka nélküli” léten maguk a tiszték is igyekeztek változtatni. Elek

⁶² Mészáros 2003: 281–284.

⁶³ A hadifogolyszínházak életét a Bajor Gizi Színházmúzeum 2014-ben egy nagyon színvonalas kiállítás keretében belül mutatta be, melyhez kiadvány is készült. Csiszár–Sipőcz (szerk.) 2014.

⁶⁴ Baja et al. (szerk.) é. n.: 513–526.

Vidor egy másik tisztársával közösen írt feljegyzést 1917 áprilisában a krasznojarszki táborparancsnokságnak a tisztekkel való bánásmódról, amelyben részletezte, hogy a bizonytalan időtartamú fogság és a hágai konvenció által a tisztekre kényszerített téltenség milyen rossz hatással van a foglyokra. Írásában azt javasolta, hogy biztosítsanak a tisztek számára szabad mozgást, illetve használják ki tudásukat és munkaerejüket, adjanak nekik megfelelő elfoglaltságot.⁶⁵ A „megfelelő” elfoglaltság biztosítása hamarabb jött el, mint várták: a polgárháborús évek alatt a megélhetés érdekében sokan kényszerültek arra, hogy a táboron kívül vállaljanak munkát. Így lett az „értelmiségből” cipész, ács vagy éppen szakács. Vagy tánctanár! Az önkéntes Hermann Béla karrierje a berezovkai tábori színházból indult 1917-ben, és Japánban, Kobében ért véget 1926-ban. Ez a szűk évtized azonban elegendő volt ahhoz, hogy színházi statisztából balettmesterré váljon, aki 1926-ban Kobéből Párizsba indult az új (modern) táncok tanulmányozására, Japánba történő visszatérésére azonban végül nem került sor.⁶⁶

BETEGSÉGEK, JÁRVÁNYOK

Egy Vándor Ferenc naplójából származó idézet jól szemlélteti az oroszországi táborokban uralkodó egészségügyi viszonyokat. A hadifoglyok már eleve alultápláltak, mentális problémákkal küszködve érkeztek meg a táborokba, ahol az elégtelen és egészségtelen táplálkozás, valamint a bezártság csak tovább rontott az állapotukon.

„[1919. június 20.] Petropavlovszki májusi levél szerint ez évben 3000 legényből 981 halt meg többnyire flekktífuszban. Azt írják, ha idén nyáron nem történik meg az elszállítás, úgy legfőljebb majd »a temetőt vihetik haza«.”⁶⁷

A vitaminhiány következtében többen elvesztették a fogaikat, a földbarakkok lakói állandó reumatikus problémákkal küzdöttek. A víz minősége is számtalan panasz érkezett: a tábort ellátó vízpumpa legtöbbször a latrinák mellett volt, így a vizet csak felforralva lehetett fogyasztani.⁶⁸ Több helyen pusztított a kolera, a tüdővész vagy a spanyolnátha, amit Vándor a naplójában „spanyol járvány”-ként említett. A legnagyobb gondot azonban a hastífusz, majd a flekktífusz megjelenése okozta. A tetvek által terjesztett flekktífusz (kiütéses tífusz) először 1914 őszén jelent meg a krasznojarszki lágérben, ahol az ott élő 8000 főből közel ezer hunyt el a betegség következtében. A novonyikolajevszki

⁶⁵ Elek 1918: 116–120.

⁶⁶ Hermann Béla még Párizsig sem jutott el: útja Magyarországon ért véget, ahol szegre akasztotta táncpőit, és fakereskedő lett Gyöngyösön. Baja et al. (szerk.) é. n.: 470–475.

⁶⁷ Vándor 2018: 147.

⁶⁸ HHSzA KA AOK-Evidenzzbüro, 3852. doboz: Acsinszk, 1918.

táborban, az úgynevezett „halállágerben” 8600 hadifogolyból 4500 halt meg.⁶⁹ A kiütéses tifusz jóformán végig jelen volt a fogságban töltött évek alatt. 1915-ben Sztretyenszkben és Tockojében tombolt: ez utóbbi táborban 17 000 férfinak követelte az életét.⁷⁰ 1916-ban a kór ismét Novonyikolajevszkben pusztított, 1917-ben pedig már egészen Odesszáig jutott.⁷¹

A járványok áldozatait a téli hónapokban nem tudták eltemetni, a fagyos földet képtelenség volt felásni. A hullákat a fagy „konzerválta”, elhantolásukkal meg kellett várni a tavaszi olvadást: „harmincezer, kiütéses tifuszban elpusztult hadifogoly hullája volt ölberakva, mint fáskertben az ölfá” – írta memoárjában Mészáros Vilmos a novonyikolajevszki tábor udvaráról.⁷² A krasznojarszki táborban is hasonló gyakorlatot követtek:

„Várt a bajtárs, várt az asztagban. Ha letört valamelyiknek a feje a hurcolásban, sohasem találkozott többet magamagával. Az ilyen fejeket külön kellett rakni. [...] Várt az emberasztagban a bajtárs, amíg készen volt az ötven személyre szóló örökös szállás.”⁷³

A táborokban lévő kórházi viszonyok az alapvető betegellátásnak sem feleltek meg, sok helyütt nem volt felszerelt kórházépület, hanem csak valamiféle „egészségház”, ahol orvosok helyett felcserek látták el a betegeket. Járványkórház felállításáról pedig szó sem lehetett – egészségesek és betegek ugyanabban a barakkban feküdtek, és mindenki csak abban bízhatott, hogy túléli a betegséget, amibe társa belehalt.

NŐBEN AZ ERŐ? A SZEXUÁLIS EGÉSZSÉG KÉRDÉSE

A hadifogság közel sem biztosította a katonák számára a szexuális vágyak kielésének korábban megszokott formáit: Oroszországban nem volt lehetőség a városi nyilvánosházak rendszeres látogatására vagy tábori bordélyhálózat kiépítésére. A szexualitás – hágai konvenció ide vagy oda – egyszerűen megszűnt létezni, papíron legalábbis. Azt azonban nehéz elképzelni, hogy a hadifoglyok – ha átmenetileg is, de – belenyugodtak volna a „nőhiányba”. A női test és a női attitűd pótlására többféle megoldás született, melyek némelyike a lovagkori trubadúrok rajongását idézte vissza, míg mások békeidőben aligha tehettek volna szert széles körű támogatottságra.

A legkézenfekvőbb „nőügyeket” a már létező, valós kapcsolatok jelentették. Sokan hagyták otthon feleségüket, szeretőjüket, ők a magukkal vitt fényképekből

⁶⁹ Baja et al. (szerk.) é. n.: 55–57.

⁷⁰ Baja et al. (szerk.) é. n.: 77–78.

⁷¹ Baja et al. (szerk.) é. n.: 501.

⁷² Mészáros 2003: 255.

⁷³ Markovits 2009: 439.

„meríthettek vigaszt”. A fotográfiai túlzásba vitt nézegetése ugyanakkor depresszív hatással volt a hadifoglyokra, és ugyanolyan mentális problémákat okozott, mint a fentebb már említett főhadnagy esetében.

A táborokat nők nem, vagy csak olyan nagyon ritka, kivételes alkalmakkor látogathatták, mint a tábori sportesemények vagy a színházi előadások – ilyenkor általában a tábor közelében található nagyobb településekről, városokból érkeztek hölgyvendégek. Noha ezek az ideiglenes látogatók is érdeklődést váltottak ki a táborlakókból, az idealizált nőképhez az alapot nem ők, hanem a hadifogolytáborokat rendszeresen látogató vöröskeresztes hölgyek szolgáltatták. Az első ilyen alkalomra 1915-ben került sor, amikor Oroszország javaslatára a semleges Dánia közvetítésével hárman érkeztek Magyarországról táborszemlére az orosz birodalom területére: Rosthyné Forgách Ilona grófnő, Revertera Anna grófnő és Mihálóty Katalin.⁷⁴ Ezeknek és az ehhez hasonló utazásoknak az volt a célja, hogy felmérjék a hadifogolytáborokban uralkodó viszonyokat és a hadifogoly-ellátásban mutatkozó hiányok kiegészítését közvetlenül szorgalmazzák. A vöröskeresztes nővéreknek arra is volt lehetőségük, hogy személyesen tárgyaljanak a hadifoglyokkal, meghallgassák a panaszait és átvegyék az otthoniak számára szánt üzeneteiket.⁷⁵ Látogatásaikról csaknem minden naplóban vagy visszaemlékezésben találunk feljegyzéseket. Az írások a hála hangján szólnak, hogy az anyaország (ebben az esetben a Monarchia) nem hagyta magukra „fiai” a messzi Oroszországban, hanem lehetőségeihez mérten, segélyek és adományok formájában megpróbál gondoskodni a szükségleteikről. Mindemellett a nővérek nőiességét, kedvességét, figyelmeségét, szépségét is kiemelik, akik önmagukat nem kímélve vállalták a több hónapig tartó fárasztó utazást és a primitív körülményeket, hervadhatatlan érdemeket szerezve ezzel a hadifogoly-gondozásban.

„Egy élő eleven nő volt a grófnő, fekete fátyollal, rövid szoknyában, nem is volt csúnya, vén nő, fiatal, szép hölgy volt, ragyogó kellem, isteni bűbáj, egy sugárzó gyönyörűség volt a grófnő, eleven nő volt a grófnő.”⁷⁶

A legfőbb női eszmény és gondoskodás megtestesítője azonban nem egy monarchiabeli vöröskeresztes nővér volt, hanem Elsa Brändström, az Oroszországban működő svéd katonai attasé lánya. Elsát nemes egyszerűséggel csak „Szibériai Angyal”-ként emlegették a visszaemlékezésekben – nevét állandó ellenőrző körútjainak köszönheti: 1914 és 1920 között folyamatosan járta a szibériai hadifogolytáborokat, hogy tájékozódjon az ottani hadifoglyok helyzetéről.

⁷⁴ A három hölgy 1915 szeptemberében érkezett dán megbízottak kíséretében Petrográdra. Az orosz hatóságok által három körletre osztott birodalom területét már külön-külön járták végig. Rosthyné az európai Oroszország 133 táborát, Revertera Anna 30 szibériai tábort, Mihálóty Katalin pedig Turkesztán 80 hadifogolytáborát kereste fel. Látogatásukról három füzetben számolt be a dán Vöröskereszt. Baja et al. (szerk.) é. n.: 128.

⁷⁵ Baja et al. (szerk.) é. n.: 128–153.

⁷⁶ Markovits 2009: 243.

Az ábrándozás mellett ugyanakkor a „valóságos tapasztalás” is jelen volt a táborlakók életében – ennek különleges válfaját a tábori „színésznőkkel” létesített kapcsolat jelentette.

„Mégiscsak a nőszereplők hoztak valami új bizsergést, valami új fűszert a játékba, alvó emlékeket ráztak életre. A szokásos reggeli sétákon hallani lehetett egy-egy éles, egy-egy harsány: „kezét csókolom művésznő” köszöntést és eleinte viccesen, de pár nap múlva selypítve, csücsörítve, fisztulázva hangzott vissza a felelet: Pá aranyom...”⁷⁷

A Markovits Rodion könyvéből származó idézet a hadifogság „nőképének” egyik sajátos jelenségét mutatja be: a hímnemű színésznőket, akikhez mégis úgy vonzódtak férfitársaik, mintha valódi, hús-vér nők lettek volna. Hasonlóan bántak velük, mint az ünnepezt pesti színésznőkkel: öltözőiket elborították a virágcsokrok, a bonbonok, és színpadon kívül is illett „kezeit csókolommal” vagy „csókolom a drága kacsóit” köszöntéssel üdvözölni őket. A sokéves összecsapás következtében nyilvánvalóan homoszexuális viszonyok is kialakulhattak a foglyok között, ennek lenyomatai is megjelennek néhány memoárban. Markovits sokat sejtetően azt írta, hogy „egyszerre többen kezdtek női neveket kapni a táborban, és különösen a fiatalabb, jóképű emberkéekkel volt úgy, hogy egy napon már mindenki Katinak vagy Csincsinek hívta őket”.⁷⁸ Mindez egyáltalán nem rövid életű, elszigetelt jelenségnek számított – így végül parancsba kellett adni, hogy a barakkokban az ágyaknak nem szabad egymás mellett állniuk, csak abban az esetben, ha gyékényfal választja el őket egymástól.⁷⁹

Míg Markovits Rodion pusztán leírta az erre vonatkozó tábori viszonyokat, addig Mészáros Vilmos már egyértelműen elítélően beszélt róluk. A táborparancsnokságot okolta, hogy mivel a „forróvérű fiatalság” számára nem engedélyezte természetes ösztönei kiélését, létrejött a táborban egy „olyan szomorú erkölcsi fertő [...], amilyenre csak a fegyházak férfilakossága között lehet példát találni”.⁸⁰ Mészáros egyenesen szodómiának nevezte a kialakult helyzetet, amiért a hadifoglyok tisztí színházában női szerepeket játszó fiatalembereket tette felelőssé.⁸¹ A természetes szexuális ösztönök kiélésének a vágya ugyanakkor – ezzel párhuzamosan – napi probléma maradt, amelynek megoldását az érintettek is szerették volna elérni:

„Huszár Mária bárónő, csillagkeresztes hölgy, mint a Magyar Vörös Kereszt megbízottja, 1916-ban a krasznójarszki hadifogolytábor is meglátogatta. Kihallgatáson fogadott mindenkit, aki jelentkezett. [...] X. Y. főhadnagy azzal a kérelemmel állt

⁷⁷ Markovits 2009: 267.

⁷⁸ Markovits 2009: 270.

⁷⁹ Markovits 2009: 271.

⁸⁰ Mészáros 2003: 269.

⁸¹ Mészáros 2003: 270.

eléje, eszközölje ki az orosz parancsnokságnál, hogy tegye lehetővé a táborlakók részére természetes ösztönük kielégítését. Rámutatott a tilalom következtében előállott visszas állapotokra. A bárónő szelíden mosolyogva azt kérdezte tőle: »Mondja fiam, hány éves maga?« »Huszonhét!« »Na lássa! Én már negyvennyolc vagyok és mind- eddig kibírtam! Ezt a pár évet maguk is kivárthatják!«⁸²

Azt nem tudni, hogy az illető főhadnagy kívárta-e azt a „pár évet”, minden- esetre a hadifoglyok közül sokan biztosan nem tettek így. Vándor Ferenc a japán gésák házáat látogatta meg „teázás céljából”,⁸³ Kohányi Kálmán pedig a „parlagon hagyott” orosz asszonyok társaságát igyekezett mind jobban kiélvezni.⁸⁴ A fog- lyok egy része (eddigyi becsléseim szerint nagyjából 10–12%-a) meg is nőszült az Oroszországban töltött esztendőök alatt, és feleségükkel, gyermekeikkal tértek vissza Magyarországra.⁸⁵

* * *

Az oroszországi hadifogságban éveket eltöltő katonák testi, lelki és szexuális egészségét különböző körülmények, befolyásolhatatlan külső és az egyén által befolyásolható tényezők egyaránt formálták. Egészségi állapotuk már a fogságba kerülésükkor eleve instabil volt, hiszen a fronton harcolva az intenzív fizikai és szellemi igénybevétel és a nem kielégítő táplálkozás következtében veszítettek testsúlyukból, és a lelki egyensúlyuk is erősen megbomlott. Egyre romló fizikai állapotuk miatt fokozottabban ki voltak téve különféle fertőző betegségeknek és a vitaminhiányból fakadó hiánybetegségeknek, amelyeket a lövészárookban lehet- tetlen volt gyógyítani.

Fogságba kerülve az a minimális biztonságérzetük is elveszhetett, amit csa- pattársaik, otthonról hozott tárgyaik jelentettek a számukra. A táborba vezető útjuk során minél beljebb haladtak Oroszországba, annál jobban érzékelték az idegen tájat, az ismeretlen nyelvet beszélő embereket és az őket a szülőföldjüktől elválasztó földrajzi távolságot. A fogságban a legénységi állományhoz tartozók fi- zikai állapota a rossz lakhatási körülmények és a szegényes élelmezés miatt tovább romlott, maradék erejüket az őket fogva tartó Oroszország elsődlegesen vasútépí- téseken, bányákban, illetve mezőgazdasági munkán használta ki. A jobb helyzetet élvező tisztek életkörülményei sem voltak mindig megfelelőek, de a hágai kon- venció (és saját élelmességük) minőségibb fogolyéletet biztosított a számukra. A betegségek és a járványok azonban őket sem kerülték el, ahogyan a fogsági neurózis, a „plenitis” sem. Szexuális egészségük megőrzésére mindkét csoport tagjai törekedtek – a legénységhez tartozók főként az orosz nőkben találtak meg- felelő partnerre, de a homoszexuális viszonyok kialakulása is gyakori jelenségnek számított – főként a tisztek körében, szabad mozgásuk nagyobb fokú korlátozása

⁸² Mészáros 2003: 270.

⁸³ Vándor 2018: 256–258, 261–262.

⁸⁴ Kaba 2018: 36, 45.

⁸⁵ Az orosz feleségek helyzetéről és általában a szovjetházasság jogi hátteréről: Kaba 2019.

miatt. A külső körülményektől függetlenül azonban mindkét csoport tagjai természetesen arra törekedtek, hogy megőrizzék egészségüket a mielőbbi hazatérés, szeretteik viszontlátása reményében.

FORRÁSOK

Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien (HHStA KA)
AOK-Evidenzbüro, Kriegsgefangenen-Fürsorge, 1915–1921.

Povázsay Gyulának írt tábori képeslapok, 1916–1918. (Magántulajdon.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Adamik Pál 2000: *Napló. Emlékek az első világháborúból és az orosz hadifogságból*. Mezőberény.
- Baja Benedek – Pilch Jenő – Lukinich Imre – Zilahy Lajos (szerk.) é. n.: *Hadifogoly magyarok története*. 2. kötet. Budapest.
- Bartha József 1916: *A hadifogolyügy*. (A Munkanélküliség Elleni Küzdelem Magyarországi Egyesületének kiadványai 2.) Budapest.
- Bihari Péter 2014: *1914. A Nagy Háború száz éve*. Budapest.
- Bonhardt Attila 1994: A magyar hadifoglyok hazaszállítása az I. világháború után. Magyar hadifogolyfogadó bizottságok Lengyelországban és Litvániában 1918 december–1921 augusztus. *Hadtörténelmi Közlemények* (107.) 2. 29–71.
- Csiszár Mirella – Sipőcz Mariann (szerk.) 2014: *Színészkatonák, fogolyprimadonnák. Frontszínházak, hadifogolyszínházak az első világháborúban*. Budapest.
- Dózsa István 1918: Továricssi. Napló orosz hadifogságból. *Magyar Figyelő* (8.) 2. 125–163.
- Elek Vidor 1918: Szellemi élet orosz hadifogságban. *Huszedik Század* (19.) 2. 112–120.
- Fábián Béla 1920: Szibériai levél. *Pesti Hírlap* 1920. március 6. 2–3.
- Fehér Béla – Szécsi Noémi 2015: *Hamis gulyás. Hadikönyha a 20. századi Magyarországon*. Budapest.
- Józsa Antal 1970: *Háború, hadifogság, forradalom. Magyar internacionalista hadifoglyok az 1917-es oroszországi forradalmakban*. Budapest.
- Kaba Eszter 2014: „Őszre hazajönnek mind!” Hadifogolykérdés és a magyar társadalom a Pesti Hírlap hasábjain, 1920–1923. *Aetas* (29.) 3. 97–108.
- Kaba Eszter 2015: Egy hadifogoly rajzos naplója a Nagy Háborúból. 2. rész. *Magyar Szemle* (Új folyam 24.) 1–2. 143–148.
- Kaba Eszter 2018: „Drága jó szüleim!” Kohányi Kálmán naplója az orosz hadifogságból, 1914–1915. *Múltunk* (63.) 2. 26–62.

- Kaba Eszter 2019: „Hadifogoly felesége voltam”. Női életutak az első világháborúban. In: Török Róbert – Závodi Szilvia (szerk.): *Háborús hétköznapok III.* Budapest, 161–180.
- Kauders, Hans 1916: 12 hónapig orosz fogságban. *Magyar Figyelő* (6.) 2. 195–213.
- Kis Gábor 2009: Nemi betegségek az osztrák–magyar haderőben az első világháború idején. In: Szabó Dániel (szerk.): *Az első világháború.* Budapest, 666–669.
- Kolontári Attila 2009: *Magyar–szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920–1941.* Budapest.
- Markovits Rodion 2009: *Szibériai garnizon. Kollektív riportregény.* Pomáz.
- Mészáros Vilmos 2003: *Emlékeim az I. világháborúból. Przemysl ostroma. Toloncúton Szibériába.* Győr.
- Munk Artúr é. n.: *A nagy káder. Egy pleni feljegyzései a forradalmi Oroszországból.* [Budapest.]
- Papp Barbara 2018: „Szintén Doberdó?” Az első világháború és az örültség. In: Török Róbert – Závodi Szilvia (szerk.): *Háborús hétköznapok II.* Budapest, 25–34.
- Petrák Katalin 2000: *Magyarok a Szovjetunióban, 1922–1945.* Budapest.
- Ranschburg Pál 1915: A hadsereg szellemi egészségügye. *Magyar Figyelő* (5.) 1. 434–444.
- Ravasz István 2003: Magyarország vesztesége a XX. századi világháborúban. In: uő: *Magyarország és a Magyar Királyi Honvédség a XX. századi világháborúban 1914–1945.* Nagykovácsi, 250–253. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/2vhSzakonyv-magyarok-a-ii-vilaghaboruban-2/magyarorszag-es-a-magyar-kiralyi-honvedseg-a-xx-szazadi-vilaghaboruban-1914-1945-BB49/magyarorszag-vesztesege-a-xx-szazadi-vilaghaboruban-5E2/> – utolsó letöltés: 2020. április 28.
- S. Nagy Anikó 2011: Tudja Ön már, hogy mi a Lysoform? *Acta Musei Militaris in Hungaria – A Hadtörténeti Múzeum Értesítője* 12. 147–152.
- Stessel Ernő 1925: *Hadifoglyok élete Szibériában. Krasznojarszki hadifogolytábor.* Budapest.
- Szalay László 1915: A szibériai fogolytáborok éghajlata. *Természettudományi Közlöny* (47.) 119–120. Pótfüzet, 137–150.
- Vándor Ferenc 2018: *Hadifogoly voltam Szibériában. Vándor Ferenc naplója, 1915–1920.* Budapest.
- Vukov Anikó 2018: Higiénia, tisztálkodás, fertőtlenítés az első világháborúban. In: Török Róbert – Závodi Szilvia (szerk.): *Háborús hétköznapok II.* Budapest, 169–186.
- Wenhardt János 1915: A rovarok szerepe a fertőző betegségek terjesztésében. *Magyar Figyelő* (5.) 3. 172–192.

Demeter Gábor – Magyarosi Ádám – Bagdi Róbert

Tuberkulózis, tetű és pöcegödör

*Iskolások egészségügyi és lakhatási helyzete Debrecenben, a nagy gazdasági válság idején**

Tanulmányunkban – módszertani megfontolásoktól és történeti érdeklődéstől egyaránt vezérelve – azt kívánjuk megvizsgálni, hogy milyen társadalomtörténeti következtetések vonhatók le egy módszeres alapossággal elvégzett, a kortársak által reprezentatívnak tekintett és közel egy évtizeden át tartó, országos jelentőségű (a maga nemében első, és később is hivatkozási alapul szolgáló), de lokális jellegű és elsősorban egészségügyi céllal készült felmérés adataiból. A vizsgált felmérés illeszkedett a debreceni új városfejlesztési koncepcióba (1930–), valamint a tbc és a nemi betegségek elleni országos küzdelembe, és a falukutató mozgalom nekilendülésével számos helyi és országos szintű politikai elképzeléssel fonódott össze, így jócskán túlmutatott egy egészségi felvételezés érdeklődési területén.

Neuber Ede debreceni klinikai főorvosként (1921–1938), orvostársaival¹ 1930–1937 között több éven át vizsgálta a debreceni elemi iskolák elsős diákjainak egészségi-higiéniái és lakhatási viszonyait, egy rendkívül széles körű (sajnos nem mindig azonos mélységű) változóstruktúrát kialakítva, eleinte az egyetem és a városvezetés, majd később a központi kormányzat támogatásával. Kutatásait kiterjesztette az elsős egyetemistákra, először önkéntes alapon, majd 1935/36-tól miniszteri rendelettel az összes debreceni egyetemi hallgatóra, végül pedig Hajdú vármegye vitézi rendbe tartozó vidéki parasztygyermekre (1937). Így összességében 10 000 elsős elemis és 3000 egyetemista diákról, valamint 947 vidéki gyermekről publikált táblázatos formában (eltérő mélységű) adatokat az 1930–1937 közötti periódusból, melyeket orvosi szemszögből elemzett is (*1. ábra*).²

A tanulmány az MTA BTK „Lendület” Tíz Generáció Kutatócsoport keretén belül, annak támogatásával készült. Az itt részletesen elemzett forrás kapcsán megemlíthető még két közös, korábbi munkánk. Egy idén megjelent kötet, amely elsősorban statisztikai-módszertani megfontolásokat tartalmaz és a kutatási eredményeket analitikus jelleggel összegzi (Demeter–Magyarosi–Bagdi 2021), illetve egy tanulmány, amely kifejezetten a vidéki társadalom, a parasztság életminőségének és egészségügyi helyzetének összehasonlítására fókuszál (Demeter–Magyarosi–Bagdi 2020). Jelen tanulmány a kötetre támaszkodva egy szintetizáló jellegű írás, amely elsődlegesen a városi általános iskolás csoportokra koncentrálna.

¹ Debreceni éveiről: Mudrák 2017: 24–33. Egy húszfős orvosgárda, valamint 8–10 ápoló- és védőnő dolgozott a keze alá. Neuber 1933: előlap.
² Neuber 1931, 1933, 1936, 1937. 1938-ban Nékám Lajos nyugdíjba vonulása után Neubert nevezték ki a Pázmány Péter Tudományegyetem professzorává, így elköltözött Debrecenből. Nékám professzor utóda – Neuber Ede a debreceni egyetem tanára. *Magyarország* 1938. június 19.

A FORRÁS

A tanulmányban elsősorban az elsős elemisekre vonatkozó vizsgálat első két évének (1930/31 és 1931/32) adatait (két csaknem teljes elsős évfolyam) vettük vizsgálat alá,³ olykor kiegészítve-összevetve a vidéki és egyetemi vizsgálatok adataival, eredményeivel.⁴

A következtetések relevanciája szempontjából fontos, hogy a 3520 elemis a százezres lakosságú város társadalmát elég jól reprezentálja.⁵ Az eredeti adatlapon az alapadatok rögzítését (gyermek neve és lakcíme sifrírozva,⁶ születési ideje, neme, gondviselő foglalkozása, a gyermek iskolája, ami alapján a lakóközre is lehet következtetni) követték az általános higiéniai viszonyokra utaló megjegyzések (végig németül): tisztaság, tettesség, bolhacsípés. Ezt követően a tbc-re utaló tünetegyüttesek következtek (például adenopathia),⁷ amelyek egy része a mai orvostudomány szerint is jelzésértékű – bár az általános elhanyagoltság ismérvei éppúgy lehetnek. A röntgenvizsgálatok azért kerültek be a diagnosztikai módszerek közé, mert a tüdőtuberkulózist ezzel lehetett jól kimutatni (a tbc más testrészt is megtámadott, de a csípőtuberkulózis például nem volt fertőzőképes). Neubernél a fertőzöttek (akik a vizsgált halmaz 30%-át tették ki) kétharmada, azaz a vizsgált diákok 20%-a szenvedett tüdőtuberkulózistól, s ötödük fertőzőképes (aktív) volt. A szifilisz és tbc esetében a felületi jegyek kutatása és a röntgen mellett a kórokozó jelenlétét kimutató Kahn- és Moro-tesztet is végeztek minden alanyon.⁸ A fogazatot szintén megvizsgálták.⁹

A második évi vizsgálatorozatban (1931/32) már a kvantifikálható testmassza, testsúly és pulzusszám¹⁰ is rögzítésre került a vércsoport mellett. Történt

³ A vidéki és városi parasztság rétegződésére és állapotára, továbbá az egyetemisták és elemis egészség-lakhatási viszonyainak különbségére: Demeter–Magyarosi–Bagdi 2020.

⁴ Neuber eltérő időpontban, eltérő célcsoportokon végzett vizsgálata nem mindig ugyanazt a szempontrendszert tartalmazza, így az egyetemistákra, vidékiekre és elemisekre vonatkozó vizsgálatának összevetési lehetőségei korlátozottak. Neuber 1936, 1937.

⁵ Lásd a 6. táblázat adatait. Azzal a megszorítással, hogy az egyes társadalmi rétegek eltérő reprodukciós rátája miatt a keresők megoszlása nem feltétlenül egyezik az elemiben mérhető társadalmi arányszámokkal sem.

⁶ A jelkulcs nem áll rendelkezésünkre. A kódolás iskolai értesítők és címtárak segítségével történő feloldása a jövő feladata.

⁷ Neuber szerint a nyirokcsomó-duzzanat, továbbá a rossz fogazat, a sérült hallás a luesz (szifilisz) fizikai kísérőjelei lehetnek, ezért bevette őket a vizsgált változók közé.

⁸ A luesz- és tbc-fertőzöttség felismerésének valószínűsége testi tünetek, bakteriológiai indikáció és röntgenfelvétel alapján Neuber számára kutatási kérdés volt. A bakteriológiai indikáció adta a legmegbízhatóbb eredményt. Az egyetemistáknál 88 fizikai tünet nélküli esetben hozott a bakteriális indikáció pozitív eredményt, ugyanígy 88 negatív röntgenfelvétellel társult pozitív Moro-teszt. Neuber 1936. A Moro-teszt azt mutatta ki, hogy az alany találkozott-e már a tbc kórokozójával, tehát a pozitív minta nem azt jelentette, hogy az illető fertőző (így a közösségre veszélyes), vagy hogy a kórokozó szervi károsodásokat okozott.

⁹ A tbc-re hajlamosító tényezők közül Neuber a táplálkozást nem vizsgálta, csak a lakhatást – a fogazat állapota *proxyként* utalhat a helyzetre.

¹⁰ Ezek csak a növekedési fázis befejeztével adnak valóban értelmezhető eredményt, 6 éves korban csak tájékoztató jellegűek.

nőgyógyászati, bőrgyógyászati és látásvizsgálat is (ezeket itt nem elemeztük), a kritikus esetekben felvették a szülők és testvérek anamnézisést, sőt kivizsgálásra is berendelték őket.¹¹

A jól strukturált egészségügyi-higiénés mutatókat (immár ömlesztve) követték a lakhatási jellemzők, mint a szobák száma, a lakók száma, a lakás jellege (pincelakás vagy föld feletti), az egyéb helyiségek száma, a lakótér mérete,¹² az ágyak száma, a padlózat anyaga és nedvessége. 1931-től kiegészítette ezt a csatornázottság (piszkos vagy tiszta emésztőgödör, öblítéses WC), a kutak állapota (rossz, jó kút vagy vezetékes víz), a kert vagy udvar megléte, az ablakok száma és mérete, és egyébektől.¹³

Mivel a felvételezés a betegségek diagnosztizálásának módszerein és az állapotfelvételezésen túl egyéb indikátorokat is tartalmaz, lehetőség nyílt új változók képzésére, így Neuber vizsgálati fókuszának megváltoztatására. Így például a lakótér helyett az egy főre jutó lakótér, az egy ágyban alvók száma indikátorként való alkalmazása tűnt helyesebbnek („zsúfoltsági indexek”).¹⁴ A fajlagos adatok használatát indokolta, hogy publikációiban maga Neuber is hivatkozott ezen kockázati tényezőkre, noha számításokat nem végzett velük.¹⁵

KUTATÁSI CÉLJAINK

Célunk nem elsősorban Neuber alapkoncepciójának („a hat éves gyerek törvényileg iskolaköteles, de vajon iskolaképes-e egészségileg?”)¹⁶ megmérése, vagy mérési eredményeinek újvalidálása más módszerekkel, és nem is az általa választott indikátorok relevanciájának vizsgálata – bár az egészségről való gondolkodásmód befolyásolta a mért tényezőket –, hanem a vizsgálat során általa negligált társadalmi és területi összefüggéseinek elemzése.¹⁷ Itt alapvetően a következőkre fókuszáltunk:

(1) Megfelelő-e a Neuberék által felvett változóstruktúra a tbc és szifilisz kockázati tényezőinek azonosításához, azaz kimutatható-e a változók és a tuberkulózis jelenléte közötti összefüggés?

¹¹ Neuber 1933: VII.

¹² Az 1931–1932-es vizsgálatban m³-ben kifejezve, korábban m²-ben. Neuber csak az alvás céljára (is) szolgáló szobák méretét adja meg.

¹³ Ezért ezekre csak 1612 adatunk van.

¹⁴ Ez utóbbi a fényviszonyokat és a páratartalmat is meghatározta.

¹⁵ Az egy főre jutó hálótér mennyiségének és az egy ágyban alvó személyek számának összevonásával (hányadosuk) és az említett *komplex infrastrukturális* mutatóval összeszorozva egy még összetettebb, a lakás *komplex komfortfokozatára* utaló változót is kialakítottunk.

¹⁶ Neuber 1933: XIX.

¹⁷ A szemléletbeli különbség érzékeltetésére egy példa: míg Neuber következtetése az, hogy a rossz fogazatúak testsúlya kisebb (ami valóban így van), a miénk az, hogy az egészségesebben táplálkozó, kevesebb cukrot bevívó debreceni parasztság fogazata jobb, mint a jobb egyéb életfeltételek (például higiénia) között élő altiszteké és köztisztviselőké.

(2) Milyen jellegűek voltak a társadalmi rétegek közötti különbségek a Neuber gyűjtötte egészségügyi, lakhatási stb. mutatókat tekintve? Ezt korábban, de nem ilyen részletességgel vizsgálta Tímár Lajos is.¹⁸

(3) Milyen területi mintázatot mutatott a debreceni iskolák társadalmi beágyazottsága? (Ez elvileg lehetne akár mozaikos is).

(4) Milyen területi mintázatot mutattak az egészségügyi-lakhatási indikátorok?

(5) Mennyire volt homogén egy-egy osztályközösség társadalmi szempontból, illetve a Neuber által felvett indikátorokat tekintve?

(6) A lakásviszonyok párhuzamosan mozogtak-e az egészségi állapottal?

A kiértékelés során előbb meghatároztuk a teljes halmazra jellemző átlag- és szórásértékeket, melyek az összehasonlítás alapját képezték. Ezután a különböző mutatókból képzett csoportok átlagait és szórását vetettük össze egymással. (Sok változó szűk intervallumskálán mozgott, így korrelációs vizsgálatba nem volt bevonható). Majd megvizsgáltuk az átlag- és szórásértékeket az egyes társadalmi kategóriák, illetve az egyes iskolák esetében (a társadalom területi tagolódását bemutattva), végül az egyes csoportok belső differenciáltságát is elemeztük.¹⁹ A társadalmi klasszifikációnál a Statisztikai Hivatal korabeli kategóriáit alkalmaztuk, amelyeket Tímár Lajos is, és az elemzésekhez SPSS és ArcGIS szoftvereket használtunk.

A VIZSGÁLAT TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI HÁTTERE

Mi indokolta és mi tette lehetővé egy ilyen nagyszabású vizsgálatsorozat kivitelezését? A lokális kezdeményezésként indult felvételezés a körülmények hatására nyert országos támogatást (Neuber 1933-ban miniszteri biztos lett).²⁰ Maga a tömeges szűrés orvosi szempontból nem új jelenség: Neuber professzora, Nékám Lajos is végzett hasonló vizsgálatokat,²¹ viszont a Neuber által végzett kutatásnak sajnálatos aktualitása volt: ő a kor rettegett fertőző betegségeinek, a szifilisznek és a tbc-nek a hátterét kutatta. Az előbbit a nemi betegségek specialistájaként²² azért, mert „rejtőzködő” betegség volt.²³ A tuberkulózis pedig országosan

¹⁸ Tímár 1986: 83–165; Tímár 1993. Azonban ő sem vizsgálja a differenciák térbeliségét és a csoportok belső differenciáltságát sem.

¹⁹ Jelen írásban természetesen nem tudunk mindre azonos mélységben kitérni.

²⁰ Orosz–Barta 2012: 67, 210, 221.

²¹ Nékám Lajos 1895 és 1898 között az összes fővárosi iskolás gyermeket megvizsgálta gombás betegségek után kutatva. Neuber 1931: 497–503.

²² Nevéhez köthető az aranyvegyületek gyógyításban való felhasználása.

²³ A szifilisz vizuális jelei csak előrehaladott stádiumban voltak egyértelműek (a kezdeti kelések után a második szakasza tünetmentes volt). A szifiliszt okozó baktérium az idők során képessé vált a központi idegrendszer megtámadására is, így a tébolydák lakóinak fele a 19. század végén szifilisztől szenvedő paralízises elmebeteg volt. Bár kórokozóját azonosították 1905-ben, és 1910-ben kijött a Salvarsan, az igazi áttörést a penicillin 1943-as megjelenése hozta el. Szécsi

a halálozások közel 15%-át okozta 1930-ban, ezzel első helyen állt.²⁴ A tbc Debrecenben is tarolt: 1910 előtt a Munkásbiztosító Pénztár adatai szerint minden 10. biztosított tbc-s beteg Debrecenben és környékén fordult elő, kezeléseikre épült fel az Augustza szanatórium 1914-re. Igazgatójának nyilatkozata szerint 1925-ben egyedül Debrecenben 9000–10 000 gümőkóros beteg élt, és a városban ez volt a vezető halálok.²⁵ A tbc Neuber figyelmének homlokterébe a korai vizsgálatait ért kritika,²⁶ majd az 1932-es debreceni tifuszciklus hatására került. Ez utóbbi a városvezetést a közműhálózat fejlesztésére és az új városrendezési tervvel (1930-ban elkészült Borsos József főmérnök új helyrajzi térképe is) összefüggésben egy általános felmérésre ösztökélte, amelyhez Neuber kutatásai és az egyetem infrastruktúrája kapóra jöttek. Ezért is került bele a második felmérésébe a lakhatási viszonyok, így például a csatornázottság kérdése.²⁷ A város pénzzel és eszközökkel támogatta Neuber kutatásait.²⁸ A vizsgálat ennek hatására egyre szélesebb körű lett, és elérte a kormányzat ingerküszöbét is,²⁹ amelyet ekkor szintén foglalkoztatott a tbc okozta helyzet súlyossága.³⁰ Az akció 1935-ben Vársáry István polgármester bukásával ideiglenesen lendületét veszítette,³¹ így a későbbiekben Neuber az egyes (immár szűkített) célcsoportokat, az egyetemistákat és a vitézi rend gyerekeit előbb önkéntes alapon, majd immár állami felhatalmazással vizsgálta. A vizsgálatok folytatásához hozzájárult ekkorra már erős, részben apjától örökölt³² társadalmi beágyazottsága is. 1929-ben az összes választó listáján (nem egyéni körzetben) debreceni képviselővé választják, de előtte 1927-től már felsőházi tag,³³ kutatásainak támogatói között tudhatta Károlyi Gyulánét és

2019: 156–161. Neuber a gyerekeken keresztül próbált információhoz jutni a szülőket illetően, hiszen egy 6 éves szifilisz biztosan a születtől kapta el a betegséget. Neuber 1931: 497–503.

²⁴ Szél 1930: 346.

²⁵ Czuriga–Édes é. n.; Orosz–Barta 2012: 210.

²⁶ Bielek 1931: 958–960. Neuber első vizsgálatában a tbc kockázati tényezői nem szerepelnek, azaz felmérése nem a megelőzést segítette, csak helyzetfeltáró volt.

²⁷ Óriási arányokat ölt Debrecenben a tifuszciklus. *Debreczeni Újság* 1932. október 4.

²⁸ A város és az egyetem közötti együttműködés keretében kedden és pénteken ingyen villamos vitte és hozta a gyermekeket a vizsgálatra a Klinikára. *Debreczeni Újság* 1930. november 7. 7; *Debreczeni Újság* 1930. november 28. 4.

²⁹ 1926-ig a kormány 12 tüdőbeteg gondozót létesít az országban. Két államtitkár leutazott Debrecenbe, hogy megnézzék, miként zajlik Neuber novembertől márciusig elhúzó vizsgálatát. *Debreczeni Újság* 1932. március 19. 4.

³⁰ Az Alföldön 100 000 lakosra vetítve több mint 200 tuberkulózis okozta haláleset jutott, ami Bulgária, Lengyelország és Finnország adataival egyezett meg. „A Halál a Nagy Magyar Alföldön.” *8 Órai Újság* 1934. október 28. 6. A BCG-vel éppen csak ekkoriban kezdtek kísérletezni. Hangsúlyozandó, hogy a magyar helyzet ekkor inkább a balkánival mutatott párhuzamokat.

³¹ Debrecen a Speyer bankháztól 900 000 dolláros kölcsönt, még a Magyar Leszámlító és Pénzváltó Banktól 725 000 pengős függőkölcsönt vett fel az 1920-as évek végén kifejezetten városfejlesztési céllal. Fülöp 2017: 137.

³² Ezredorvos apja Bánffy Dezső kormányfő párbajsegéde volt 1899-ben. „A miniszterelnök párbaja.” *Budapesti Hírlap* 1899. január 4.

³³ Az egyetem képviselőjében. Vojnovich Géza és Neuber professzor a felsőházban. *Az Est* 1937. december 8. 8.

Popovics Sándort is.³⁴ 1936-tól az Országos Közegészségügyi Tanács tagjaként a „lex veneris” kidolgozója.³⁵ 1937-es beszámolóját maga a kormányzó, Horthy Miklós is végighallgatta.³⁶ Hóman Bálint az 1938-ban akadémikussá választott³⁷ Neuber tevékenységét (egyetlen orvosként) Corvin-koszorúval jutalmazta.³⁸

A tbc háttérének kutatásában nem Neuber vizsgálata a legelső. Fellépte előtt – éppen állami kezdeményezésére – már megvizsgáltak közel 10 000 embert az Országos Közegészségügyi Intézet jóvoltából, sőt, a pre-tbc-s³⁹ egyének iskolás közösségtől való elkülönítése is megtörtént (szabadtéri oktatásban részesültek). E vidéki közösséget érintő vizsgálatok tanulságaiból Neuber is profitált,⁴⁰ de a városi helyzet annyiban más volt, hogy ott nem volt mód a fertőzött diákok elkülönítésére,⁴¹ kizárásukra pedig a részben Neuber nevével fémjelzett 1940. évi VI. törvénycikk életbe lépéséig nem volt lehetőség.⁴²

Budapesten kívül azonban a városokban rendszeres iskolai szűrés Neuber fellépése előtt valóban nem volt. A vizsgálatok jelentőségét bizonyítja az orvosi-szakmai visszhangon túl az,⁴³ hogy a kormányzat nemcsak támogatta (mivel az önkéntes vizsgálat során sokan – főként az elithez tartozók – vonakodtak az adatszolgáltatástól,⁴⁴ nehezítve a szűrést, ezért kormányzati rendelettel kellett azt kötelezővé tenni),⁴⁵ de a vizsgálat társadalmi elfogadtatására is súlyt helyezett.

³⁴ *Az Est* 1934. szeptember 21; *Az Est* 1936. június 2.

³⁵ *Az Est* 1938. június 24. 9.

³⁶ Neuber 1937b: 1237–1255.

³⁷ Vértes 2002: 184–189.

³⁸ Ehhez hozzájárult politikai nézetek azonossága is. Büky 2015: 122.

³⁹ A vírussal találkozott, de nem fertőző és tünetmentes egyének. Csak azok fertőznek, akiken már kitört a betegség, a látensek nem. Az intézkedések során sokan kecskét is kaptak a kecsketej (vélt) jótékony hatása miatt. Bielek 1931: 958–960. Ez utóbbi azonban a tbc ellen nem véd. Inkább arról van szó, hogy úgy tartották, a tej egészséges, és sok családnak nem volt tehene. Másrészt a szarvasmarhát a tbc közvetítőjének tekintették (valójában csak az egyik speciális fajtájával fertőződhet meg, és adhatja át azt az embernek). Varga–Turboly–Mészáros 1999: 93–95.

⁴⁰ Bielek 1931: 958–960.

⁴¹ Az országban csak két iskolaszanatórium működött az 1930-as években: a Svábhegyen és Szentgotthárdon. Neuber 1937: 20.

⁴² Neuber 1931: 497–503.

⁴³ Hasonló vizsgálatokra debreceni kollégái között: Bösze 1932: 1149–1150. Szegeden a gyermekgyógyász Petrányi Győző vette át a tömeges szűrés módszerét. Szegeden a tbc mortalitása a londoni háromszorosa volt. *8 Órai Újság* 1934. október 25. 6; „Alföldi városok a tuberkulózis ellen.” *8 Órai Újság* 1935. szeptember 15. 2. Bekapcsolódott a programba Hódmezővásárhely, Derecske, Gyula és Pécs is. Neuber 1933: VII.

⁴⁴ Ez korábban is általános panasz volt. Debrecenben az összes iskolásgyermeket orvosilag megvizsgálják. *Az Est* 1930. november 26. 7. A külföldön is alkalmazott önkéntes vizsgálat nem örvendett nagy népszerűségnek, inkább a stigmatizálástól, mint az egyetemről való kizárástól való félelem miatt. Giessenben csak a diákok 8%-a jelentkezett az önkéntes vizsgálatra, Freiburgban pedig 470 a több mint 3000-ból 1923-ban. Némileg javult az arány, amikor a betegségleyezést és a diákpénztárból való juttatásokat az egészségügyi vizsgálaton való részvételhez kötötték. Neuber 1937.

⁴⁵ A debreceni egyetemi vizsgálatot Hóman Bálint 1935-ös rendelete tette kötelezővé, a lecke-könyv-dékáni aláírásának előfeltételként meghatározva a vizsgálaton való részvételt. Neuber 1936; Neuber 1937.

Neuber kezdeményezéséről *Az Est* cikkei mellett maga Herczeg Ferenc írt dicsé-
rőleg.⁴⁶

A felvételezés egybeesett a gazdasági válság elmélyülésével, s párhuzamosan jelentkezett az arra adott más típusú társadalompolitikai reakciókkal. Debrecenben ekkor kap fontos szerepet a falukutató mozgalom:⁴⁷ Neuber felvételezése már csak ezért sem állt meg az egészségi állapot feltérképezésénél. Erre azonban részéről nem e mutatók társadalmi jelentőségének elismerése miatt (nem volt célja a társadalmi rétegek és oktatási intézmények közötti differencia felmérése), hanem a kor orvosdiagnosztikája terén vallott nézetek miatt került sor (kockázati faktorok).⁴⁸ Vélekedése szerint a kötelező⁴⁹ szűrés racionális,⁵⁰ csökkenti a társadalmi kockázatot és költségeket:⁵¹ vizsgálatai során éppen arra hivatkozik, hogy a hírheft szembetegséget, a trachomát is így számolták fel az Alföldön egy korábbi akcióprogram keretében.⁵² Debreceni felmérései hatására pedig már rövid távon pozitív irányú változás állt be a diákok egészségi állapotában: míg az elsős elemisek 43%-a volt bélférges 1930/31-ben, később ez mindössze 15%-ra esett.⁵³ A tbc-t és szifilisz hordozó szülők gyerekeiken keresztül történő kiszűrése és kezelése járulékos eredmény volt,⁵⁴ miközben a tbc-fertőzött elsős elemista diákok aránya a közel 30%-ról 20%-ra esett a hat év alatt fogantatott rendelkezéseknek köszönhetően.⁵⁵

⁴⁶ Neuber 1937: 46. Herczeg „egészségügyi szabadságharcként” aposztrofálja. Csiky 1934: 253–256.

⁴⁷ Bartha 2010: 43–57. A korból 30 szociografikus jellegű munka került elő a Debreceni Egyetem Földrajzi Intézetének Könyvtárában őrzött szakdolgozatok közül.

⁴⁸ A rossz lakhatás és a fertőző környezet melletti harmadik exogén faktort, a *táplálkozást*, Neuber nem vizsgálta, proxyként talán a fogazati állapota utalhat rá.

⁴⁹ Sokan tiltakoztak ez ellen az önrendelési jogra hivatkozva. Neuber úgy érvel, hogy az oltások is kötelezőek, és ezt nem vonják kétségbe. Neuber maga „egészségügyi sorozásnak, egészségügyi kataszternek” nevezte a felvételezést. A „lex veneris” kidolgozása során a 70 nemibeteg-gondozó intézet létesítése mellett javasolta a *házasság előtti kötelező* orvosi vizsgálatot. *Az Est* 1938. június 24. 9.

⁵⁰ Bár metaforája elég plasztikus: „[...] az állatvédelem mai nap némely tekintetben jóval előrébb van [...] melyik józanészű földesúr, vagy gazda [...] engedné meg azt, hogy újonnan vásárolt, egészségügyileg még át nem vizsgált állatait olyan karámba tereljék, amelyikben régebben vásárolt egészséges állatállományát tartja. [...] Az I. oszt. elemi iskolás tanulókat pedig lelkiismeret, szeretet és előzetes vizsgálat nélkül terelik be a karámba, az I. osztályú tanterembe.” Neuber 1933: XIX–XX.

⁵¹ „A syphilissel fertőzött anya tehát tovább szüli syphilises gyermekeit s ezáltal nemcsak saját egészségét pusztítja, hanem nyomorék gyermekeknek ad életet, főleg azonban károsítja az állatot, mert az életben maradt vérbajos gyermekek [...] többnyire klinikai, kórházi ágyakba kerülnek s az államháztartás számára súlyos teherként jelennek.” Neuber 1933: VII.

⁵² Neuber 1933: XV.

⁵³ A férgesség kihatott a diákok teljesítményére és idegállapotára is. Neuber 1937: 24.

⁵⁴ Neuber egyik fő célja ez volt: a szülők 80%-a ugyanis nem is tudott a saját betegségéről. Neuber 1931: 497–503.

⁵⁵ A gyermekek vizsgálata a terjedés megelőzésének és az állapot súlyosbodásának megakadályozása szempontjából volt releváns: a mortalitás a 20 év feletti korosztályokban 20 ezrelék feletti volt, 18 év alattiak esetében 10 ezrelék alatt maradt. Szél 1940: 555–567. A halandóság az élők számához mérve az 1918-as országos 3,5 ezrelékről 2 ezrelékre esett 1938-ra.

Összességében a vizsgálat jelentősége túlmutat a helyi szinten: Neuber az óvodákban, iskolákban máig bevett gyakorlatot alapozott meg.⁵⁶ A felvételezés egy új népegészségügyi koncepció születéséről tanúskodik.

A TELJES VIZSGÁLATI HALMAZ ÁLTALÁNOS JELLEMZŐI

Mivel viszonyítási alapként szolgál a társadalmi rétegenkénti vagy iskolánkénti vizsgálatához, nem érdektelen ennek bemutatása. A 3520 elsős elemis diák fele jó általános állapotú volt, 466 minősült „piszkosnak” (*unrein*: 13%), 1046 volt tetves (30%), és 402 diákon találtak bolhacsípést (11,5%); 20%-uk egynél több higiéniai problémával rendelkezett. A tetveség a lányok esetében egyenesen 50%-os volt, a fiúknál csak 12%: Neuber ezért levágatta volna vállig érőre az iskolás lányok haját (Eton-frizura).⁵⁷ Tímár helyesen érzékeli, hogy a tisztasági viszonyokban a város gyér közművesítése komoly szerepet játszott:⁵⁸ az agrárproletáriátusban mért 45% feletti tetveség a rétegre jellemző mindössze 4%-os közművesítést tükrözi. A kereskedőcsaládoknál a közművesítés már csaknem 60%, itt a diákok mindössze 9%-a volt tetves. A munkásoknál 28%, az iparosoknál 25% volt a hajtetű gyakorisága, a vízvezetékkel rendelkező háztartások aránya pedig 34%.⁵⁹ A diákság 16%-a rendelkezett WC-vel, s a bélféreggel fertőzött diákok csak 4%-a került ki közülük.

A tápláltságot illetően Debrecenben 1700 diák volt közepesen (66%), 463 diák jól, 377 gyengén, 113 pedig mérsékelten táplált. A jól tápláltak aránya a városban magasabb volt még az agrárproletárok körében is, mint vidéken. A vidéki kisbirtokosság soraiban az aszténiások⁶⁰ aránya 20% felett volt, míg ez Debrecenben 10–13% között ingadozott a kisbirtokosok és agrárproletárok körében egyaránt.⁶¹

A szennyvízkezelés módjáról csak a második, a város által is kiemelten támogatott felmérés érdeklődött (1612 eset). WC mindössze a diákok lakhelyeinek 10%-ában volt, több mint 66%-a rendelkezett emésztőgödörrel, de csak 784, azaz 50%-uk volt tisztának minősített.⁶² Ugyanez érvényes a vízellátásra: 20%-ra nincs adat, a lakások 50%-ában kúttal oldották meg a vízszolgáltatást, de ezek negyede rossz

⁵⁶ 1960-ban még az olvasói hozzászólásokban is idézik az egészségügyi törzskönyv kapcsán az 1931-es vizsgálatát. Hozzászólás az egészségügyi törzskönyv létesítésének kérdéséhez: *Orvosi Hetilap* (101.) 35: 1255.

⁵⁷ Neuber 1933: XIV.

⁵⁸ Vezetékes vízzel Debrecenben a lakóházak összesen harmada rendelkezett, míg Győrben ugyanez 88%, Pécssett 75% volt. Tímár 1986: 85.

⁵⁹ Tímár 1986: 92.

⁶⁰ Kórosan gyengének, erőtlennek, soványnak minősítettek. Az aszténiát (bár lehet lelki eredetű is), betegségekkel hozták összefüggésbe. A Debreceni Egyetem hallgatóinak a forrás értelmezésekor adott szóbeli közlése alapján.

⁶¹ Neuber 1933 és Neuber 1937 összevetéséből.

⁶² Higiéniai szempontból a pöcögödörnek legalább 10 méterre kellett lennie a kúttól, és 6-8 hetenként teljesen ki kellett üríteni. Darányi 1939: 223–224.

minőségű volt. A házak 15%-a esetében a kút 100 méternél nagyobb távolságra volt a háztól. Vezetékes vízzel a vizsgált háztartások negyede rendelkezett. Teljes közműhálózat csupán a lakások 10%-ában létezett, de mivel további 260 háztartásban volt vezetékes víz, így a közműöllő nyílása nagy környezetterhelést jelentett.

A padló minőségének szintén nagy jelentőséget tulajdonított Neuber. Kollégái a 3520 lakóhelyből 926 esetben (közel 25%) minősítették a padlót nedvesnek, egészségtelennek.

A fenti három infrastrukturális ismerv összesítése alapján a lakások közel 20%-a minősült megfelelőnek, míg csaknem fele igen hiányos infrastruktúrával bírt. A lakások közel fele mind udvarral, mind kerttel rendelkezett, ötöde viszont egyikkel sem.

Ami a lakásméretet illeti: a 3520-ból 106 elsős diák pincelakásban élt (3%). Nem lakófunkciójú pincéje még 400 lakásnak volt – télen sokan húzódtak ide egészségtelen körülmények közé fűtési gondok miatt: a világháború idején 18 000-re volt tehető azon családok száma, amelyek önerejükből képtelenek voltak elég tűzifához jutni.⁶³ Az átlagos szobaszám 1,3 szoba volt, 1-nél több hálólhelyiség csak az esetek 20%-ában fordult elő. Az 1931/32-es évfolyam elsőségi esetében a hálóterület átlagos nagysága 50 m³ körül volt (a mellékhelyiségek nélkül), ez egybeesik a módusszal is (közel 270 eset). Az egy főre jutó légtér átlaga 11 m³/fő, de nagyjából 800 lakásban ez kisebb, és mindössze 550 esetben volt nagyobb.⁶⁴ Ez az aszimmetria jelentős társadalmi egyenlőtlenségekre utal. Ami a zsúfoltság másik mutatóját illeti, egy lakásban átlag 2,9 ágy volt, ami tekintetbe véve az 5,17 fő lakásonkénti átlagléttszámot, azt eredményezte, hogy az ágyak több mint felén legalább ketten aludtak. Ez egészségügyi kockázatot jelentett. Összességében a lakások ötödében volt 1 körül az egy ágyra jutó lakosok száma. A 4 fő háztartások domináltak, de a 6 főnél népesebb háztartások száma még így is elérte a 600-at, az összes lakás 20%-át.

A SZOCIÁLIS ÉS EGÉSZSÉGÜGYI MUTATÓK KÖZÖTTI KAPCSOLAT

Statisztikai elemzéseink szerint a Neuber-féle változók közül a tbc előfordulása nem korrelált a higiéniai viszonyokkal, de egymagában más alapváltozóval sem. Ez akkor sem változott, ha iskolánként vagy társadalmi csoportonként aggregáltuk az értékeket, és így vetettük össze őket. A gyenge korreláció arra utal, hogy a tbc terjedése nem magyarázható egyetlen körülménnyel. A korrelációs

⁶³ MNL HBML VI.226.3. kötet. A város éppen miattuk döntött úgy, hogy folytatja az Erdőspusztai erdőművelést, és ennek köszönhető az életkörülményeiről elhíresült „vákáncsosok” megtelepülése a területen.

⁶⁴ Belgrádban 1933-ban a munkásnegyedekben 5–9 m³ légtér jutott egy emberre egy-, illetve két-szobás lakás esetén. *Rezultati* 1933: 417.

vizsgálatok korlátozottsága miatt⁶⁵ ezért a továbbiakban inkább csoportátlagokat vetettünk össze.

A „tisztá” és nem tetves gyerekek (általában) nagyobb házban laktak, mint a piszkos és tetves diákok (átlag 2,25 helyiség az 1,85-tel szemben). A háztartásméret viszont a piszkosaknál és tetveseknél jóval nagyobb volt (5,7 vs. 4,7 fő),⁶⁶ tehát az egy főre jutó légtér is kisebb volt körükben (9,4 m³ vs. 12 m³). Mivel az ágyak számában viszont nem volt különbség (átlag 2,9), ez rá is mutat a higiéniai problémák forrására (2. ábra). A nem tetves gyerekek átlagosan 1,5 cm-rel magasabbak voltak, viszont rosszabb volt a fogazatuk (a cukorban gazdagabb táplálkozásmód miatt – a rossz fogazat nem a szegénységből eredő elhanyagoltság mutatója, hanem éppen a jólété; ugyanis csak a gyerekek 5%-ánál kezelték a fogproblémákat).

A Neuber által soványként definiált diákok (123 fő) esetében a pozitív Moro-teszt érezhetően gyakoribb, bár a csoport létszáma kicsi. A tbc-gyanúsnak tekinthető diákokat összevetve a nem fertőzött diákok halmazával, a röntgenanómáliák és a nedves padló gyakoriságát (25% alatt vs. 33% felett) leszámítva, nem mutatható ki különbség közöttük.⁶⁷

A szobaszám növekedésével a lakók száma csökkent (5-ről 3,3-ra). Így az egy lakóra jutó átlagtér növekedése mellett az egy ágyra jutó lakosok száma is átlag 1,8-ról 1,1-re esett: a jóléti indikátorok együtt mozgása (1. táblázat) jelentős társadalmi különbségek meglétére enged következtetni.⁶⁸ Ugyanez jellemezte a vízvezetékkel és WC-vel felszerelt házakat, itt a tisztaság is nagyobb fokú volt.

1. táblázat

Az alapvető higiéniai viszonyok és infrastruktúra változása az egy főre jutó hálótér⁶⁹ (m³) növekedésével Debrecenben 1931/32-ben

Egy főre jutó hálótér nagysága (m ³)	Tetű gyakorisága	Bolha gyakorisága	„Piszkos” diák gyakorisága	Száraz padló gyakorisága	Egy ágyra jutó lakók száma	Ivóvíz minősége (0–2 in-tervallumon)
5	38%	36%	28%	55%	2,2	1
9	31%	20%	18%	70%	1,9	1
13	25%	17%	10%	70%	1,7	1,1
20	9%	7%	5%	80%	1,4	1,6

Forrás: Neuber 1933 adatai alapján.

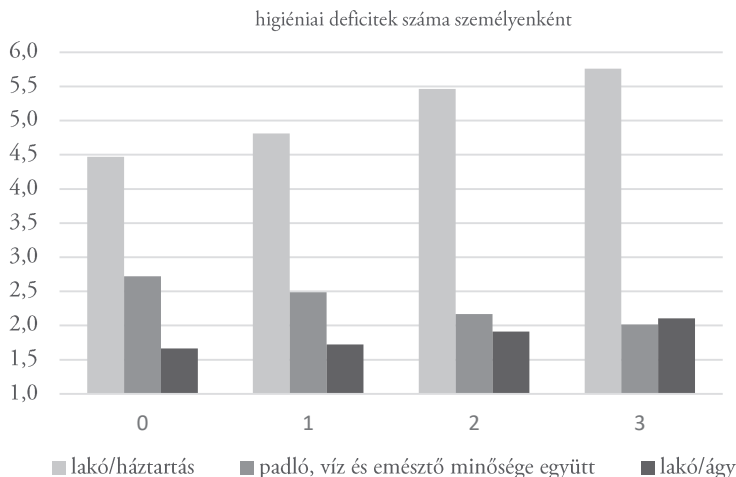
⁶⁵ Mint írtuk, több változó igen-nem értéket vett fel.

⁶⁶ A nagyobb családra mosni is nehezebb volt, így a piszkosság és családméret közötti összefüggés nem meglepő.

⁶⁷ És fordítva is igaz: A nedves padlójukban (a lakások 30%-ában) a tbc gyakorisága nagyobb (és kisebbek az ablakok, a pincelakások aránya itt magasabb volt, és gyakoribb volt a bolhacsípés is).

⁶⁸ Tudniillik, elképzelhető lenne, hogy a szobaszámmal együtt nő a lakószám is, s így az egy főre jutó légtér stagnál. Ráadásul minél nagyobb volt a szobaszám, annál magasabbak és jól tápláltabbak voltak a gyerekek.

⁶⁹ Egyszobás háztartás esetén ez megegyezik a lakótérrel is.

2. ábra. A higiénés deficit (0 = nincs probléma; 3 = minden negatív tényező⁷⁰ jelen van) kapcsolata az egy ágyra jutó lakószámmal, a háztartás nagyságával és az infrastrukturális fejlettséggel Debrecen elsős elemista diákjainál 1931/32-ben

Forrás: Neuber 1933 adatai alapján.

Négy fő feletti családméret esetén már átlag alatti volt a vízellátás és csatornázottság színvonala, és a testhigiénés mutatók is romlanak: 10%-ról 20%-ra ugrik a „piszkos” gyerekek aránya 6 fős család esetén, és 30% fölé 7 fős háztartás esetén. A tetvesség gyakorisága 2 fős családban 15%, 5 fő felett pedig meghaladta a 30%-ot.

Az ágyszám önmagában nem utal arra, hogy egy lakás nagy, vagy zsúfolt, viszont lehetővé tette a csonka családok kiszűrését.⁷¹ A lakhatási viszonyokat jellemző komplex mutató értéke az egyágyas lakások esetében átlag feletti volt, a hátrányos családi helyzet tehát nem mindig jelentett rossz lakhatási körülményeket is. Ugyanakkor az itt mért magasabb tbc-érintettség miatt a jó lakáskörülmények nem jelentettek automatikusan jobb egészségi állapotot.

A TBC KOCKÁZATI TÉNYEZŐI

Neuber a nem egészségügyi jellegű változókat azzal a feltevéssel válogatta össze, hogy azok magyarázó erővel bírnak az egészségügyi helyzetet illetően, így célszerű egy pillantást vetni arra, hogy vajon alkalmasak voltak-e az általa alkalmazott változók és módszerek ennek indoklására. Mint láttuk, a korrelációs és csoportképzési vizsgálatok nem mutattak ki összefüggést a tbc és a többi változó között.

⁷⁰ Tetű, bolha, tisztaság hiánya.

⁷¹ Ahol egy ágy volt és az összes lakó száma kettő, vagy ahol a lakók száma három, de ebből két gyerek (Neuber részletesen leírja a lakók megoszlását).

Debrecenben a Moro-teszt a két év alatt 953 diáknál volt különböző mértékben pozitív (közel 30%, de ez még nem jelent betegséget vagy fertőzőképességet).⁷² A vitézi rend vidéki gyermekei esetében magasabb volt a fertőzési arány (26%), mint Debrecenben 6 év átlaga alapján (20%).⁷³ Ez némileg meglepő: a szakirodalom szerint nem evidens, hogy a tanyavilágban súlyosabb a tbc mortalitása, mint városban. Dániában 1926-ban ez a fővárosban volt magasabb (8 fő 10 000 lakosra), a vidéki tanyákon a szórás volt nagyobb.⁷⁴ Neuber a rossz minőségű falusi házakat okolja,⁷⁵ de vajon ez az oka a tbc nagyobb vidéki elterjedtségének? Debrecenben 1930-ban a házak 44%-a vályogból vagy döngölt földből készült és egyszintes volt,⁷⁶ és mégis némileg jobb volt a helyzet. Egy tényező tehát valószínűleg nem nyújt kielégítő magyarázatot.

2. táblázat

*A lakhatási körülmények alapmutatói
Debrecenben és Hajdú vármegyében 1930-ban*

	Lakosság száma	Szobák száma	Lakások száma	Pincelakások száma	Fürdőszobák száma	Lakás vezetékes vízzel	Lakás kút nélküli ⁷⁷	Zárt vízellátásos árnyékszék a lakáshoz	Nincs árnyékszék a lakáshoz
Hajdú vm.	178 523	63 061	40 777	1	436	112	30 454	214	7775
Debrecen	117 275	45 925	14 609	763	2749	5141	5208	9308	2157

Forrás: Népszámlálás 1930: 1. 162–165; 2. 176–177; 4–5. 370–375.

A lakáskörülmények Debrecenben alapvetően jobbak voltak (például a fürdőszobák és zárt árnyékszékek gyakorisága nagyobb volt, 2–3. táblázat), mint a megye rurális részein, de e tényezők perdöntő szerepének ellentmond, hogy közművesítés terén a Debrecenben élő parasztság sem állt jól,⁷⁸ viszont az ottani

⁷² Viszont a nem aktív fertőzési állapot nem jelentette azt, hogy a fertőzés később sem aktiválódhat, sőt, Neuber szerint a serdülőkori bőrbetegségek jó részének (bőrfarkas) is ez volt az oka.

⁷³ Neuber 1937: 18.

⁷⁴ Szarvas 1931: 1222.

⁷⁵ „Falvainkban vályogból épült szellőztelen ablakú, vizes, penészes lakások vannak, rendesen egy szobában lakik az egész család, csatornázás nincs, viszont sok a por és piszok, a táplálkozás mennyiségileg sem kielégítő, minőségileg pedig rendszerint egyoldalú, érthető tehát, hogy a tuberkulózis jobban pusztít itt, mint a nagyvárosban.” Neuber 1937: 18. „A vályog ellen elvileg nem lehet kifogást emelni, mert rendszerint jól szárad, ellenben megszüntetendő anomália a szellőztetlenség, a kis ablakok rendszere, ami annak folyománya, hogy télen fűtő anyag nincs.” Neuber 1937: 19.

⁷⁶ Győrben a kő- és téglaházak aránya elérte a 88%-ot. Tímár 1986: 85.

⁷⁷ Ezekből kút messzebb mint 100 méter: 22 765, illetve 2287 esetben (75% és 45%).

⁷⁸ Vezetékes vízzel csak a lakóházak harmada rendelkezett (beleértve a külterületet), míg Győrben ugyanez 88%, Pécsen 75% volt. 1931-ben az épületek negyedében nem volt sem gáz, sem villany, a 10 000 főre jutó rádiók száma 375, Győrött 637, Budapesten 1076. 1936-ban

birtokosok körében mégis 20% alatti volt a tbc-fertőzöttség, ami jobb még a köztisztviselők körében mért aránynál is, akik pedig kedvezőbb lakóköörülmények között éltek (lásd később), és jobb a vidéki birtokosokénál is. A városi agrárnap számosok körében viszont már 30% feletti volt a tbc előfordulása az első vizsgálati években.

3. táblázat

*A lakhatási körülmények fajlagos mutatóinak különbségei
Debrecenben és Hajdú vármegyében, 1930-ban*

	Átlagos szobaszám	Egy szobára jutó lakó	Pincelakások az összes %-ában	Fürdőszoba az összes lakás %-ában	Vezetékes víz az összes lakás %-ában	Nincs kút (%)	WC a lakásban (%)	Villany a szobákban (%)	Nem döngölt földpadló (%)	Gáz a szobákban ⁷⁸ (%)
Hajdú vm.	1,5	2,82	0	1	0,3	75	1 alatt	6	23	0
Debrecen	3	2,55	5	19	35	36	33	30	75	6

Forrás: Népszámlálás 1930: 1. 162–165; 2. 176–177; 4–5. 370–375.

A magyarázat részben Debrecen övezetes szerkezetében rejlik:⁸⁰ a közművesítés ugyanis csak a belvárosban volt előrehaladott. A belvárosban nem éltek agrárproletárok, sem munkások, éltek viszont módos gazdák: az itteni agrárkeresők 45%-a 10–50 kat. hold közötti birtokos volt; e csoport harmada élt itt, a fele viszont külterületen, az „erdőségekben és a mezőségekben”.⁸¹ Tehát az azonos gazdaságméret is hatalmas különbségeket takarhat a lakóhely minőségében (5–8. ábra). Az agrárproletárok 87%-a viszont külső területen élt. Így a birtokos parasztság kedvezőbb lakáskörülményei magyarázhatják a tbc gyakoriságának különbségét az agrárszférán belül. De nem magyarázzák a különbséget a köztisztviselők és a parasztság között.⁸²

Egyáltalán: van különbség a társadalmi csoportok között a tbc gyakoriságát illetően? Kortárs balkáni vizsgálatok szerint nem mindig:⁸³ 1921–1931 között

Budapesten a lakások 37%-a volt ellátva gázzal, Győrben 22,8%, Miskolcon 9,7%, Debrecenben 6,5%. Tímár 1986: 85–87.

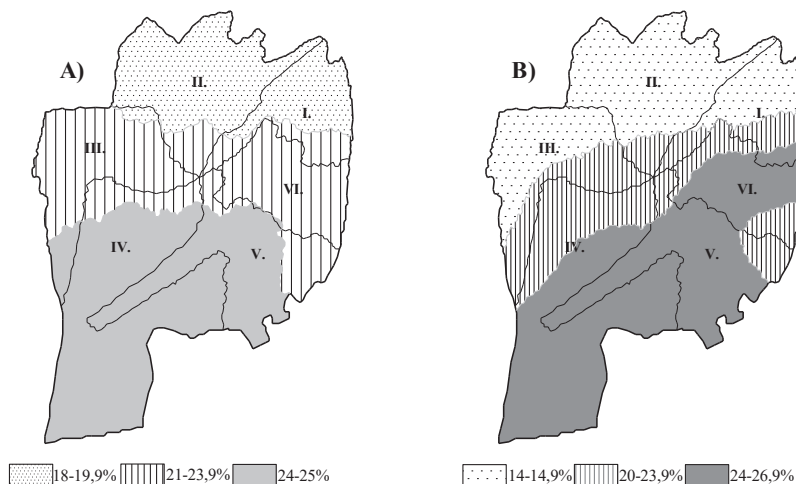
⁷⁹ 1936-ban Budapesten a lakások 37%-a volt ellátva gázzal, Győrben 22,8%, Miskolcon 9,7%. Tímár 1986: 85.

⁸⁰ *Népszámlálás 1930: 2. 176–177.* Debrecen adatait 3 övezetre és 6–6–6 kerületre bontva közli. Továbbá megadja a külterületi, tanyasi lakosság lakhelyeként azonosítható Erdőséget (K) és Mezőséget (Ny).

⁸¹ Korabeli statisztikai kategória: a közigazgatásilag Debrecenhez tartozó tanyákat takarja.

⁸² A parasztság és köztisztviselők esetében komoly eltérést mutatott a fogazat állapota, amit a Neuber által nem vizsgált táplálkozásbeli különbség is okozhatott.

⁸³ Mint írtuk, korabeli szakértők szerint a magyar helyzet a balkánra hasonlított, ezért választottuk mi is összevetési alapként. Szél 1930; Vuksanović-Macura 2012.

3. ábra. A *tbc* elterjedtségének mintázata Debrecen belkerületeiben (A: 1930/31; B: 1931/32)

Forrás: Neuber 1933.

a jugoszláv főváros keresőinek 20%-a volt hivatalnok, míg a fertőzöttek között 15%-os volt az arányuk. A *tbc*-s betegek 7%-a volt kereskedő, miközben a keresők közti arányuk 6% volt. Tehát a viszonylag jómódú rétegeket is súlyosan érintett a *tbc* (mint Debrecenben is). Ellenben megfigyelhető egyes korcsoportok nagyobb érintettsége bizonyos társadalmi csoportokon belül, így 1930–1933 között a Belgrádban *tbc*-vel kezelt gyerekek 70%-a munkácsoládból származott. Prágában az értelmiség körében a *tbc* következtében elhunytak aránya az összes halálokokat tekintve 10% volt, míg a munkások körében 25%.⁸⁴

Egy másik orvosi elmélet a természetföldrajzi tényezőkhöz, így a talaj- és vízrajzi viszonyokhoz, a lakótér magasabb nedvességtartalmához kapcsolja a *tbc* nagyobb fokú elterjedését.⁸⁵ A Neuber által közölt *tbc*-gyakorisági térképek (3. ábra) mintázata valóban korrelál a talajvíz felszíntől mért mélységével (de a talajtérképpel már nem). A képhez hozzájárulhat még a Nagyerdő északi szelekt árnyékoló hatása is. A felvert port ugyanis a korban kockázati tényezőnek tekintették, a porban dolgozók 60%-a kapta meg a gümőkórt.⁸⁶ Debrecen 286 kilométernyi útjának csak a fele volt kiépített, a másik uralkodó szélirány, a déli ellen pedig nem volt védőzóna. A belvárosi jómódú parasztság viszont éppen a város „védett”, északi-nyugati felében mutatott markáns jelenlétet.⁸⁷ A *tbc* és a társadalmi-lakhatási-higiéniai viszonyok között így a földrajzi tényezők erős

⁸⁴ Holubec 2014: 188.

⁸⁵ Okolicsányi Kuthy Dezső: *Rónáink és az Alföld* című munkájában amellet érvel, hogy az Alföld klímája, vízrajza kitettebbé teszi a lakosságot a *tbc*-nek, mint a hegyvidéké. Szarvas 1931: 1222.

⁸⁶ Szél 1930: 165.

⁸⁷ Nem véletlenül Pallagon hoztak létre tangazdaságot és agráriskolát.

befolyásoló szerepe és a hajlamosító tényezők nagy száma miatt sem várhatunk előzetesen erős összefüggést Debrecenben.⁸⁸

Ha megvizsgáljuk az életkörülményekre vonatkozó Neuber-féle indikátorokat, kiderül, hogy feltételezésével ellentétben az – átlagnál egyébként nedvesebb – pincelakásokban nem volt lényegesen magasabb a tbc-sek aránya (21,6–22,4%), mint az egy-két szobás lakásokban (20%). A nedves lakásokban azonban már jóval magasabb volt a tuberkulózissal fertőzöttek aránya (1931/32-ben 26%, egy évvel korábban 23,2%), mint a száraz lakásokban (1931/32-ben 17,4% egy évvel korábban 18,1%).⁸⁹ Ez nyilvánvalóan a fenti földrajzi megfontolásokkal is kapcsolatban áll. A zsúfoltságot szintén veszélyfaktornak tekinti a kor:⁹⁰ Belgrádban⁹¹ a tuberkulózisban szenvedők 25–40%-a egy ágyban aludt az egészségesekkel. Az újszülöttek hetede élete első heteiben elkapta a betegséget.⁹² De meglepetésre Neuber vizsgálatában a tbc gyakorisága önmagában sem az egy ágyra jutó lakosságsszámmal, sem a hálótér méretével nem korrelált. A 49 m³ alatti szobákban 20,7% volt a tbc-sek aránya (189 eset a 910-ból), de a 100 m³ feletti szobákban is 19%.⁹³

Neuber összefüggést talált viszont az ablakméret és a tbc-előfordulási gyakorisága között (197 eset az 559-ből, azaz 35% 1 m²-nél kisebb ablak esetén; és 109 eset 487-ből 1-2 m² közötti ablak esetén, azaz 22%).⁹⁴ Az ablakméret azonban szociális helyzetet indikáló tényező is, mint ezt Neuber felismeri,⁹⁵ azaz érdemes társadalmi csoportonként vizsgálni a helyzetet.

Míg Neuber tényezői közül tehát csak kettő: az ablakméret és a lakás hosszúsága mutatott statisztikai kapcsolatot a tbc-vel, addig Tímár Lajos társadalmi rétegekre lebontott elemzése már erősebb korrelációt mutatott ki az aktív tbc elterjedése, a családméret, a padló minősége, a lakásméret és a társadalmi státusz között.⁹⁶ Az aktív tbc-sek aránya a kereskedők esetében 4,7% volt (itt a családméret átlag 4 fő, az agrárproletároknál 6 fő), a munkásoknál 5,4%, az agrárproletároknál 6,1%. A munkások 90%-a ugyanúgy egyszobás lakásban lakott, mint a proletárok, de 4,7 fős átlagos létszámmal. Úgy tűnik tehát, hogy az aktív tbc abundanciája nem egy, hanem több változó függvénye (4. ábra). Az általunk

⁸⁸ A vidék és a város között fennálló differenciára adható *statisztikai* magyarázat is. Debrecenben a tbc-fertőzöttség aránya a kezelések és megelőzés felismerésének szükségessége után esett le. Vidéken viszont 1936-ban éppen csak megkezdődött a felmérés, így nem is fogatosíthattak semmilyen kezelést, és ezért magasabb az érték.

⁸⁹ Neuber 1933: X.

⁹⁰ Vuksanović-Macura 2012.

⁹¹ Balkáni példákat analógiaként hoz fel Szel 1930: 347.

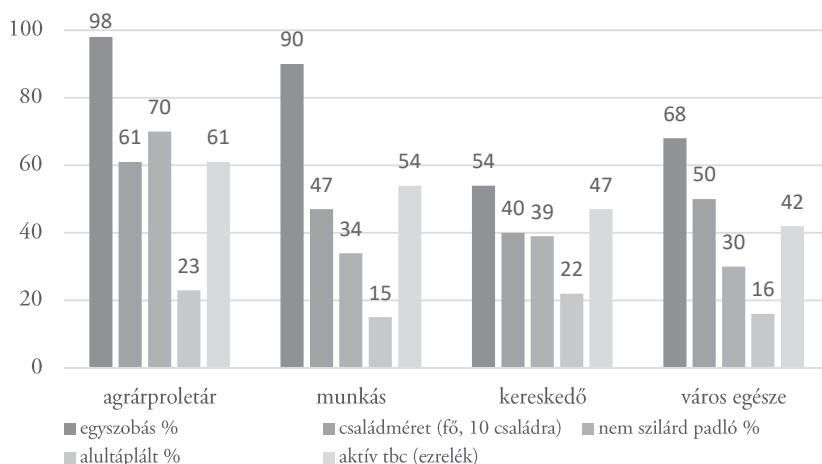
⁹² Tomasevich 1955: 580–586. De ehhez nyilván a szoptatás is hozzájárult fertőzött anya esetén.

⁹³ Ezért is jobb az egy főre jutó légtér mutatóként. Sokszor a nagy hálótér mindössze egyetlen szobát jelentett az egész háztartás számára – tehát a szobát nem lehetett telerakni ágyakkal, hogy mindenkinek jusson! A kis hálótér esetén többször fordul elő másik (lakó)szoba, itt viszont a háló, méretei alapján inkább kamraszerű, rosszul szellőzött volt.

⁹⁴ Ezért maradt benne a későbbi vizsgálatokban is ez az indikátor.

⁹⁵ Erre utal a fentebbi Neuber-idézet is. Azonos szellőztetési idő esetén a nagyobb ablak több hőt ad le, tehát többet kell fűteni, ami nagyobb anyagi terhet jelent.

⁹⁶ Tímár 1986: 90–92.

4. ábra. A lakhatási körülmények differenciái és az aktív tbc gyakorisága az egyes társadalmi rétegek esetében. A családméret (fő) esetében a jobb ábrázolhatóság érdekében az érték nem egy, hanem tíz családra számolva

Forrás: Tímár 1986: 96–97 adataiból; Neuber 1933 alapján összegezve.

Tímár Lajos adatain végzett korrelációs vizsgálatok is ezt erősítették meg.⁹⁷ Az inaktív tbc esetében azonban már nem volt ilyen erős kapcsolat a fenti mutatókkal.⁹⁸ Vizsgálataink arra világítottak rá, hogy csak a Neuber-féle kockázati tényezők szélsőértékeinél⁹⁹ és azok kombinációja esetén volt kimutatható kapcsolat a tbc gyakoriságával. A területi és társadalmi bontás – mint eltérő megközelítés – tehát indokolt lehet a további összefüggések nyomozása érdekében.

A „hajlamosító tényezők” és a tbc statisztikai kapcsolatát befolyásolta egy további tényező. A szegedi gyermekgyógyász, Petrányi Győző tapasztalata szerint a fent említett körülmények mellett a legfontosabb, fertőzést közvetítő faktor az iskola.¹⁰⁰ Neuber adatai is erra utalnak: a vitézi rend vidéki gyerekei között

⁹⁷ Önmagában a családméret vagy az alutápláltság gyenge kapcsolatot mutatott (r kisebb mint 0,6) az aktív tbc-ek társadalmi csoportonkénti arányával. Az egyszobás és nem szilárd padlózatú lakások aránya már jóval erősebb kapcsolatot mutatott a tbc gyakoriságával, de ez még így is gyengébb volt, mintha a négy tényező aggregált értékeinek és az aktív tbc arányának kapcsolatát vizsgáltuk volna.

⁹⁸ Az inaktív tbc esetében a családméret (mint az előbb) és a nem szilárd padlózatú lakások aránya (ez az előbbi vizsgálatban nem így viselkedett) gyenge kapcsolatot mutatott a fertőzöttség arányával. A vezetékessel rendelkező háztartások aránya szintúgy. Az egyszobás, vagy kis egy főre jutó légtérrel rendelkező háztartások esetében már volt kapcsolat a tbc egyes társadalmi rétegekben való gyakoriságával.

⁹⁹ Például csak $7 \text{ m}^3/\text{fő}$ alatt és $50 \text{ m}^3/\text{fő}$ légtér felett igaz az állítás, hogy nagyobb (illetve kisebb) a fertőzöttek aránya, a köztes intervallumokon nincs monotonitás, emiatt nem mérhető erős korreláció.

¹⁰⁰ Neuber 1937: 17, 21. Neuber a tbc-ek kiszűrése után igazgatói rendelettel tiltotta meg az ülésrend megváltoztatását, és így vizsgálta a tbc-terjedését, és azt tapasztalta, hogy főként a betegek szomszédai fertőződnek.

a 0–5 éves (tehát nem iskolaköteles) korosztály 22%-áról a 16–20 éves korosztályban már 33% fölé emelkedett a tbc-vel érintettek aránya.¹⁰¹ Heterogén társadalmi összetételű iskolák esetében a jobb körülmények között élő diák is potenciális áldozat volt.¹⁰² A következőkben tehát megvizsgáltuk, hogy a higiéniai és egészségügyi változók értékei területi (iskola), foglalkozásszerkezeti vagy esetleg vallási különbségek alapján magyarázhatók-e inkább.

TERÜLETI KÜLÖNBSÉGEK

Mivel Neuber a nevet és a lakcímet kódolva adta meg, ezért a területi sajátosságok vizsgálata csak iskolánként volt elvégezhető. A térképeink arra utalnak, hogy az iskolák egyrészt nem voltak homogének, másrészt jelentős differencia volt közöttük, mely területi mintázatot is mutat (5–8. ábra): a nedves padlójú lakások aránya nyugaton volt magasabb, a keleti kertészekben sok volt a rossz emésztőgödör, a belváros közepén a diákság kevésbé zsúfolt körülmények között élt, tisztább volt; az ablakméret a debreceni tanyavilágban valóban alacsonyabb volt, ahogy azt Neuber is írta stb. A tanyasi régiókban egyenesen 50% feletti tbc-gyakorisággal is lehetett találkozni. A keleti erdőkben élő vákácncosok helyzete a tudatos fejlesztések, a halápi erdei vasút megépülése ellenére 10 év alatt sem javult.

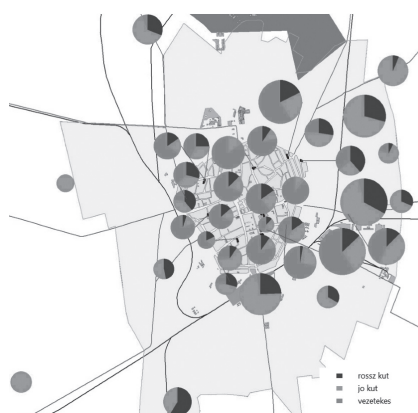
Az iskolák nagy száma (közel 50) miatt azonban nehezen átlátható a helyzet, éppen ezért inkább azt elemeztük, hogy az általunk előre definiált övezetekben (belváros, kertésék, tanyavilág) a higiéniai-lakhatási indikátorok alapján kimutathatók-e különbségek, vagy a mintázat mozaikos. Az SPSS-szoftver a Neuber által felvételezett változók értékei alapján az iskolák 80%-át a valós földrajzi térben elfoglalt helyére tette vissza¹⁰³ – tehát valóban kimutathatók területi különbségek a diákok helyzetében. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne érhetnének el hasonló pontosságot egy részletesebb, vagy akár más alapokon nyugvó (például felekezeti) osztályzás során.

Ha részletesebb területi bontást alkalmazunk, elkülönítve az eltérő természetföldrajzi adottságokkal (növényzet, talaj, földhasználat) bíró keleti és nyugati városrészeket is az előbb definiált övezetekben belül, akkor a keleti és nyugati tanyavilág jól elválik egymástól. (Nyugaton a csernozjom talajon a szántóföldi művelés dominált, keleten a homokon az erdőművelés: a különbség azonban az ott lakók életkörülményeiben is jelentkezik.) A kertészek elkülönítése azonban már gyengébb visszaosztályzási sikerességet mutatott. Elsősorban a keleti kertésék iskoláira igaz, hogy mutatói alapján más övezetekbe is besorolhatók, tehát e terület statisztikailag nem homogén.

¹⁰¹ Neuber 1937: 21–22. Egyébként a szifilisz gyakoriságát és a testsúlyt-testmagasságot leszámítva a vidéki parasztyerekek egyáltalán nem voltak jobb általános egészségi állapotban, mint a városi agrárlakosság.

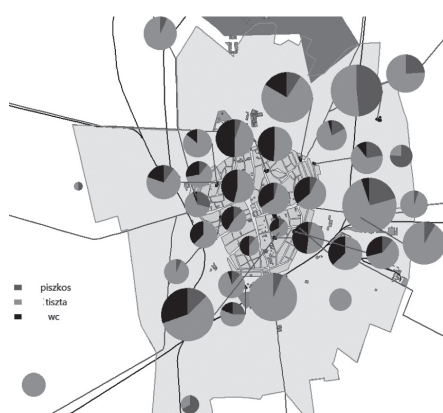
¹⁰² Napi érintkezés esetén nagyjából 22% az esély a megfertőződésre.

¹⁰³ Úgynevezett diszkriminancia-analízis.

5. ábra. Az ivóvízminőség differenciái debreceni belterületi iskolákba járó elsősök otthonaiban 1931/32-ben

Forrás: Neuber 1933 adatai alapján.

6. ábra. A szennyvízelvezetés differenciái (piszkos emésztő, tiszta emésztő és wc) a debreceni belterületi iskolákba járó elsősök otthonaiban 1931/32-ben

Forrás: Neuber 1933 adatai alapján.

7. ábra. A doboz padlózat aránya (sötét-szürke) a debreceni belterületi iskolákba járó elsősök otthonaiban 1931/32-ben

Forrás: Neuber 1933 adatai alapján.

8. ábra. Az egy ágyra jutó lakók száma a debreceni belterületi iskolákba járó elsősök otthonaiban 1931/32-ben

Forrás: Neuber 1933 adatai alapján.

Más jellegű, nem területi alapú csoportosítást választva ugyancsak nem tehető különbség a higiéniai-egészségi és lakhatási viszonyok alapján a felekezetek között.¹⁰⁴ Ez is a viszonylag nagy belső inhomogenitásra utal.

¹⁰⁴ A vallást Neuber nem rögzítette személyenként, így proxyként a nevekben felekezeti iskolák halmazára (amelyek a valóságban nem voltak teljesen homogének) szűkítettük a kutatást.

Mivel a fenti vizsgálatok csak a differenciákra utalnak, azok minőségére nem, a továbbiakban megpróbáltunk felekezeti és földrajzi alapon típuspéldákat kijelölni, és azokat összehasonlítani. A Simonffy utcai iskolában zömmel ortodox zsidók tanultak, a Varga utcai iskola nevében római katolikus volt, az Ispotály utcai iskola református, az állami MÁV-telepi iskolába pedig zömmel munkás-vasutasgyerekek jártak. Kontrollként kiválasztottunk¹⁰⁵ még egy tanyasi intézményt (Fancsika), egy keleti és egy nyugati kertségi intézményt (Csapókert, Homokkert) és egy belvárosi elitiskolát: a Fűvészkerti – egyébként református – elemi.

A különböző felekezeteket, társadalmi rétegeket, földrajzi területeket, foglalkozásokat és klasztereket reprezentáló iskolák elsős elemiseinek egészségügyi, higiéniai és lakhatási mutatói Debrecenben 1931–1932-ben,¹⁰⁶ I–II

4. táblázat

	Klaszter (50 iskola alapján, 6 csoport)	Osztálylétszám	Átlagos testsúly (kg)	Átlagmagasság (cm)	Átlagos ablakméret (m ²)	Átlagos lakótér/lakó (m ³)	Egy ágyra jutó lakó	Piszkos gyerekek gyakorisága (%)	Serke gyakorisága (%)	Adenopathia gyakorisága (%)	Bolha gyakorisága (%)
Varga utcai Római Katolikus Elemi	5	36	20,01	115,43	1,32	15,08	1,61	3	8	31	8
Fűvészkert utcai Elemi (ref.)	5	34	21,07	116,93	1,55	13,99	1,43	15	0	35	21
Simonffy utcai Elemi (Autonom Orthodox Izraelita Elemi)	5	26	21,48	117,69	1,10	11,28	1,48	12	0	50	0
MÁV műhelytelepi Állami	6	60	18,79	111,56	1,66	13,49	1,62	3	12	57	15
Homokkerti Állami Elemi (r.k.)	2	23	19,53	112,72	1,25	11,90	1,81	4	43	35	26
Csapókerti Elemi II.	3	95	20,18	113,24	1,40	10,65	1,77	28	25	52	37
Ispotály-utcai Református Elemi	1	25	20,21	114,52	1,14	10,32	1,95	24	20	36	20
Fancsikai állami iskola	4	15	23,57	123,03	1,00	8,08	1,81	53	40	60	33

A református iskoláknál csak 33%-os, a katolikusoknál 50%-os volt a visszaosztályzás sikeressége. Az izraelita felekezeti iskolák egy része a reformátusokra jobban hasonlított, mint saját csoportjára.

¹⁰⁵ A szelekció alapja a teljes iskolahálózaton végzett előzetes klaszteranalízis volt. A válogatás egyszerre felel meg a földrajzi tagolásnak és a klaszteranalízis eredményének.

¹⁰⁶ A legrosszabb értékek kurzívvval kiemelve. A táblázat a kedvezőtlen értékek gyakorisága alapján egyfajta hierarchikus sorrendet tükröz.

5. táblázat

	Röntgenanomáliák gyakorisága (1=100)	Hibás fogak számának átlaga	TBC (gyakoriság súlyossággal súlyozva)	Egy lakásra jutó szobaszám (%)	Átlagos családméret	Összes lakótér átlaga (m ²)	Kert és udvar gyakorisága (maximum érték = 2)	Száraz padló gyakorisága (%)	Ivóvízellátás minősége*	Emésztő minősége**
Varga utcai Római Katolikus Elemi	36	2,97	0,69	1,50	4,03	52,83	1,09	65	1,68	1,44
Füvészkert utcai Elemi	53	3,09	0,44	1,61	4,25	52,68	1,24	59	1,56	1,46
Simonffy utcai Elemi (Orthodox Izraelita Elemi)	54	3,27	0,92	1,50	4,32	46,44	1,05	45	1,55	1,29
MÁV műhelytelepi Állami	58	2,77	0,15	1,31	4,67	55,31	1,57	92	1,31	0,92
Homokkerti Állami Elemi	22	1,61	1,04	1,18	5,05	54,63	1,53	91	0,67	1,00
Csapókerti Elemi II.	28	2,00	0,67	1,17	4,62	44,28	1,46	85	0,72	0,51
Ispotály-utcai Református Elemi	40	3,08	1,04	1,16	5,00	48,10	1,01	43	0,94	0,94
Fancsikai állami iskola	87	1,60	1,13	1,42	5,00	39,00	0,94	82	1,00	0,00

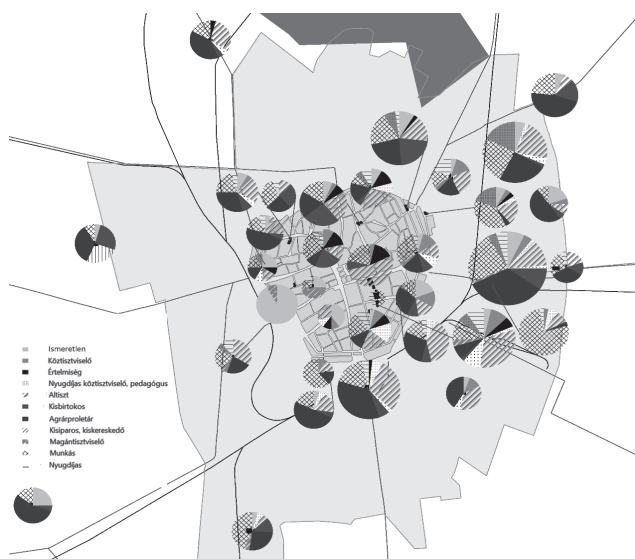
* A skála 0–2 intervallumon értelmezendő (0 = rossz kútvíz, 1 = jó kútvíz, 2 = jó vezetékes víz)

** A skála 0–2 intervallumon értelmezendő (0 = rossz emésztő, 1 = jó emésztő, 2 = csatornázott)

Forrás: Neuber 1933 adatai alapján.

9. ábra. A gondviselők társadalmi megoszlásának iskolánkénti differenciái Debrecenben 1931/1932-ben (a külterületek nélkül)

Forrás: Neuber 1933 adatai alapján.

A városi átlagnál kedvezőbb értéket mutató indikátorok száma alapján (4–5. táblázat) a Simonffy utcai, a Fűvészkerti utcai és a Varga utcai (nevükben izraelita, református és római katolikus) iskolák elsősei rendelkeztek a legkedvezőbb adottságokkal. Tehát a felekezeti különbségek önmagukban nem produkáltak jóléti törésvonalakat, a városi elit heterogén volt.¹⁰⁷ A reformátusoknál (a zsidóságnál is) az is látszik, hogy „teljes” társadalommal bírtak, és az egyes rétegek olykor szegregálódtak: a két református iskola (az elitet reprezentáló Fűvészkert és az autochton kisiparos-kisparaszti elemeket tömörítő Ispotály utca) diákja között óriási volt a higiéniai-egészségügyi különbség. Az utóbbi diákjainak életkörülményeit még a modernebb szemlélettel épült MÁV-telepé is felülmúlta, s nem meglepően a földrajzi periférián lévő Fancsika zárta a sort. Ugyan az iskolákban a halmozottan hátrányos helyzet gyakran rossz egészségi mutatókkal járt, de ez alól is voltak kivételek.¹⁰⁸

A HIGIÉNAI, EGÉSZSÉGI ÉS LAKHATÁSI KÜLÖNBSÉGEK TÁRSADALMI VETÜLETE

Mint azt a 9. ábra is mutatja, az egyes iskolák nemcsak a higiéniai és lakhatási indikátoraikat, de társadalmi összetételüket tekintve sem voltak homogének.¹⁰⁹ Ez utóbbi ugyanúgy területi mintázatot mutatott, mint a többi indikátor. Altisztek például nem éltek a nyugati külterületeken, az értelmiségiek a belvárosban koncentrálódtak, a birtokos parasztság a város északi részén dominált, az agárproletárok aránya a kertészekben, délen és északnyugaton volt magasabb, míg az ipari munkásság délen és délkeleten, a vasút közelében volt inkább jelen. Volt példa az iskolán belüli szegregációra is (a két első osztályban eltérő társadalmi csoportok képviseltették magukat – a Mester utcában és az Ispotály utcai elemiben).

A Neuber által németül feljegyzett foglalkozásnevek csoportokba sorolásához a Tímár Lajos által is¹¹⁰ használt beosztást alkalmaztuk – ennek részletesebb bontása (a Budapest Székesfővárosi Statisztikai Hivatal által használt klasszifikáció)¹¹¹

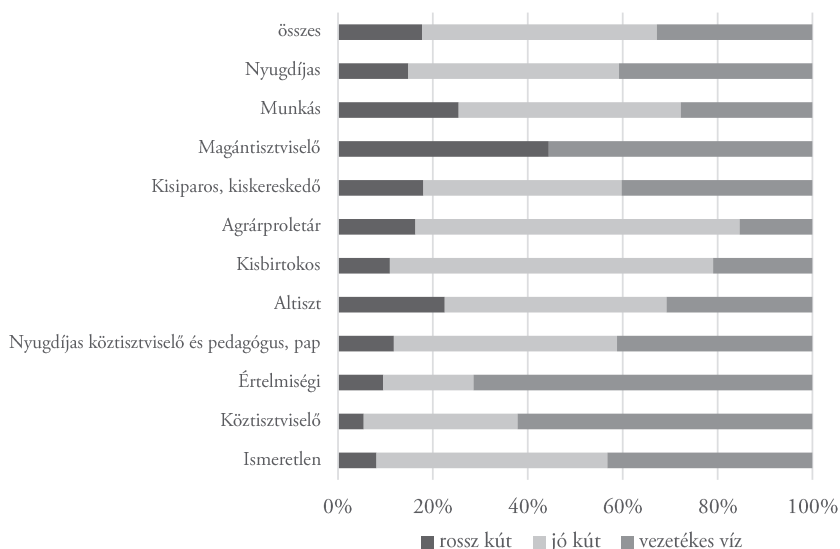
¹⁰⁷ A három iskola a teljes iskolahálózaton végzett, itt nem részletezett klaszteranalízis szerint is egy csoportba tartozott.

¹⁰⁸ 7 iskola esetében, ahol magas volt a tbc-fertőzöttség, 2-3 további, kockázati tényezőnek tekintett mutató is rossz volt. Ugyanakkor 3 iskolánál még 3 rossz mutató esetén sem volt átlagot jelentősen meghaladó a tuberkulózis gyakorisága.

¹⁰⁹ Míg az átlag az iskolák egymás közötti viszonyaira utal, a szórás a belső homogenitást adja meg. A Simonffy utcai izraelita iskolában az egy lakóra jutó tér szórása 4 m³ körül volt, a Szent Anna utca környékén már 15 m³. Az infrastruktúra fejlettsége viszont a református iskola diákjainak körében és a zsidó felekezeti iskolába járó gyerekek esetében szórt a leginkább. Az általános (tisztaságot, bolha és tetű általi fertőzöttséget tömörítő) higiéniai viszonyokat tekintve elmondhatjuk, hogy a fancsikai mintát leszámítva mindenütt magas volt a relatív szórás.

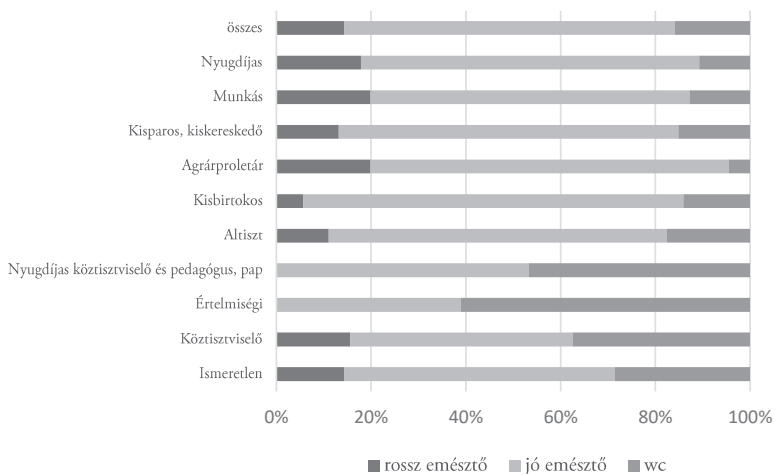
¹¹⁰ Tímár 1986, 1993.

¹¹¹ Laky 1931.

10. ábra. Az ivóvízellátás differenciái az egyes társadalmi rétegek között és rétegen belül (belső differenciáltság) 1931/32-ben az elsős elemisek között

Forrás: Neuber 1933 adatai alapján.

11. ábra. A szennyvízellátás differenciái az egyes társadalmi rétegek között Debrecenben 1931/32-ben az elsős elemisek között

Forrás: Neuber 1933 adatai alapján.

segített a foglalkozásnevek elbírálásában (6. táblázat). Eredményeinket összevettük a keresők 1930-as megoszlásával.¹¹²

6. táblázat

*A társadalmi csoportok gyakorisága (%)
az elsős elemisek gondviselői és a keresők között 1931-ben*

Csoport	Nagybirtokos	Középbirtokos	Kisbirtokos	Agrárproletár	Középpolgár és tőkés	Értelmiség	Altiszt	Kisiparos és kiskereskedő	Nem mezőgazdasági munkás
elemi iskolások kereső gondviselői (Neuber mintája)	0,001	10		15	0,001*	5	10	33	15
debreceni keresők (teljes halmaz)	0,01	1,2	5,1	12,2	6	11	5,7	8,6	41

*Kb. 9% ismeretlen: vélhetően e csoportba tartozók is vannak közöttük.

Forrás: Neuber 1933; Tímár 1986. Az eltérések magyarázatát lásd a szövegben.

A Neuber-féle indikátorok átlagértékei (és a városi átlagot meghaladó indikátorok száma) alapján a társadalmi csoportok lakhatási és egészségi-higiéniai viszonyai között a különbségek ugyan definiálhatók, de nem könnyen. Több társadalmi réteg is mutathat hasonlóságot egy-egy változó esetén, ráadásul a csoportok korántsem tekinthetők homogénnek (10–11. ábra).¹¹³ Éppen ezért a rétegek karakterisztikájának lenti ismertetésénél néhány csoportot külön kiemeltünk.

A korabeli osztályozás szerint egy csoportba kerültek besorolásra a kisiparosok, kiskereskedők és a közlekedési alkalmazottak, noha megélhetési körülményeikben volt különbség. A kisiparosok gyermekei Debrecen északkeleti és délkeleti részein voltak felülreprezentáltak, részesedésük itt haladta meg a 20%-ot a diákság körében. 70%-uk mentes volt a tbc-től, ami megfelelt a városi diákság átlagának, harmaduk higiéniai viszonyai rendben voltak, 85%-uk egyszobás lakásban élt 4-5 fős családokban, harmaduk rendelkezett kerttel és udvarral is, 10%-uk egyikkel sem. 30%-uk rendelkezett vezetékessel vízzel, 20%-uknál azonban rossz volt a kút, 80%-uknál tiszta volt a derítő, és csak 10%-uknál volt vízöblítéssel toalett. A gyerekek negyede tetves volt, akárcsak a munkások és a kisbirtokosok esetében (a nyugdíjas szülők gyerekei esetében ez még magasabb,

¹¹² Az elemisek gondviselőinek klasszifikációja a *Debrecen története* IV. kötetében 1930-ra publikált keresőkétől annyiban tér el, hogy az utóbbinál az értelmiségi réteget szélesebben értelmezve a képzetlen szellemi munkásokat (altisztek) is ide sorolták, illetve a kisiparosok és kiskereskedők napszamosai az utóbbi esetben a „nem mezőgazdasági munkás” kategóriáját gyarapították. Tímár 1986: 86–96.

¹¹³ A higiénit tekintve a szórás alapján a nyugdíjas hivatalnokok és agrárproletárok gyerekei alkották a legheterogénebb csoportot. Az egy lakóra jutó tér és a lakás infrastruktúrája a legdifferenciáltabb a köz- és magántisztviselőknél volt. Infrastruktúra szempontjából a munkások és agrárproletárok lakóhelyei voltak a leghomogénebbek. Az értelmiség körében volt a legkisebb az egy ágyra jutó lakók számának szórása.

25–33% volt). A diákok fele igen rossz összesített lakhatási körülménnyel rendelkezett, fogproblémák jellemezték őket (átlag feletti, 3 rossz fog, mint a munkások és nyugdíjasok gyerekeinél, míg a kisbirtokosoknál, agrárproletároknál ez kettő alatt maradt), egy főre 9–15 m³ légtér jutott átlagos ablakmérettel, az egy ágyra jutó lakosság szám pedig az altisztekéhez hasonlított.

A kiskereskedők a belvárosban voltak koncentráltan jelen, nemcsak a Simonffy utcai izraelita elemiben, de a tőle északra és keletre lévő iskolákban is jelentős volt arányuk (miként a kereskedelmi tisztviselőké is), a Nagyerdő peremén szintűgy. De a Szent Anna utcai római katolikus elemi iskola, a Dóczy és a Csonka utcai iskola is preferált létesítmény volt körükben. A tbc előfordulása átlagosnak volt tekinthető, kifejezetten kedvező higiéniai viszonyok jellemezték őket, az egyszobásnál nagyobb lakások aránya 40% körüli, átlag feletti volt körükben, a vezetékes víz gyakorisága is átlag feletti volt (segédekénél szintén, a kisiparos egészségmelyzetnél viszont nem), viszont a 4 fő alatti háztartásméret szintén 40%-os gyakoriságot mutatott. Az emésztő kifejezetten tiszta, az összesített infrastruktúra és általános lakhatási viszonyok alapján kifejezetten kedvező (a kisiparosokénál kedvezőbb képet) kapunk. A háztartások 80%-ában egy ágyra egyenél több lakó jutott.

A közlekedési kisvállalkozók és alkalmazottak a város déli és keleti részén sűrűsödtek a kertsekben, egy részük fuvaros (délnyugaton), más részük (délkeleten) MÁV-alkalmazott volt. A Nyilastelep, a Mikepércsi út, a Tégláskert, a Homokkert, a Pallag és a Mester utcai iskola voltak a főbb sűrűsödési pontjaik: a városból kivezető utak mentén, a belváros peremén települtek meg. A tbc jelenléte átlagosnak mondható körükben, a higiénias viszonyok átlag alattiak, kivéve a vasúti alkalmazottak csoportját, a szobaszám 1 körül, ismét csak kivéve a vasúti alkalmazottakat (40%-uknak egy szobánál nagyobb hajléka volt). A családméret differenciált és általában véve nagy volt (kivéve az inkább polgári mintákat mutató vasúti alkalmazottakat), az ivóvízellátás a kisvállalkozók esetében rossz volt, a többi csoportnál átlagos, az emésztőgödörök minősége ugyancsak átlagos. Összességében az infrastrukturális háttér a kereskedőkénél rosszabb (a lakhatási viszonyok szintén), de a kisiparosokénál nem rosszabb, kivéve a közlekedési napszamosokét, az ő mutatóik az ipari napszamosokra (munkásokra) hasonlítottak.

A kisbirtokos csoport aránya az iskolákban különösen magas volt a belváros északi részén (ezt az 1930-as népszámlálás kerületekre bontott adatai is megerősítik) és északkeleti peremén, de nyugaton Ondódon és a Köntösgáton is. Öten a belvárosi Fűvészkerti elemi első osztályába jártak. A kisbirtokosok gyerekeinek 80%-a nem találkozott a tbc kórokozójával (ez a napszamos-kisbirtokosok és agrárbérmunkások között alig érte el az 50%-ot), a higiénias viszonyok körükben nem voltak jók (25%-uk volt „piszkos”, míg a kisiparosok között csak 11%, a munkásoknál 15%; 25%-uk volt tetves). A szobaszám a városi átlagtól nem tért el, a családméret nagyon hasonlított az agrárbérmunkásokéra, de az altisztekére is, a kétfős csonka család körükben volt a legritkább. A kerttel és udvarral való ellátottság ugyancsak a városi átlagos megoszlást mutatta: az agrárproletároknál

ennél magasabb, közel 33% volt a sem udvarral, sem kerttel nem rendelkező lakások aránya. A vezetékes víz ritka volt, viszont jó minőségű kutakkal rendelkeztek általában; a szennyvízkezelés színvonala a városi átlagértéket az agrárproletároknál is elérte. Összességében az infrastrukturális háttér a napszámra kényszerülők esetében volt csak átlag alatti. Az agrárproletárok fogazata rosszabb volt, a kisbirtokosoké átlagos. A lakások 40%-ában 10 m³/fő alatt volt az egy főre jutó légtér: a kiskereskedőknél ez 25%, a kisiparos rétegnél 50% felett volt. A paraszti háztartások 90%-ában 1 ágyra egynél több lakó jutott.

Az agrárnapszamosok aránya a kertségi iskolákban meghaladta a 30–50%-ot is, sőt a belváros peremén is elérte a 20–33%-ot, csak a legbelsőbb utcákban volt arányuk 10% alatt. A tbc-vel való érintettség a városi átlag alatt maradt valamivel. A higiénia-egészségügyi viszonyok igen kedvezőtlenek voltak e csoportban, a lakásaik egyszobásak voltak, miközben a családméretük nem sokban különbözött a kisbirtokosokétól. Emiatt lakhatási viszonyaik elsősorban a zsúfoltság miatt tartoztak a legkedvezőtlenebbek közé. 60%-ban 10 m³/fő alatti légtérértékek jellemzők, míg az altiszteknél ez 30%, az értelmiségieknél 20% alatt volt. A háztartások 90%-ában 1 ágyra egynél több ember jutott.

Az altisztek gyermekei a kertségekbeli és a belvárosperemi iskolákban voltak felülreprezentálva, de egy-két belvárosi iskolában is meghaladhatta arányuk az 50%-ot. A Szent Anna utcai elemi, a csapókerti, a Mikepércsi úti, a Dóczy úti elemi volt a központjuk, emellett a Vígkedvű Mihály utca és a Nyilastelep tekinthető gócpontnak. Az általános higiéniai viszonyok körükben nagyon kedvezőnek tekinthetők¹¹⁴ (a tetű és bolha gyakorisága körükben alacsony, 13%), akárcsak a lakásméret (szobaszám), viszont a gümőkór elterjedtsége az eliténél kedvezőtlenebb tendenciát mutatott, hasonló volt a kisbirtokosokéhoz. A kerttel való ellátottság, a vízminőség megütötte a városi átlagot, a szennyvízelvezetés szintén átlagos, azaz itt már jelentős lemaradás mérhető az elithez képest, akárcsak a fogazat állapotát illetően. Összességében az infrastruktúrát tekintve a köztisztviselőkére hasonlítottak lakhelyeik (a köztisztviselők és értelmiségiek között is jelentős különbség volt a lakhatás terén). Az egy főre jutó légtér nagysága széles skálán mozgott, az ablakméret is meghaladta az átlagot. A háztartások 70%-ában 1 ágyra egynél több ember jutott.

Értelmiségiek 10% felett csak a belváros közepén lévő iskolákban, főleg a köztisztviselőkkel keveredve voltak jelen. A belváros keleti felében elsősorban köztisztviselő-gyermekek, az északi részen viszont főként értelmiségi gyerekek alkották az iskolák elitjét. A Dóczy utcai, az Eötvös utcai, a Fűvészkert utcai elemi és délen a Szent Anna utcai (katolikus) iskola tömörítette zömüket. Alacsony körükben a tbc jelenléte. A higiéniai viszonyok a gyerekek körében jók, mint a köztisztviselők és altisztek esetében. Az egy (háló)szobás lakások aránya azonban esetükben csak 20%, ami még a köztisztviselőknél is 35%. A kertes házak aránya a magasabbak közé tartozik, a WC-vel rendelkező háztartások aránya 70%

¹¹⁴ Ebben az elitet utánozták, ami nem meglepő, hiszen mellettük láttak el feladatokat.

feletti, miként a gazdasági tisztviselőknél is (a köztisztviselőknél és magántisztviselőknél csak 50%). A szennyvízelvezetés általában csatornázással megoldott (60%), ami a köztisztviselők és magántisztviselők 40% körüli értékét ugyancsak meghaladja. Az ablakok mérete alapján lakhelyeik jól megkülönböztethetők más csoportokétól. A háztartások közel 60%-ában egy ágyon csak egy fő aludt (a városi átlag 18%). Összességében a legkedvezőbb lakhatási körülmények jellemzik e társadalmi csoportot. Ugyanakkor, bár a lelkészek és tanárok gyermekeinek fogazata a legjobb állapotúak közé tartozott, a többi értelmiségi rétegé ezt az átlag közelébe húzta le. (A köztisztviselők gyermekeinek fogazata még ennél is rosszabb állapotot mutatott.) Viszont a röntgenvizsgálat csak az értelmiség gyermekeinek körében mutatott kisszámú abnormitást¹¹⁵ (25% alatt), míg a nyugdíjasoknál, agrárproletároknál már 40–50% közötti értékek voltak jellemzők.

A köztisztviselők a város déli részéből hiányoznak. Keleten a tanyasi Halápon, délkeleten a Szent Anna utcában, nyugaton a Nyilastelepen, illetve a Pacsirta utcai elemiben és a Vigkedvű Mihály elemiben is nagyobb számban találkozhatunk gyermekekkel. Bár a kereskedők és kereskedelmi tisztviselők után a legjobb higiéniai mutatókkal rendelkeznek, tbc-vel való érintettségük átlagon felüli. A szobaszám körükben nem magas: e tekintetben a kiskereskedőkre és a vasutasokra hasonlítanak, miközben gyakori az igen nagy, 6-7 fős háztartás. A csatornázottság átlagon aluli és sok a rossz emésztő. A kert helyett náluk az udvar a meghatározó. Így az értelmiséghez képest rosszabb lakáshelyzet és rosszabb fogazat jellemzi gyerekeiket (mint a munkásokét, altisztekét, kisiparosokét). Viszont abban hasonlítanak, hogy az egy főre jutó légtér nagysága igen nagy (30% feletti az 50 m³/fő érték), a háztartások felében 1 ágyra egy fő jut. Ugyanakkor a gyerekkori szifilisz a köztisztviselők (15%)¹¹⁶ és az agrárproletárok-munkások (10%) között volt a leggyakoribb, azaz a társadalmi hierarchia két szélén – illetve a középosztályi életmódot utánozni igyekvő altiszti rétegben (5%).

A cselédek többsége külterületen, Ondódon és a Dombostanyán járt iskolába, a városon belül csak a Csapókertben volt számottevő a létszámuk. Gyermekeik több mint 30%-a került kapcsolatba a gümőkórral (ez átlag feletti). A higiéniai viszonyaik rosszak, az egyszobás lakások aránya 90% feletti. A család nagysága némileg az átlag felett volt, a kert ritka, az infrastrukturális ellátottság és általában a lakhatási körülmények nem rosszabbak a városi átlagnál. A fogazatuk állapota olyan rossz, mint az elité.

A munkások iskolapreferenciája a város keleti felére és a belváros egyes részeire vonatkozott, gyermekeik tbc-fertőzöttségi aránya átlagos volt, higiéniai viszonyaik sem voltak kirívóan rosszak, csaknem felük rendelkezett kerttel, de a szobaszám a cselédekéhez hasonlóan alacsony volt, a rossz kutak aránya pedig magas. A lakhatási viszonyok átlag alattiak voltak. Az egy főre jutó légtér a városi

¹¹⁵ Elsősorban a tbc és egyéb fertőző betegségek okozta tüdőelváltozásokon volt a hangsúly a vizsgálatnál.

¹¹⁶ Feltehetően e tényezők együttesen okozzák a tbc magasabb jelenlétét.

átlaghoz hasonló, de a zsúfoltság nagyobb: csak 10% azon háztartások aránya, ahol 1 fő alszik egy ágyon.

Ha „megfordítjuk” a kiértékelés irányát és a társadalmi csoportok egészségi-lakhatási kategóriákból való részesedését elemezzük, akkor az egyszobás lakások esetében felülreprezentáltak az agrárnapzámosok, a háromszobás lakásoknak viszont közel 40%-ában értelmiségiek és altisztek, köztisztviselők, kereskedelmi tisztviselők éltek, miközben a minta 10%-át sem adták. Az egynél több higiéniai deficittel rendelkezők között az agrárproletárok szintén felül-, a kisiparosok gyerekei viszont alulreprezentáltak. A higiénias deficit nélküli csoportban az altisztek gyerekei voltak felül-, míg a köztisztviselők, kisbirtokosok és agrárproletárok alulreprezentáltak. A tbc-vel érintettek körében az agrárproletárok és a munkások voltak felülreprezentálva, ennyiben tehát igazolható a betegség és a társadalmi helyzet közötti kapcsolat, de a reakciót nem mutatók esetében a társadalmi megoszlás nem tért el a városi átlagtól.

* * *

Mivel Neuber mutatói és a tbc között nem volt egyértelmű összefüggés, a tuberkulózis gyakorisága nem egyetlen faktor eredménye: több lakhatási és földrajzi tényező kedvezőtlen és szélsőséges konstellációja kellett hozzá a társadalmi szokások (például higiénia) differenciái mellett. Míg az előbbieket az egyénen kívül álló külső körülményként foghatjuk fel, az utóbbi alakításába volt lehetőség beszélni, Neuber életműve is ennek átalakítását célozta. Minderre a különböző élethelyzetből érkező diákok iskolai érintkezése további kockázati tényezőként rakódott, s Neuber szerint ez az állam beavatkozását indokoltá teszi.

A városban 1930-ban jelentős társadalmi és területi különbségek rajzolódtak ki mind az egészségi állapot, mind a higiénia, mind a lakhatás területén. A differenciák földrajzi vetülete az iskolán belüli szegregációban éppúgy jelentkezett, mint a városrészek közti különbségekben. Felekezeti alapon viszont nem sikerült jelentős, életminőségre utaló differenciákat kimutatnunk,¹¹⁷ szemben 1870-es sátoraljaújhelyi vizsgálatunkkal.¹¹⁸ A társadalmi differenciálódást jelzi, hogy a nagyobb lakásokban viszonylag kevesen laktak,¹¹⁹ míg 1870-es sátoraljaújhelyi vizsgálataink szerint a nagyobb lakásokban nagyobb valószínűséggel fordult elő nagyobb családméret, s ott az egy főre jutó hálótér nem szórt ennyire.¹²⁰ A családméret, a társadalmi besorolás és a vizsgált indikátorok közötti összefüggés

¹¹⁷ A zsidóság által dominált iskolák közül például a József Királyi Herceg iskola inkább a református csoportra hasonlított, mint a Simonffy utcai (szintén izraelita) elsős elemisek csoportjára.

¹¹⁸ Demeter–Bagdi 2016.

¹¹⁹ 1932-ben egy debreceni munkáscsaládra 1,12 (összes helyiség: 2), kereskedőknél 1,2 (2), a hivatalnokoknál pedig 2 (3,6) szoba jutott. A munkások és agrárproletárok családmérete viszont jócskán 5 felett, a köztisztviselőké, értelmiségieké 4,5 alatt, az altiszteké, kisiparosoké és nyugdíjas tisztviselőké 4,6-4,7 körül alakult.

¹²⁰ Demeter–Bagdi 2016.

alapján a nagycsalád Debrecenben ekkor már inkább a szegénység és az egészségi deficit indikátora volt, mint a jólété.

Egészségügyi, higiéniai és lakhatási mutatói alapján a debreceni agrártársadalom is differenciált volt, s ennek ugyancsak vannak területi vetületei. A tanyasi és kertségi iskolák diákjainak életminősége jócskán eltért a városi átlagtól, de a vidéki földművesek helyzete, éppen az állami retorikában kitüntetett figyelmet élvező vitézi gyerekek esetében, még rosszabb volt.

Megállapítást nyert az is, hogy ha az egyedi eseteket társadalmi csoportokba sorolva vizsgáljuk, akkor egyértelműbbek az összefüggések a mutatók között, mintha iskolákba sorolva, vagy éppen csoportképzés nélkül korreláltatjuk a 3520 esetet. Ez is a társadalmi differenciák jelentőségére utal: a korban használt társadalomkategóriák Neuber mutatói alapján egyértelműen hierarchiát (minőségi eltérést) is tükröztek. Ennek ellenére a szórás egyes rétegeken, de iskolákon belül is nagy volt, a csoportokat a lakhatási viszonyok és az egészségi állapot tekintetében nem választották el markáns vonalak, inkább átmenetiség jellemezte őket. Az iskolák diáksága éppúgy nem volt homogén¹²¹ (s emellett területi differenciákat is mutatott), mint az egyes társadalmi rétegek, ami a társadalmi kapcsolatok szempontjából kedvező, de járványügyileg nem.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (MNL HBML)

VI.226. Magyar (Királyi) Állami Erdőhivatal. Debrecen iratai, 1920.

Neuber Ede [et al.] 1931: *A debreceni I. oszt. elemi iskolás tanulók átvizsgálása egészségügyi szempontból. Ezerkilencszázkilenc (1909) debreceni I. oszt. elemi iskolás tanuló átvizsgálása [...] különös tekintettel fertőző betegségekre [...] fogak állapotára [...] lakásviszonyokra s a beteg tanulók hozzátartozóinak egészségi állapotára.* Budapest.

Neuber Ede 1933: *A debreceni I. oszt. elemi iskolás tanulók átvizsgálása egészségügyi szempontból az 1931–32. tanévben. Végezték Neuber Ede és munkatársai.* Budapest.

Neuber Ede 1936: *A debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem I. éves hallgatóinak egészségügyi átvizsgálása.* Budapest.

Neuber Ede 1937: *A hajduvármegyei vitézek gyermekeinek egészségügyi átvizsgálása az 1936–37. évben.* (Neuber Ede dolgozatai 9.) Budapest.

Népszámlálás 1930: *Az 1930. évi népszámlálás 1932, 1934, 1936: I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint. II. rész. Foglalkozási adatok. IV–V. rész. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtok viszonyai.* (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 83.; 86.; 96. kötet). Budapest.

¹²¹ Noha a felekezeti iskolák léte már szelekciós tényező.

Az Est, 1930–1938.
Budapesti Hírlap, 1899.
Debreczeni Ujság – Hajdúföld, 1929–1932.
Magyarország, 1938
Orvosi Hetilap, 1899–1999.
8 órai Ujság, 1934–1935.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bartha Ákos 2010: Egyetemi falukutatás a két világháború között Debrecenben. *Gerundium* (1.) 1. 43–57.
- Bielek Tibor 1931: Reflexiók Dr. Neuber Ede Elemi iskolások egészségügyi vizsgálata c. közleményéhez. *Orvosi Hetilap* (75.) 39. 958–960.
- Bősze Lajos 1932: Ötszáznyolcvan serdülőkor előtti leánygyermek vizsgálatának tanulságai. *Orvosi Hetilap* (76.) 51. 1149–1150.
- Büky Orsolya 2015: *A szellem lovagjai. A Magyar Corvin-lánc, a Magyar Corvin-koszorú és a Magyar Corvin-díszjelvény kitüntetés története*. Budapest.
- Csiky János 1934: Néhány szó az egészségügyi sorozásról. *Magyar Népegészségügyi Szemle* (2.) 253–256.
- Czuriga István – Édes István é. n.: *Az Augusztai Szanatóriumtól a Kardiológiai Klinikáig*. Debrecen. <http://debkard.hu/bemutakozas/tortenet.html> – utolsó letöltés: 2020. augusztus 13.
- Darányi Gyula 1939: *Közegészségtan 2. Környezeti higiéné*. (A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára 166.) Budapest.
- Demeter Gábor – Bagdi Róbert 2016: *A társadalom differenciáltságának és térbeli szerveződésének vizsgálata Sátoraljaújhelyen 1870-ben. A GIS lehetőségei a történeti kutatásokban*. Debrecen – Budapest.
- Demeter Gábor – Magyarosi Ádám – Bagdi Róbert 2020: A falusi és városi parasztság életminőségének és egészségi állapotának különbségei 1930 körül Debrecen térségében. *Agrártörténeti Szemle* (61.) 1–4. 77–111.
- Demeter Gábor – Magyarosi Ádám – Bagdi Róbert 2021: *Beteg társadalom. Higiéniai, egészségi és lakhatási viszonyok Debrecen a két világháború között (Neuber Ede vizsgálatainak alapján)*. (Történeti Térinformatikai Tanulmányok 11.) Budapest.
- Fülöp Tamás 2017: „Erőtartalékok a nemzeti célok szolgálatában”: Az 1925. évi városi kölcsön és felhasználásának alternatívái. *Hitelintézetek Szemle* (16.) 3. 119–147. DOI: 10.25201/HSZ.16.3.119147
- Holubec, Stanislav 2014: Between Scarcity and Modernity: Working Class Families in Prague in the Interwar Period. *Hungarian Historical Review* (3.) 1. 168–198.
- Laky Dezső 1931: A magyar egyetemi hallgatók statisztikája 1930. *Magyar Statisztikai Közlemények* (Új sorozat 87.) 1. 70.
- Mudrák József 2017: Neuber Ede bőrgyógyászprofesszor, a Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem 1931/32. tanévi rector magnificusa. *Gerundium* (3.) 2. 24–33. DOI: 10.29116/gerundium/2017/3/2

- Neuber Ede 1931: Elemi iskolások egészségügyi vizsgálata. *Orvosi Hetilap* (75.) 20. 497–503.
- Neuber Ede 1933: A debreceni I. oszt. elemi iskolás tanulók átvizsgálása egészségügyi szempontból. *Orvosi Hetilap* (77.) 18. 373–378.
- Neuber Ede 1937: A hajdúvármegyei vitézek gyermekeinek egészségügyi átvizsgálása az 1936–1937. évben. *Orvosi Hetilap* (81.) 50. 1237–1255.
- Orosz István – Barta János, ifj. (szerk.) 2012: *A Debreceni Egyetem története, 1912–2012*. Debrecen.
- Rezultati* 1933: *Rezultati službene ankete socijalno-higijenskij prilika malih i radničkih stanovna*. Beograd.
- Szarvas András 1931: A meteorológiai, lakás-, talajviszonyok és a tbc. az Alföldön. *Orvosi Hetilap* (75.) 52. 1222–1224.
- Szél Tivadar 1930: *Egészségügyi statisztika orvosok és orvostanhallgatók számára*. Budapest.
- Szél Tivadar 1940: A gümőkórhalandóság újabb alakulása. *Magyar Statisztikai Szemle* (18.) 7. 555–567.
- Szécsi Noémi 2019: *Lányok és asszonyok aranykönyve. Szépség, egészség, termékenység és szexualitás a 19–20. század fordulóján*. Budapest.
- Tímár Lajos 1986: Debrecen társadalma. Mezőgazdaságának néhány sajátossága. In: Tokody Gyula (szerk.): *Debrecen története 1919–1944*. Debrecen, 83–165.
- Tímár Lajos 1993: *Vidéki városiak. Debrecen társadalma 1920–1944*. Budapest.
- Tomasevich, Jozo 1955: *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia*. Stanford, CA.
- Tóth László 2012: Első elemista gyermekek orr-gégészeti és fülészeti állapotának felmérése 1931-ben. *Otorhinolaringologia Hungarica* (58.) 1–4. 31–34.
- Tóth Zoltán 2015: *Társadalomfogalmak az osztrák és magyar társadalomstatisztikában*. Budapest.
- Varga János – Tuboly Sándor – Mészáros János 1999: *A háziállatok fertőző betegségei*. (Állatorvosi járványtan II.) Budapest.
- Vértés László 2002: Dr. Neuber Ede, az első (egyetlen?) egészségügyi felvilágosító akadémiai székfoglaló megtartója. *Egészségnevelés (Educatio Sanitaria)* (43.) 4. 184–189.
- Vuksanović-Macura, Zlata 2012: *Život na ivici. Stanovanje sirotinje u Beogradu 1919–1941*. Beograd.

Kovácsné Magyar Hajnalka

A mosószappantól az „elektromos narancsig”

Szépségápolás és professzionális kozmetikai szolgáltatások az 1950-es és 1960-as években

A tisztaság és higiénia professzionális szakterületének egyik szegmense a kozmetika, amely az arc és a test dekoratív szépítésén túl, annak tisztításával és higiéniai problémáival foglalkozik. Tanulmányom az 1950-es és 1960-as évek professzionális szépségápolását vizsgálja, és szépségápolás-történeti szempontból mutat rá a két korszak homlokegyenest különböző ideológiáira és tendenciáira.

A Rákosi-kor szovjet típusú rendszerében a szépségápolást hivatalosan, mint a „jóllét” egyfajta megnyilvánulását, a kizsákmányoló osztályokhoz, de legalábbis a középosztályhoz társították, amelyet a kispolgársággal bezárólag értelmeztek. A kádári konszolidáció pedig, elhözvén „a professzionális szépségápolás rehabilitációját”, létrehozott egy sajátos szegmenst, a szocializmus „megfizethető luxusát”. Szépségápolás-történeti tanulmányom a következőkben ebbe a korszakba nyújt betekintést, a professzionális kozmetikai kezelések bemutatásán túl, a szóbeli interjúk felhasználásával megszólaltatva a korszak kozmetikusait és a korabeli kozmetikai szolgáltatásokat igénybe vevő szépasszonyokat is.

A KOZMETIKUSOK

A kozmetika és az orvostudomány között sokáig nem volt markáns választóvonal. A kozmetika az orvostudomány egy szűk részterületének számított, amelyben a „kozmetikus-orvosok”¹ különböző gyógyító jellegű és szépítő beavatkozásokat végeztek. Természetesen olyanok is akadtak, akik orvosi diploma nélkül fogtak bele a női arcok megszépítésébe, de őket „kuruzslóknak” tartották, és a „bőrgyógyászat és kozmetika szakorvosai” erélyesen felléptek ellenük. 1912-től folyamatos volt a „kuruzslók”, a kozmetikus iparosok (1924) és az orvosok közötti háborúskodás. Az orvosok több esetben is úgy próbálták megvédeni saját érdekeltségeiket, hogy feljelentették az orvosi végzettséggel nem rendelkező, de orvosi tevékenységet folytató kuruzslókat és az 1924-től ipari szövetkezetbe tömörülő,

¹ Ez volt a hivatalos titulusuk a kozmetikával foglalkozó orvosoknak. *A gyógyszerész* 1902 (4.) 35. 599; *Pesti Hírlap* 1902. december 30. 5; *Pesti Hírlap* 1909. május 21. 20; *Pesti Hírlap* 1909. május 25. 23; *Pesti Hírlap* 1911. december 24. 46; *Népszava* 1911. július 15. 6; *Pesti Napló* 1906. december 9. 36–37; *Pesti Napló* 1911. május 12. 1; *Pesti Napló* 1927. április 23. 22; *Pesti Napló* 1928. szeptember 23. 61.

orvosok által képzett, de orvosi végzettséggel szintén nem rendelkező kozmetikusokat.² Egyes orvosfeleségek, mint például az 1920-as években Földes Miklósné,³ férjük mellett kitanulták a kozmetikus szakmát, az olyanok azonban, mint az a varrónő, aki kozmetikus szeretett volna lenni, s ennek érdekében a kor egyik neves orvosához jelentkezett betanításra, elutasításban részesültek, ahogy azt az alábbi idézet is szemlélteti. A szóban forgó orvos ekképpen fejezte ki felháborodását az ügy kapcsán:

„A kozmetikát az orvostudomány egyéb ágaival egyenrangúnak tartván, annak foglalkozásszerű, önálló művelését laikusok részéről megengedhetőnek nem tartom és ily kurzustartással sem magamnak, sem szaktársaimnak az orvosi etika szerint meg nem engedett, tehát tisztességtelen reklámhirdetésekkkel dolgozó kuruzsló konkurensek nem nevelek.”⁴

Nem minden orvos volt azonban ennyire elutasító a képzésekkel kapcsolatban, hiszen ezek nem csekély bevételi forrást jelenthettek a számukra. Ennek következtében az 1920-as évekre, az eredetileg szakorvosi területként funkcionáló kozmetikai szegmenst előzőnlőtték az orvosi végzettséggel nem rendelkező kozmetikusok, akik ugyanolyan gyógyászati tevékenységet folytattak a szépsézet mellett, mint az orvosok, akiktől a szakmát tanulták. 1927-ben a helyzet odáig fajult, hogy az orvostársadalom fellépett a kozmetikusok inkompetens tevékenysége ellen, és azt indítványozta, hogy a kozmetikusok ugyanúgy tegyenek szakvizsgát, mint például a fogorvosok, és laikus emberek ne nyithassanak titkos kozmetikumműhelyeket.⁵ Az 1930-as években végül a kozmetika lassanként elvált az orvostudománytól. A professzionális szépségápolás iránt érdeklődő fiatal lányok⁶ 1932-től például már „leány iparostanonc-iskolában” tanulhatták ki a szakmát,⁷ ugyanakkor a kompetenciahatárok túllépését megfékezendő, 1933-ban rendeletet hoztak annak érdekében, hogy a kozmetikusok ne folytathassanak orvosi tevékenységet:

„A kozmetikusok a bőrnek betegségre gyanús tüneteivel nem foglalkozhatnak, így különösen kiütéseket, gennyes pattanásokat, daganatszerű képleteket, sömört, bőr- és hajmegetegedéseket, gyulladáso arcot, izzadó, vörös és fagyos bőrfelületeket

² *Esti Kurír* 1929. május 3. 7; *Pesti Napló* 1929. május 4. 5.

³ Földes Miklósné az 1920-as években szerezte meg kozmetikusi szakképzését, és vezette „Junó” név alatt működő kozmetikáját. Papp–Sipos 2017: 218.

⁴ *Világ* 1912. április 5. 11.

⁵ *Budapesti Hírlap* 1927. április 24. 16.

⁶ A kozmetikustanoncok között igen nagy számban szerepeltek zsidó származású lányok. *Magyar-ság* 1934. december 13. 10.

⁷ Budapesten 1932-ben alakult meg a Szemere utcai Kozmetikus és Fodrász Szakirányú Leányiparostanonciskola (Szendy 1936: 92), majd 1936-ban a VII. kerületi Dohány utcai Kozmetikus- és Fodrász Szakirányú Leány Iparostanonciskola, az 1910-ben alapított VII. kerületi Dohány-utcai Tanonciskola utódjaként (*Évkönyv* 1939).

nem kezelhetnek [...], a bőrbe behatoló, vagy a bőrön áthatoló, a bőrben, illetőleg a bőr alatt, vagy a szervezet bármely más részén tartós elváltozást előidéző beavatkozást (például ily módon szőr-, lencse-, szemölcs-, májfolt-, anyajegy eltávolítást, szepőlhámlasztást stb.) nem végezhetnek.”⁸

A RÁKOSI-KOR MINIMALISTA SZÉPSÉGÁPOLÁSA

A Rákosi-korszak éveire a lakossági fogyasztás erőteljes korlátozása volt jellemző. Az olyan alapvető élelmiszerek beszerzése, mint a kenyér, zsír vagy liszt is nehézkes volt, a hús vagy édesség már luxusnak, a kozmetikumok beszerzése pedig már valóságos „burzsoá szenvedélynek”,⁹ vagy a kor pejoratív kifejezésével, „kispolgári csökevénynek” számított.¹⁰ Az 1950-es évek szovjet mintán alapuló politikai propagandája rendszerellenes viselkedésnek titulálta az önkényes „kenceficézést” és szépségápolást. Bár ünnepi alkalmakkor elfogadott volt a boltban vásárolt, megfizethető, ám ritkán kapható kozmetikum (köztük a kölni, a szempillafesték, a rúzs) használata, a mindennapokban azonban nem tolerálták.¹¹ A nők nagy része, még ha szeretett volna is többet foglalkozni magával, saját biztonsága miatt nem tette, inkább beolvadt a szürke tömegbe, és ha nem is feltétlenül azonosult a rendszer ideológiájával, elfogadta azt, vagy legalábbis idomult hozzá.¹²

Mindazonáltal a rendszerkonform nők mellett valószínűsíthetően létezett egy nagyon szűk réteg, amely akár korábbi életstílusából kifolyólag, akár egyfajta rendszerkritikaként, a politikailag propagált puritanizmus ellenére eljárt kozmetikushoz és igénybe vette a professzionális szépségipar különféle szolgáltatásait. Bár ezek a nők a korabeli hivatalos sajtó lapjain nem szerepeltek, a magántulajdonban lévő családi fotográfiák azonban nemcsak a létezésükről, hanem a külső megjelenésükről is árulkodnak.¹³ Mivel velük kapcsolatban nem születtek szociológiai felmérések, meghatározásuk során leginkább a narratív forrásokra hagyatkozhatunk.

⁸ A m. kir. kereskedelemügyi miniszter 1933. évi 46 414. sz. rendelete a kozmetikai ipar gyakorlásáról. *Magyar Rendeletek Tára* 1933. III. 3023. 192.

⁹ Valuch 2001: 314.

¹⁰ A „burzsoá” és „kispolgári” jelzők általánosnak számítottak a Rákosi-korszak textusaiban, az elavult, osztályidegen, kerülendő melléknevek szinonimái voltak, és minden esetben pejoratív értelemben használták őket.

¹¹ Juhász 2006: 110

¹² Valuch 2013: 224.

¹³ A magánfotográfiákon szereplő nők, a korszak hivatalos nőképeivel ellentétben nőies megjelenésűek voltak, és divatos frizurájukkal, ívesre rajzolt szemöldökükkel és rúzsozott ajkukkal a nyugati szépségideálokhoz közelítettek. Még akkor is, ha e vizuális források reprezentációiba néhol a fényképész retusálási munkái belejátszanak, valószínűsíthetjük, hogy a korabeli női társadalom egy része nem azonosult a hivatalosan propagált nőképpel, hanem külső megjelenésében a nyugati szépségideálokat szerette volna követni. Korszakbeli fotókra lásd: www.fortepan.hu

A nők többsége számára az 1950-es évek nagyfokú nincstelensége és hiányállapota miatt a szépségápolás a mosószappannal való mosakodásban merült ki. A korszak puritán mentalitásának megfelelően, a sajtóban olyan szépségápolási tanácsok születtek, amelyek a minimalista szépségápolást hirdették: „a kenőcsöknek semmiféle különösebb hatásuk nincs, a legjobb bőrápolás a tisztaság és a legmegbízhatóbb bőrápolószer a víz”.¹⁴ Nagyon száraz arc bőr esetén a tanácsadási rovatok étolajat vagy sertészsírt ajánlottak a bőr táplálására. Akik mégis az arc krémhez ragaszkodtak, azoknak megoldást jelenthetett „a puha Alumol krém”, amely „bármely illatszerboltban beszerezhető”¹⁵ volt. A gazdasági hiányállapotot tükrözi az a tény is, hogy ugyanazt a krémet kenték a nők az arcukra, mint a lábukra, mert „az arcápoláshoz ajánlott krém a lábszárat is jól védi a hidegtől”.¹⁶ Az említett krém ezenfelül egyszerre számított bőrápoló, izzadásgátló és gombaölő készítménynek. A Rákosi-kor ínséges időszakában az Alumol krém mellett, a Velosa-féle „fenyőpakolás” számított a másik univerzális kozmetikumnak, amelyet arc- és lábborogatásként egyaránt használtak. Alkalmazása a korabeli *Nők Lapja* leírása szerint a következőképpen nézett ki: „egy Velosa-fenyőtablettát hideg vízben feloldunk és az oldatba puha fehér ruhát mártunk, majd az arcra borítjuk”,¹⁷ de „a fáradt lábat is pihenteti és a boka tavaszi duzzadását gyógyítja a fenyőpakolás, amit ugyanúgy alkalmazunk, mint az arcon”.¹⁸ A későbbiekben mind az Alumol kenőcsöt, mind a Velosa fürdőtablettát kizárólag testápolásra ajánlották.¹⁹

A Rákosi-korszak szépségápolása, mint fentebb láttuk, leginkább a tisztálkodás procedúrájából állt, amelynek fő összetevőjét egyrészt a boltokban kapható, de akár házilag is előállítható mosószappan, másrészt az esővíz jelentette. Az utóbbi szintén a puritanizmus eszköztárában szerepelt a „kozmetikumok” között, és ingyenessége miatt igencsak népszerű, de főként elérhető forrásnak számított. Természetesen ez a fajta szépségápolási tendencia nem a nők saját szuverén döntése volt, hanem a gazdasági helyzet adta lehetőség alternatívája. Bár a későbbiekben ez a szükségmegoldás annyira megszokottá vált, hogy az emberek még akkor is gyűjtötték a hajmosáshoz az esővizet, amikor erre már nem volt szükségük. Az alábbi interjúbeli visszaemlékezés az 1980-as évek elejére vonatkozik: „Amikor esett az eső, nagymamám mindig edényeket tett ki az udvarra, hogy gyűjtse az esővizet. Ezt szokta meg fiatalon. És ehhez a rögeszméjéhez ragaszkodott.”²⁰

¹⁴ A helyes bőrápolás. *Kincses Kalendárium* 1954: 159.

¹⁵ *Kincses Kalendárium* 1954: 159.

¹⁶ Jegyzetek nőknek. *Magyar Nemzet* 1956. február 18. 6.

¹⁷ *Nők Lapja* (8.) 2. (1956. január 9–15.) o. n.

¹⁸ *Nők Lapja* (8.) 2. (1956. január 9–15.) o. n.

¹⁹ Kovácsné Magyarai 2020a.

²⁰ Interjú Sz. Ildikóval.

A SZÉPSÉGÁPOLÁS REHABILITÁCIÓJA: PROFESSZIONÁLIS ARCTISZTÍTÁS, A „SZOCIALIZMUS LUXUSA”

Bár 1956-nak semmi köze sincs a női szépségápoláshoz, ez az év mégis egyfajta paradigmaváltást hozott. A kádári hatalom levonta 1956 konzekvenciáit, és igyekezett figyelembe venni a lakosság szükségleteit, valamint depolitizálni az embe-
reket. A Rákosi-kor erőltetett puritanizmusával ellentétben a szépségápolás megszűnt politikai kérdés lenni, nem számított rendszerkritizáló magatartásnak, ha egy nő például rúszozta magát, vagy akár kéthetente megcsináltatta a frizuráját. A nők igény szerint bátran járhattak fodrászhoz, illetve kozmetikushoz, sőt, mint ahogyan azt egy korabeli tanácsadókönyv említi, néha még túlzásokba is estek, és teljes „púderfelhőbe burkolóztak”.²¹ 1958-ban már a divatos „pesti nő”, az akkori leírás szerint:

„[...] púderozza magát reggel az íróasztal mellett, hogy ne fényes orral fogadja az ügyfeleket, púderozza magát ebéd előtt és ebéd után, az üzemben a gép mellett, ha egy pillanatra megáll a munka, a megállónál, ha nem jön a villamos, és még ki tudná felsorolni hányszor és hány helyen?”²²

A nők retiküljének hűséges társává lett a piperetükör, amit bárhol, bármikor előkaphattak, és akár az utcán is ellenőrizhették a küllemüket. Ezt a fentiekhez hasonló írásos forrásokon túl számos magánfotográfia is megerősíti. Ezeken a képeken a fiatal nők egy adott pillanatban éppen az ajkukat rúszozták, az orrukat púderozták vagy a frizurájukat igazították, amikor lencsevégre kapták őket.

A szépségápolás kritizálói többé már nem a politikai körökből, hanem a társadalom konzervatív mentalitású tagjai közül kerültek ki, akik sok esetben „könnyű nőnek” vagy éppen „huligánnak” titulálták a korszak divatjával lépést tartó nőtársaikat, mint ahogyan azt a *Házasságból elégséges* című film egyik párbeszéde is jól illusztrálja a számunkra: „– Huligán lány az. / – Miért huligán? Mert festi magát?”²³

Az 1960-as évek szépségtanácsadó rovatai az 1950-es évekkkel ellentétben már nem kizárólag a tisztálkodási szokások megreformálásáról szóltak, hanem valóban használható szépségápolási tanácsokat adtak a nőknek azzal kapcsolatban, hogy milyen arckrémeket használjanak, melyek az éppen divatos rúszszínek, vagy szabad-e cipőkrémet használni szempillafesték helyett.²⁴

²¹ Pastinszky–Rác 1958: 25.

²² Pastinszky–Rác 1958: 25.

²³ Részlet a *Házasságból elégséges* című 1961-es filmből, amelyben a főszereplő fodrászlány Szösz (Törőcsik Mari) azzal, hogy divatosan öltözködik és rúszozza a száját, kivívja jövődöbéli anyósa (Fónay Márta) ellenszenvét.

²⁴ Akik nem engedhették meg maguknak, vagy egyszerűen nem jutottak hozzá a sokszor (és csak ismerős által) nehezen beszerezhető szempillafestékhez, Bagarol cipőkrémet használtak a szempillájuk befestéséhez. Ez népszerű témája volt a *Nők Lapja* „Az orvos válaszol” című rovatának is. *Nők Lapja* (17.) 6. (1965. február 8–14.) 28.

A szépségtanácsadó rovatok mellett kozmetikai előadásokkal is népszerűsítették a Rákosi-korszakban még tabunak számító szépségápolást. 1960-ban például a szépségápolás alapelemeiről és az otthoni szépségápolásról tartott előadást Szekszárdon a nőtanács szervezésében Szűz Lászlóné kozmetikus, ami akkoriban szintén kuriózumnak számított a szekszárdiak számára, ahogyan arról a *Tolna Megyei Népiújság* újságírója beszámolt.²⁵ Egy másik ilyen esemény történt 1960-ban Apátfalván is, amikor a helyi tanács titkára meghívott egy VI. kerületi pesti kozmetikust, az otthoni szépségápolás alapjainak bemutatására.²⁶ Az érdeklődők száma a vártnál is nagyobb volt, és mindenféle korosztályból érkeztek a kíváncsi lányok és asszonyok. A nagy érdeklődés oka valószínűleg nem a nők tömeges szépítkezési igénye lehetett, sokkal inkább a kíváncsiság, vagy éppen a helybéli asszonyokkal való közösségvállalás és normakövetés. Az előadáson a kozmetikusnő az arcmasszázs technikáin túl bemutatta, hogyan kell az arcot vattakoronggal lemosni, alapozó krémmel bekenni, púderezni. Az érdeklődő asszonyoknak különféle házi praktikákat is tanított, többek között azt, hogyan lehet burgonyából és répából arcpakolást készíteni.²⁷ A zöldség- és gyümölcspakolások, valamint a tojás felhasználása az otthoni szépségápolásban is egyfajta paradigmaváltást jelentett az 1950-es évekhez képest, aminek okaként az is betudható, hogy a Kádár-korban az alapvető élelmiszerek már nem számítottak hiánycikknek. Egyes kozmetikai bemutatókon a kozmetikusoknak az is feladatuk volt, hogy bemutassák a kozmetikai piacon megjelent higiéniai kozmetikumokat, és megtanítsák a nőket azok helyes használatára. A kozmetikai bemutatók után a nők termékmintát is kaptak (rúzszt, arckrémeket stb.), hogy emlékezzenek az eseményre, és megkedveljék a szóban forgó kozmetikumokat.²⁸

A KOZMETIKUSOK HELYZETE

A megváltozott nőideál és a professzionális szépségápolás szabaddá válásának köszönhetően, az 1960-as évektől a kozmetikus szakma egyre népszerűbb lett a nők körében. A szépségkezelések iránti igény megnőtt, a szépségiparban dolgozni pedig borralalós állásnak számított. A kozmetikusok száma drasztikusan megnőtt, 1960 és 1970 között majdnem megduplázódott, és még 1970 és 1980 között is növekvő tendenciát mutatott.

Mielőtt azonban teljes mértékben női szakmaként definiálnánk a fodrász és kozmetikus foglalkozást, megemlíthetjük, hogy kezdetben ez nem kizárólag feminin privilégium volt. 1960-ban például az 1616 kozmetikusból 1495 nő

²⁵ *Tolna Megyei Népiújság* 1960. június 8. 6.

²⁶ Szemes Piroska: Szépségápolás tengeritörés után, répaszedés előtt. *Nők Lapja* (12.) 41. (1960. október 10–16.) o. n.

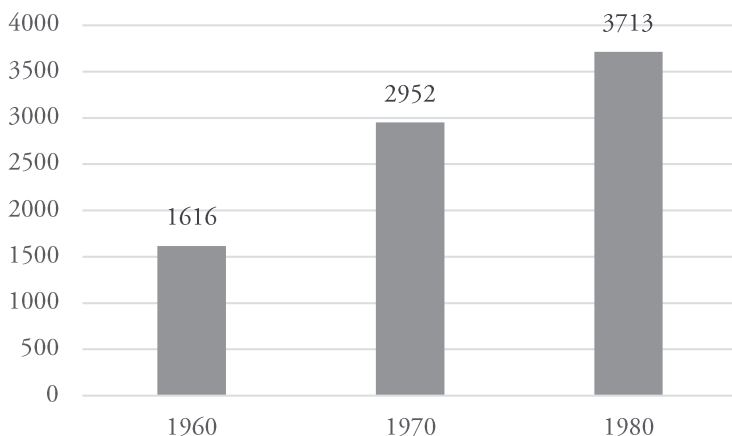
²⁷ Szemes Piroska: Szépségápolás tengeritörés után, répaszedés előtt. *Nők Lapja* (12.) 41. (1960. október 10–16.) o. n..

²⁸ *Pest Megyei Hírlap* 1962. május 6. 3; 1962. május 8. 5; 1962. május 10. 4.

mellett 121 férfi gyakorolta a szakmát. S bár ez az arány fokozatosan csökkent (1970-ben 2952 kozmetikusból 2793 nő és 159 férfi), még az 1980-as években is jelen voltak a kozmetikus szakmában a férfiak (1980-ban 3713 kozmetikusból 3613 nő és 100 férfi).²⁹A férfi kozmetikusok száma az évtizedek folyamán gyakorlatilag csak keveset változott, a női kozmetikusok számának megugrása azonban arányaiban változtatta meg a kozmetikus szakmában a nemek szerinti eloszlást.

1. ábra

A kozmetikusok számának alakulása 1960 és 1980 között

*Forrás: Népszámlálás 1980.*³⁰

A kozmetika és gyógyászat végleges különválasztása céljából (ami az 1920-as évektől kezdve folyamatos konfliktusokat szült), 1968-ban újabb rendelet született, amely kimondta, hogy a kozmetikusok nem végezhetnek gyógyászati masszázst, és a bőr szépségének ápolását is csak kozmetikai célokra engedélyezett szerekkel és eszközökkel végezhetik.

„A kozmetikus ipar tevékenységi körébe tartozik az egészséges bőr szépségének kozmetikai célokra engedélyezett szerekkel, eszközökkel végzett ápolása és kezelése, csupán kozmetikai és nem gyógykezelésszerű masszírozása, továbbá szépséghibáinak

²⁹ A fodrász szakmában is megnyilvánult a genderjelenség, 1950-ben 17 035 fodrászból 10 263 volt férfi, és csak 6772 nő. Ez a férdominancia az 1970-es évektől eltűnni látszott. A népszámlálási adatok szerint 1970-ben 20 297 fodrászból 12 764 nő és már csak 6533 volt férfi. *Népszámlálás 1980: 43* (az aktív keresők kiemelt egyéni foglalkozása 1960–1980 között).

³⁰ *Népszámlálás 1980: 43* (az aktív keresők kiemelt egyéni foglalkozása 1960–1980 között).

palástolása, illetőleg – e rendelet korlátai között – azok megszüntetése, végül a kezeléshez használt kozmetikai szerek előállítására.”³¹

Ekkorra azonban azok az évtizedes múltra visszatekintő kozmetikus kisiparosok, akik olyan gépekkel rendelkeztek és olyan technikáknak voltak a birtokában, amelyek orvosi kompetenciákat súroltak, javarészt már nem praktizáltak. Az újdonsült kozmetikusoknak pedig az Állami és Szövetkezeti Fodrászatok égisze alatt működő kozmetikákban az állam által biztosított, illetve engedélyezett kozmetikai gépekkel és eszközökkel állt módjukban dolgozni.

KOZMETIKAI KEZELÉSEK

„Kozmetika: a higiénikus szépségápolás tudománya.”
(Aczél Géza)³²

A szépség hivatalos rehabilitációja a professzionális szépségápolásra is kiterjedt. A Rákosi-korban titokban és feketén végzett szépségkezeléseket a konszolidált Kádár-kor már nem tiltotta. Sőt, fodrászhoz, illetve kozmetikushoz járni kimondottan sikk lett, és a társas érintkezések egyfajta sajátos formáját jelentette, ahova „mindenki járt”.³³ Az interjúalanyok elmondása szerint a vendégkör igen vegyes volt, általában a 20–60 év közötti korosztály képviselőiből állt, és a szocializmus sajátos középosztályából tevődött össze: irodai dolgozók, pedagógusok, színésznők, „háziasszonyok” (orvosfeleségek, ügyvédfeleségek), gyári munkásnők és nyugdíjasok.³⁴ Ebben az időszakban nem a pénz, hanem a normakövetés, a kolléganőkhöz való hasonulás és a szomszédasszonyokkal való lépéstartás volt az, ami meghatározta a nők kozmetikába járását.³⁵

A háború előtti bonyolult fehéritő, fiatalító luxus arckezelések, amelyek igazából orvosi szakértelmet igényeltek, de amelyeket akkoriban orvosi végzettséggel nem rendelkező kozmetikusok is végeztek, a Kádár-korban leegyszerűsödtek a kis és nagy arckezelésekre. A szolgáltatások színvonalának csökkenésével egy időben az árak is mérséklődtek, és a „dolgozó nő” számára elérhetővé váltak. A korszakra jellemző uniformizálás a szépségipari kezelésekre is kihatott. A kezelések kínálatában annyi választás volt, hogy valaki kis- vagy nagykezelést kér.

A nagykezelésnek (vagy tisztító kezelésnek) a protokollja a következő volt: letisztítás, radírozás, gőzölés, manuális tisztítás (mitesszerek, pattanások kinyomkodása), fertőtlenítés, összehúzó pakolás, masszáz, második pakolás, záró krém.

³¹ A könnyűipari miniszter 8/1988. (IX. 21.) Kip. M. számú rendelete a kozmetikus ipar tevékenységi köréről. *Tanácsok Közlönye* 1968. (16.) 47. 1128.

³² *Színházi Élet* (11.) 47. (1922. november 19–25.) 61.

³³ Valuch 2020: 103.

³⁴ Fókuszcsoporthoz interjú kozmetikusokkal.

³⁵ Tóth 2007: 174.

A tisztító kezelés során a kozmetikus letisztította a vendég arcát sminklemosóval, majd egy 15-20 perces arcgőzölés következett, ami a gyakorlatban úgy nézett ki, hogy a vendég egy széken ült és a fejét belehelyezte az arcgőzölő készülék búrájába, miközben letakarták egy törölközővel. A búrás vaponon egyeduralma az 1980-as évekig volt jellemző a kozmetikusiparban, és a korabeli kozmetikusok ekképpen emlékeznek rá:

„Emlékszem, egy néni, aki még sosem járt kozmetikában, amikor először odaültetem a gőzölőhöz, háttal ült neki.”

„Még az illatára is emlékszem. Egy kis fémtartály fityegett benne, abba kellett beletenni a kamillavirágot és vízzel felöntögetni a víztartályát. Gyakran rajtafelejtettük, csak akkor kaptunk észbe, amikor már igen ravaszul illatozott.”

„Piros volt a vendég feje, mire azt mondtuk neki, kibújhat.”³⁶

A 15-20 perc gőzben ülés után, izzadt arccal, teljesen kitágult pórusokkal, a vendég felhelyezkedett az ágyra, ahol a kozmetikus a gézből vagy pelenkaanyagból készült tisztítókendővel manuálisan kitisztította a pórusokat a mitesszerektől és az aknéktól. Ezután már csak fertőtleníteni kellett, majd pedig a viózás következett.

A Vió feltalálása 1896-ra datálódik, s mint a legtöbb kozmetikai készülék, eredetileg gyógyászati célból készült. Magyarországon az 1930-as évektől lett honos a kozmetikákban és fogorvosi rendelőkben egyaránt.³⁷ Ozonizátornak is nevezték, mert az elektromos kisülések hatására ózon keletkezett, amely fertőtlenítette a bőrt és stimulálta az anyagcserét. A vendégek „lila szikraként” emlegették, és nem nagyon kedvelték, mert sokszor áramütésszerű érzést produkált, például ha nem nedvesítették be előtte alaposan a bőrt, vagy ha nem folyamatosan, hanem megszakítászerűen „simogatták” vele a kezelt felületet.

Viózás után „Dermafil pasztát” kentek a vendég arcára, ami „iszonyúan csípett”, de fertőtlenítő és összehúzó hatása miatt, illetve azért, mert a hiánygazdaság alatt csak ehhez lehetett hozzájutni, a nagykezelések után általában ezt alkalmazták. Majd egy 20-25 perces masszázst követezett egy olyan krémmel, amely a kezelést követően még több órával is csukamájolaj szagot hagyott a vendég bőrén. A masszázs volt egyébként a vendégek szempontjából az arckezelés legkellemesebb része. A masszázs után egy újabb pakolás következett, és végül a befejező krém.

A kiskezelés protokollja kihagyta a gőzölés és a manuális tisztítás fázisait, és csupán egy masszázsból és pakolásból állt. Ezt inkább a középkorú vagy idősödő nők kérték, akiknek korukból adódóan nem volt zsíros a bőrük, és nem volt szükségük tisztításra. Az öregedés lassítása érdekében, az arc megereszkedése és a kialakult ráncok mérséklése végett, gyakorta vették igénybe a korszak divatos

³⁶ Fókuszcsoporthoz interjú kozmetikusokkal.

³⁷ Erről a korabeli rendeletek szolgálnak forrásként: *Magyar Rendeletek Tára* 1933.

méhempős készítményeit, és az ezen készítményekkel történő masszázsokat és pakolásokat. Ezek a termékek az államszocializmus hiánygazdasága idején igen nehezen voltak beszerezhetőek, így azok a kozmetikusok, akik ezt különböző kiskapukon keresztül megoldották,³⁸ sokkal népszerűbbek voltak, mint mások, s ez a borralaló szempontjából nem volt elhanyagolható tényező. A külföldről feketén beszerezett kozmetikumokat, az interjúalanyok szavaival élve, a kozmetikusok „zsebből fizették”; mindez teljesen beleillett a kor szürkegazdaságának trendjébe, amelyre a formális és informális gazdaság sajátos keveredése volt a jellemző.³⁹

„Ezt zsebből fizettük. Azért abban az időszakban elég jelentős volt a borralaló. Miután állami alkalmazottként dolgoztunk az üzletekben, a vendégek is tudták, meg azért mi is kalkuláltunk azzal, hogy a borralaló elég jelentős összeg lesz, és akkor abból vettük ezeket az anyagokat, hogy ugye versenyképesek maradjunk a kozmetikusok között.”⁴⁰

A fűrjtojásokat (amelyekkel a pakolásokat gazdagították) a határon túlról be-csempészett kozmetikumokhoz hasonlóan a kozmetikusok szintén a saját pénzükből fizették. Ez az időszak, Tugyi Márta kozmetikus elmondása szerint, amolyan „keverős-kutyulós” korszak volt. Bár mindenkit ugyanazzal a zsíros krémmel masszíroztak – „teljesen mindegy volt, hogy a bőrtípusa öreg vagy fiatal” –, a pakolásokhoz idősebb bőrre kék színű azulenolt, a zsíros bőrre „csúnya barna, nagyon bűdös” ichtiolt keverték.⁴¹

A kozmetikusok nem kizárólag kész termékekkel dolgoztak, hanem saját maguk is keverhettek kozmetikumokat, amelyeket legtöbbször nemcsak kezelésekhez, de otthoni használatra is készítettek. Az ilyen jellegű kozmetikai készítmények előállításával és forgalmazásával a 8/1959. (II. 12.) számú kormányrendelet foglalkozott. Ebben az alábbiakat szögezték le:

„A kozmetikai készítményt csak olyan gyógyászati vagy kozmetikai minőségű anyagból szabad előállítani, amely feldolgozott állapotban egészségre nem ártalmas.”⁴²

„Kozmetikus az általa előállított kozmetikai készítményeket csak saját üzemében használhatja fel, illetőleg csak saját üzemében kezelt személyeknek és csak a kezeléshez szükséges mennyiségben adhatja el; a kozmetikai készítményeket másoknak nem árusíthatja, nem hirdetheti és más módon forgalomba nem hozhatja.”⁴³

³⁸ A kiskapu a kozmetikumok Ausztriából és Romániából való illegális behozatalát jelentette, a szocializmus idején általános jelenségnek számított. Valuch 2020: 54.

³⁹ Kornai 2011: 408.

⁴⁰ Interjú Gallai Zsuzsa mesterkozmetikussal.

⁴¹ Tóth 2011.

⁴² A Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány 8/1959. (II. 12.) számú rendelete kozmetikai készítmények előállításáról és forgalomba hozataláról. *Tanácsok Közlönye* 1959. (7.) 13. 93.

⁴³ A Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány 8/1959. (II. 12.) számú rendelete kozmetikai készítmények előállításáról és forgalomba hozataláról. *Tanácsok Közlönye* 1959. (7.) 13. 94.

Az 1960-as években a kozmetikusok az arctejet és masszázskrémeket saját maguk főzték, azon recept alapján, amit mestereiktől kaptak, vagy amit az iskolában tanultak. „Nagyon sok kozmetikus főzött krémeket a mesterétől megszerzett receptek alapján. A patikában megvettük az alapanyagokat, és amit elkészítettünk, megvehettük a vendégek otthonra” – mesélte Gallai Zsuzsa mesterkozmetikus.⁴⁴ Ezeket a krémeket a kozmetikusok kis téglékbe kimérve, kizárólag a vendégek körében belül értékesítették. A vendégek így emlékeznek vissza ezekre a krémekre:

„Nekem azt mondta a kozmetikusom, hogy T vonalban zsíros, másutt száraz a bőröm. Javasolt is egy általa készített kenőcsöt, pontosabban krémeket. Ez kb. egy hónapra volt elég. Azt mondta, hogy este fürdés után kenjem, inkább csak a száraz részekre. Megmutatta, hogy szem alatt kezdjem, kifelé, az arccsontnál pedig körkörösén kellett bemasszírozni, s legvégén a kézen lévő maradékot a T vonalra. Kencéért havonta mentünk, az árára nem emlékszem, de nagyon kevés volt a zsebpénzem és futotta rá, tehát nagyon olcsó lehetett.”⁴⁵

A korszakban az iontoforézis⁴⁶ volt az a kozmetikai gép, amelytől a kozmetikai ipar a csodát várta. A korabeli iontoforézises kezelés a következőképpen zajlott: a vendég méhpempővel bekent arcára egy gyógyteába áztatott gézmaszkot helyeztek, amelyre végül az elektromos áramot vezették, így juttatva be a méhpempőt a bőr mélyebb rétegeibe. Ugyanezt a kezelést úgy is alkalmazták, hogy egy narancsot kettévágtak, és a két felébe vezették az alacsony frekvenciájú elektromos áramot közvetítő készülék egy-egy pólusát.⁴⁷ Ez a bőr hidratálása mellett a vitaminizálást is biztosította, és a köztudatban „elektromos narancs” néven vált ismertté. Az interjúalanyok azt is elmesélték, hogy narancs helyett érzékeny bőr esetén uborkát, tág pórusú bőr esetén, a pórusösszehúzás érdekében paradicsomot és meggyet is használtak. Ezek a gyümölcsök és zöldségek képezték a hatóanyagot és vivőanyagot egyszerre, és egészen jó eredménnyel hidratálták a vendégek arcát. A kezelés élvezhetősége erősen függött az egyén ingerküszöbétől. Óvatosan kellett beállítani a frekvenciát és az intenzitást, különben „csipkedést” okozott a bőrön és egy kellemetlen fémesség érzetet a szájbán, ami csökkentette a kezelés élvezeti szintjét.

„Kellemetlen vas ízt éreztem a számban, és sokszor meg is rázott, úgy emlékszem. Na de az eredmény mennyei volt! Sokszor én vittem a gyümölcsöt hozzá, hogy biztos

⁴⁴ Interjú Gallai Zsuzsa mesterkozmetikussal, a MOSZI (Magyar Országos Kozmetikus Ipartestület) volt elnökével.

⁴⁵ Interjú Horváth Judittal.

⁴⁶ Galvánárammal működő kozmetikai gép.

⁴⁷ Elektromos narancs, mint szépítőszerszer. *Komárom Megyei Dolgozók Lapja* (18.) 36. (1963. szeptember 2–8.) 7.

friss legyen. Na meg a kozmetikustól sem várhattam el, hogy miattam egy egész narancsot elpazaroljon.”⁴⁸

SZŐRTELENÍTÉS ÉS INTIMHIGIÉNY

A korabeli nők testi higiéniája és szőrtelenítési preferenciái akkoriban egészen mások voltak, mint ma. A szőrtelenítés fogalma alapvetően az arcon lévő felesleges szőrszálak, a karok és a lábszár epilálását foglalta magában. Az intim zónák szőrtelenítése nem volt téma, ha mégis, akkor ekképpen gondolkodtak róla az emberek: „Az ott [...] annak a résznek az ékessége.”⁴⁹ A szőrtelenítés a szem előtt lévő testrészek csupasszá tételével kezdődött. Kezdetben a láb térdtől lefelé való szőrtelenítését tartották fontosnak, azt is csak azok, akiknek erősebb volt a szőrzete, és akiket ez valamilyen okból zavart. A combon lévő pihék, a hónalj- és intimszőrzet a korabeli testképfelfogás szerint teljesen rendben voltak.⁵⁰ Korabeli művészi alkotások is azt demonstrálják, hogy a nemi szőrzet ebben az időszakban szexuálisan vonzó és izgalmas volt. Czene Béla festőművész (1911–1999), aki szívesen örökítette meg az 1960-as és 1970-es évek modern nőit, aktfestményeivel egyfajta korrajzot nyújtott az olyan tabutémákról, mint például az intimterület esztétikája. Festményein korabeli szép és divatos nők, manókenek vannak ábrázolva olyan pózokban, amelyek láthatóvá teszik az intim területeket. A festmények tanúsága szerint, a korszakban szépnek tartott nők rendelkeztek hónalj- és fanszőrzettel, és a képek hangulatából ítélve, ez egyáltalán nem számított szégyellnivalónak.⁵¹ Tamás Gáspár Miklós „édes lányoknak” nevezi azokat az 1960-as évekbeli lányokat, akik, mint írja, nem tetszenének a mai társadalomnak, „mert nem gyantázták a lábukat és nem borotválták a hónaljukat”,⁵² de akkor szépnek és kívánatosnak számítottak.

Az 1960-as évek állami és szövetkezeti üzleteiben már csak gyantával szőrtelenítettek a kozmetikusok, vagy hidrogén-peroxiddal szőkítették ki a zavaró szőrzetet. A szőrtelenítés még az 1970-es években sem terjedt el általánosan, és aki igénybe vette a kozmetikákban végzett professzionális gyantázást, az is csak szezonálisan tette, és kifejezetten a lábszárakon. A Kozmetikai és Háztartásvegyipari Vállalattól, ismertebb nevén KHV-tól lehetett kész, táblás gyantát (kolofónium⁵³ + méhviasz) vásárolni, de a szabálytalan arányok miatt, ennek a minősége nem

⁴⁸ Interjú P. Margittal.

⁴⁹ Bővebben: Kovácsné Magyar 2020b.

⁵⁰ Kovácsné Magyar 2020b.

⁵¹ *Fürdőben* (1979), *Mari piros lakkcipőben* (1980-as évek). Az utóbbi aktfestmény modellje Háfra Mari, fotómodell és manóken volt. A képek elérhetősége: <https://www.kieselbach.hu/kiallitas/a-csabit-as-fegyvere> – utolsó letöltés: 2020. június 26. Lásd még Molnos (szerk.) 2018.

⁵² Tamás 2007.

⁵³ Kolofónium: fenyőgyanta.

volt mindig megfelelő. Ezért a kozmetikusok feljavították ezeket a gyantákat, és gyakorlatilag újrafőzték őket.

„Minden kozmetikus tudott gyantát főzni annak ellenére, hogy volt kész táblás gyanta. De az nem volt egyforma minőségű, többnyire az arányok nem voltak jók. A kozmetikusok már tudták, hogy ha nagyon világos a gyanta, hozzá kell tenni egy kis kristályos gyantát, ha nagyon török, akkor pedig méhviaszt. Mindig mi javítottunk rajta, és mindenki a saját ízlésének megfelelően megfőzte a saját gyantáját.”⁵⁴

A gyantázásnál ugyanazt a technikát alkalmazták, mint a későbbi, modern patronos változatnál (amely majd csak a rendszerváltás környékén jelenik meg a kozmetikában), de a gyantát spatulával kenték fel, letépéskor pedig nem használtak hozzá papírcsíkot.⁵⁵ A spatulával felhelyezett barna színű gyantát a szőr növekedésével egyező irányban kenték fel, és ellentétes irányban rántották le. Érdemes volt egyenes csíkokat húzni, mert könnyen eltört a gyanta, és ha több menetben tépték le a vendégről, az igen fájdalmas volt. A szőrtelenítés utáni gyantamaradványokat a bőrről orvosi benzinnel oldották le, utóápolási készítmények alkalmazása nem volt jellemző. A már használt gyantacsíkokat a kor kozmetikai protokollja szerint felforralták (elpusztítva belőle ezáltal a baktériumokat), egy szűrőn keresztül egy másik edénybe öntötték, és újra felhasználták. Ennek megfelelően a gyanta színe informatív jelleggel bírt: minél sötétebb volt, annál többször volt használva.

A szőrtelenítés módszerének kiválasztásában fontos tényezők számított az idő, a tartósság és a fájdalom intenzitása, amit az egyén fájdalomküszöbe is nagyban befolyásolt. A gyantázás tartóssága volt a leghosszabb, de ezt a módszert a legtöbben fájdalmasnak és időigényesnek ítélték, hiszen el kellett menni a kozmetikushoz. Olyan interjúalany is volt, aki azt mondta, hogy a mentalitásába ez már nem fért bele, túl intimnek tartotta, hogy kozmetikus gyantázza: „elképzeltetlennek tartom, hogy én kozmetikushoz menjek e célból. Idegenkedem attól, hogy más simogassa rá a lábamra, meg tépkedje le. Nem, nem hiszem, hogy az jó lenne.”⁵⁶

Bár a borotválás eredménye nem volt olyan tartós, mégis ez mutatkozott a legnépszerűbbnek, hiszen ez volt a legolcsóbb módszer, ráadásul pár perc alatt megvolt. A szőrtelenítést, amely a testképpel kapcsolatos mentalításban az 1960-as években még kevésbé játszott szerepet, ezért a nők sok esetben otthon borotvával vagy szőrtelenítő krémmel oldották meg.

⁵⁴ Interjú Gallai Zsuzsa mesterkozmetikussal, a MOSZI (Magyar Országos Kozmetikus Ipartestület) volt elnökével.

⁵⁵ A hagyományos gyantázás modern verziója a 2018-tól megjelenő „wax” gyantával való szőrtelenítés.

⁵⁶ Nagyfalusi 2009: 242–243.

„1966-ban voltam 18 éves, akkor kezdtem el szőrteleníteni. Lehetett kapni egy krémet, aminek olyan záptojás szaga volt [...] órákig kellett szellőztetni használat után [...], de hatásos volt” – mesélte Ani, az akkor 18 éves fiatalasszony. Majd hozzátette: „Volt olyan barátnőm, aki bizony még a mellbimbója körül is kénytelen volt borotvát használni. Ő a hónalját is inkább borotválta. Tabutéma volt ez akkoriban [...]”⁵⁷

* * *

A háború előtti időkben a kozmetikusok, akiknek tevékenysége néha orvosi kompetenciákat feszegetett, olyan kozmetikai luxuskezeléseket végeztek, mint az arcféherítés, mélyhámlassztás, szemölcs- és anyajegy-eltávolítás, vagy a diatermiás géppel végzett szőrtelenítési eljárások. A Rákosi-kor erőltetett puritanizmusa és ínsége idején azonban a kozmetika, „burzsoá” volta miatt, mind politikailag, mind társadalmilag „mostohagyermekké” vált, és a nők csak titokban jártak el szépitkezni, már akik anyagilag megengedhették maguknak. A Kádár-korban, mint láthattuk, a szépségápolás már nem ütközött a politikai érdekekkel. A szépségápolás mindenki számára elérhetővé vált, de éppen ez a tömegessé válás volt az, amitől a kozmetikai szolgáltatások veszítettek luxus jellegükből. A szolgáltatások árai alacsonyabbak lettek, és ennek megfelelően a kezelések is leegyszerűsödtek. Olyan luxuskezeléseket, mint a ránctalanítás, szeplőhalványítás, végleges szőrtelenítés, csak az a csekély számú, évtizedes múltra visszatekintő kozmetikus-magánkísiparos végzett, aki a kísiparosok számára kedvezőtlen körülmények között is magánzó maradt. Az állami fodrászatok és a szövetkezeti üzletek a puritán szocialista ízlésnek és pénztárcának megfelelő kezeléseket biztosítottak (kis és nagy arckezelést, szemöldökszedést, szemöldök- és szempillafestést, gyantával való szőrtelenítést) a divatos szocialista nők számára. Ilyen körülmények között tehát a nők mindennapjainak részévé vált a professzionális szépségipari szolgáltatások igénybevétele, mert ezek a szolgáltatások többé nem számítottak luxusnak, sem árban, sem pedig minőségben. Mégis, az 1960-as évek mindenki számára egy olyan korszakot idéz fel, amelyben a kozmetika „elérhető luxusnak” számított, és a „nők többet adtak magukra, mert rendszeresen eljártak fodrászhoz, kozmetikushoz”.⁵⁸

FORRÁSOK

A gyógyszerész, 1902.

Budapesti Hírlap, 1927.

Esti Kurír, 1929.

Hajdú-Bihari Napló, 1957.

⁵⁷ Interjú Hajnalné Nagy Annamáriával.

⁵⁸ Interjú Sindula Zoltánné Ági kozmetikussal.

Kincses Kalendárium, 1954.
Komárom Megyei Dolgozók Lapja, 1963.
Magyar Nemzet, 1956.
Magyar Rendeletek Tára, 1933.
Magyarság, 1934.
Népszabadság, 1957–1958.
Népszava, 1911.
Nők Lapja, 1956–1965.
Pesti Hírlap, 1902–1928.
Pesti Napló, 1907–1929.
Pest Megyei Hírlap, 1962–1968.
Színházi Élet, 1922.
Tanácsok Közlönye, 1954–1968.
Tolna Megyei Népujság, 1960.
Világ, 1912.

Házasságból elégséges (r.: Wiedermann Károly, 1961).

Népszámlálás 1980: 1980. évi népszámlálás 22. Foglalkozási adatok 1. (1. rész). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
Évkönyv 1939: VII. kerületi Dohány-utcai Kozmetikus és Fodrász Szakirányú községi Leány Iparos Tanonciskolájának Évkönyve. Budapest.

Interjú Asbóth Éva kozmetikussal 2020. február 25-én, készítette Kovácsné Magyarai Hajnalka. (A szerző tulajdonában.)

Interjú Gallai Zsuzsa mesterkozmetikussal, a MOSZI (Magyar Országos Kozmetikus Ipartestület) volt elnökével 2017. december 8-án, készítette Kovácsné Magyarai Hajnalka. (A szerző tulajdonában.)

Interjú Hajnalné Nagy Annamáriával 2020. április 18-án, készítette Kovácsné Magyarai Hajnalka. (A szerző tulajdonában.)

Interjú Horváth Judittal 2019. július 28-án, készítette Kovácsné Magyarai Hajnalka. (A szerző tulajdonában.)

Interjú Mechtl Gabriella mesterkozmetikussal 2018. január 9-én, készítette Kovácsné Magyarai Hajnalka. (A szerző tulajdonában.)

Interjú P. Margittal 2017. december 10-én, készítette Kovácsné Magyarai Hajnalka. (A szerző tulajdonában.)

Interjú Sindula Zoltánné Ágival 2012. március 20-án, készítette Popovics Zsuzsanna. Az interjú elérhető: <https://www.baon.hu/bacs-kiskun/kozelet-bacs-kiskun/otven-evig-egy-helyen-egy-szakmaban-433568/> – utolsó letöltés: 2020. június 26.

Interjú Sz. Ildikóval 2020. november 10-én, készítette Kovácsné Magyarai Hajnalka. (A szerző tulajdonában.)

Fókuszcsoportos interjú kozmetikusokkal 2020. március 24-én, készítette Kovácsné Magyarai Hajnalka. (A szerző tulajdonában.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Juhász Katalin 2006: *Meg is mosakodjál*. Timp, Budapest.
- Kornai János 2011: *A biány – Kornai János válogatott munkái 1*. Kalligram, Pozsony.
- Kovácsné Magyarai Hajnalka 2020a: „A mai nő arcát illatos porfelhőbe burkolja.” Szépségápolás az 1950-es és 1960-as években. *Mindennapok Története* 2020.05.15. https://mindennapoktortenete.blog.hu/2020/05/15/szepsegapolasi_tanacsok_es_praktikak_az_1950-es_es_1960-as_evekben#more15686912 – utolsó letöltés: 2020. június 26.
- Kovácsné Magyarai Hajnalka 2020b: „Hiszen még a felkelés első hetében, a tüzszünetben is jöttek hölgyek szőrtelenítésre!” A nők szőrtelenítési szokásai a Kádár-kori szocializmusban. *Napi Történeti Forrás* 2020.05.12. <https://ntf.hu/index.php/2020/05/12/hiszen-meg-a-felkeles-elso-heteben-a-tuzszunetben-is-jottek-holgyek-szortelenitesre-a-nok-szortelenitesi-szokasai-a-kadar-kori-szocializmusban/> – utolsó letöltés: 2020. június 26.
- Molnos Péter (szerk.) 2018: *A csábítás fegyvere. Divat, stílus és öltözködés száz év magyar festészetében*. Kieselbach Galéria, Budapest.
- Nagyfalusi Ágnes 2009: Divat? Szépség? Igényesség? Női szőrtelenítés. Motivációk, esz-közkészlet. In: Juhász Katalin (szerk.): *Tiszta sorok. Tanulmányok a tisztaságról és a tisztálkodásról*. L'Harmattan, Budapest, 239–254.
- Papp Barbara – Sipos Balázs 2017: *Modern, diplomás nő a Horthy-korban*. Napvilág, Budapest.
- Pastinszky István – Rácz István 1958: *Bőrápolás, kozmetika, bőrbetegségek*. Medicina, Budapest.
- Szendy Károly 1936: *Adalékok a tanoncoktatás fejlődéséhez a székesfővárosban. 2. rész*. (Budapesti Statisztikai Közlemények.) Budapest.
- Tamás Gáspár Miklós 2007: Summer of Love. *Transindex*. 2007.08.09. <http://eletmod.transindex.ro/?cikk=5924&nyomtat=1> – utolsó letöltés: 2020. június 26.
- Tóth Eszter Zsófia 2007: *Puszi Kádár Jánosnak*. Napvilág, Budapest.
- Tóth Eszter Zsófia 2011: A Camea rúzs, a Fa szappan és a lila Limara tündöklése és bukása. Szépségápolás a szocialista időszakban. *Korunk* (22.) 12. 39–42.
- Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris, Budapest.
- Valuch Tibor 2009: „Mosdunk, fürdünk, fogat mosunk...”. A tisztálkodási és a testápolási szokások változásainak néhány jellegzetessége 1945 után. In: Juhász Katalin (szerk.): *Tiszta sorok. Tanulmányok a tisztaságról és a tisztálkodásról*. L'Harmattan, Budapest, 230–239.
- Valuch Tibor 2013: *Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Valuch Tibor 2020: *Mindennapi történeteink. Válogatott társadalomtörténeti tanulmányok*. Kronosz, Pécs.

Vámos Gabriella

Gyermekek és fiatalok egészségnevelése az 1960-as évektől az 1980-as évekig

*„Az egészségvédelem nemcsak orvosi, de pedagógiai feladat is: ha többet nevelünk, kevesebbet kell gyógyítani!”
(Fodor József)¹*

Az egészségügyi felvilágosításnak és az egészségnevelésnek fontos állami és társadalmi jelentőséget tulajdonítottak a II. világháború után szocialista mintát követő egészségügy megszervezése során is.² Magyarország a szovjet érdekszférába kerülve, a szocialista államokhoz hasonlóan, az egészségügy állami megszervezése terén az úgynevezett *Szemaskó-modellt* követte. A Szovjetunió első egészségügyi miniszteréről, Nyikolaj Alekszandrovics Szemaskóról (1874–1949) elnevezett modell lényege az volt, hogy minden állampolgár számára alanyi jogon biztosítsák a magas szintű, adóból finanszírozott, ingyenes orvosi ellátást. Ez azonban nem valósult meg, mert az egészségügyi ellátásban ún. szükségletdiktatúra alakult ki. Ez azt jelentette, hogy az állami monopólium helyzet következtében az állampolgárok azokhoz az ellátásokhoz jutottak hozzá, amelyeket az állam nyújtani tudott és akart számukra. Mivel az egészségügyi ellátás lehetőségei egy idő után elapadtak, muszáj volt az embereket arra biztatni, hogy ők maguk is szerepet vállaljanak a betegségek megelőzésében. Az egészségügyi felvilágosításra így olyan állami feladatként tekintettek, amely meghatározott terveket követ, a „szocialista kultúrforradalom” része, materialista világnézeten alapul, és irányait az általános egészségpolitikai intézkedések határozzák meg.³

Az 1950-es években az egészségügyi felvilágosítás megszervezése és irányítása állami feladattá vált: először a Népjóléti Minisztérium Környezet-egészségügyi Osztályának propagandacsoportja, majd az Egészségügyi Minisztérium Közegészségügyi Felügyeleti és Járványügyi Főosztályának Egészségügyi Felvilágosítási Osztálya látta el a folyamat koordinálását. Az osztály főleg kiadványokat,

¹ Gyakran találkozunk a vizsgált időszakról szóló írásokban Fodor József (1843–1901) orvostól és nemzetközileg elismert magyar higiénikustól származó idézetekkel. Ennek az az oka, hogy Fodornak a közegészségtan reformjára, a járványok visszaszorítására, a higiéniai viszonyok fejlesztésére irányuló törekvései, az életmód és az egészségügyi állapot összefüggéseiről írott értekezései, az orvostársadalom egészségnevelési felelősségét hangsúlyozó írásai az 1960–1980-as években is mintaként szolgáltak a szakemberek számára. Fodor József korának egyik legfelvilágosultabb szakembere volt, munkásságáról bővebben: Kapronczay 2001: 34–36.

² Pulay 2011: 64–65; Szemkeő 1974: 1297–1298.

³ Vilmon 1960: 2.

plakátokat, filmeket, kiállításokat készített, de a szakembereknek szembesülniük kellett azzal a problémával, hogy egy-egy területre koncentrálnak szervek hiányában nem képesek jól szervezett munkát végezni. A későbbiekben ezért – a speciális és a területi igényekhez alkalmazkodó egészségnevelő munkafolyamatok ellátására – új intézményi struktúrát alakítottak ki. Ennek szellemében jöttek létre 1954-ben a Közegészségügyi-Járványügyi Állomások (Köjál), majd azokon belül 1969-től a megyei egészségnevelési csoportok (MENCs), amelyek különféle kiadványokat, könyveket, plakátokat, broszúrákat,⁴ diafilmeket, filmeket⁵ és egyéb tájékoztató anyagokat készítettek, kiállításokat rendeztek, oktatási programokat dolgoztak ki egy olyan generáció felnevelésének szándékával, amely számára az egészséges életmód, az alapvető higiéniai normák elsajátítása és betartása, majd továbbadása, az egészségkárosító szokások (alkoholfogyasztás, dohányzás) nélküli élet már alapvető és magától értetődő. A vizsgált időszakban a Köjállok vezetői és munkatársai, a védőnők és gyermekgyógyászok segítségével fontos munkát vállaltak a higiéniai nevelésben, amelyet alapvetőnek tartottak a járványok visszaszorítása és a közegészségügyi állapotok javítása szempontjából. Eleinte a megyei Köjállokban belül egyetlen személyt bíztak meg a megye egészségnevelési feladatainak szervezésével és összefogásával. A következő évek során az egészségnevelés országos szervezési, irányítási, oktatási és módszertani, tudományos kutatói és operatív munkáját, a nemzetközi szervezetekkel való kapcsolattartást az 1958-ban létrehozott Egészségügyi Minisztérium Egészségügyi Felvilágosítási Központja (EFK) látta el, amely különösen fontos feladatokat vállalt az ifjúsági-iskolai egészségnevelés terén. A Köjállokban belül létrejött MENCs-ek, élükön orvos vezetőkkel, lényeges munkát vállaltak a központilag készült, de a helyi igényekhez alkalmazkodó egészségnevelési ismeretek terjesztésében is.⁶

Egy rendkívül összetett, az egészségügyi és az oktatási rendszer minden szintjére támaszkodó egészségnevelési program volt kialakulóban az 1950-es évek végétől.⁷ Ebben a folyamatban különösen kiemelt helyet kapott a gyermekek és az ifjúság *egészségtudatos magatartásra* nevelése, amely a rendszeres testmozgás, az egészséges táplálkozás és a higiénés magatartás három témaköre mentén

⁴ Részletes válogatást közöl: Füsti–Molnár–Katona 1974: 333–346.

⁵ Az oktató-nevelő munkában felhasználható egészségnevelési témájú filmek ismertetése az 1970-es évekből: Bárdos 1974: 347–358. A felsorolt filmek közül a *Fogas kérdés, az Ilyen a te bőröd, Ivóvíz, Legyőzzük a tbc-t!, a Nem fog fájni, a Nyári történetek, az Otthon, az Önmagunkért, A szabadidő helyes felhasználása, a Több tonna fog* című filmek kifejezetten a gyermekek és fiatalok számára készültek.

⁶ A Köjállok az egészségügyi felvilágosítás területi megszervezéséért voltak felelősek. A Köjállok a tanácsokon belül új egészségügyi irányító szervként működtek, elvi irányításuk az egészségügyi miniszter alá tartozott. Feladatuk az emberi egészségre ártalmas tevékenységek vizsgálata, azok okainak feltárása, az ártalmak csökkentése és megszüntetése volt. Folyamatosan megfigyelték, gyűjtötték, nyilvántartották és elemezték a működési területük megbetegedési, halálozási adatait, megszervezték a munkatársak képzését, fontos szerepet vállalva a területi egészségügyi nevelésben. Szabó 2011.

⁷ Az egészségügyi felvilágosítás és egészségnevelés történeti áttekintését 1945-től Métényi János foglalta össze. Métényi 2001: 10–27.

csúcsosodott ki. A szakemberek felismerték, hogy annak érdekében, hogy az egészséges életmód alapvető igényé váljon a társadalom tagjai számára, már kisgyermekkorban el kell kezdeni az ismeretek átadását. Az elmélet és a gyakorlat között azonban óriási szakadék volt: szembesülni kellett a fürdőszoba és WC nélküli háztartások magas számával, a szegénységgel, a falvak és a tanyák elmaradott higiénés feltételeivel, a régi óvoda- és iskolaépületekkel, ahol egy elkötelezett iskolaorvos, védőnő vagy pedagógus számára sem volt egyszerű megteremteni az egészségneveléshez szükséges feltételeket.⁸

Kutatásom középpontjában a higiénés magatartás és nevelés témakörei állnak az 1960-as évek és az 1980-as évek első fele között. Munkám során arra keresem a választ, hogy ebben az időszakban az orvosok, a védőnők, a pedagógusok, az oktatási intézmények hogyan viszonyultak a fenti kérdésekhez az egészségnevelési tevékenységük során. Tanulmányom első felében összefoglalom az egészségnevelés intézményi háttérét, második részében az oktató-nevelő intézményeken belüli és kívüli egészségnevelési folyamatokra hozok példákat: röviden bemutatom a korszak pedagógiai reformjait, oktatási terveit, Makk Marci és Makk Marcsi történeteit, majd kitérek az ifjúsági táborok szerepére is. A kiválasztott területek lehetőséget adnak ugyanis annak illusztrálására, hogy a gyermek- és ifjúsági egészségnevelési folyamatok korosztályokra bontva, de mégis egy egészségnevelési koncepció elmélete mentén szerveződtek. Az 1980-as évek második fele azért jelent szükségszerű időhatárt, mert ettől kezdve az egészségnevelést az egészségfejlesztés gondolata egészíti ki, ami a szakembereket arra ösztönzi, hogy figyelembe vegyék azokat a társadalmi, gazdasági, környezeti, pszichés, szociális és szocializációs tényezőket is, amelyek hatással vannak az életmódra. Ez a szemléletváltás pedig az egészségnevelési munkákat is új irányok és koncepciók felé tereli, az 1980-as évek második felétől egészen napjainkig.

AZ EGÉSZSÉGÜGYI FELVILÁGOSÍTÁSTÓL AZ EGÉSZSÉGNEVELÉSIG – INTÉZMÉNYI HÁTTÉR

Az 1960-as években a társadalom- és orvostudományok egyre fontosabb szerepet kaptak az egészségnevelés kutatásában. Az évtized második felében számos olyan vizsgálat, felmérés készült, amelyből kiderült, hogy a lakosság egészségügyi állapota stagnált a gyógyító eljárások javulása, a technikai fejlődés és az egészségügybe befektetett állami támogatások ellenére. A probléma legfőbb okaként a lakosság életmódját jelölték meg, kezelésére pedig életmódprogramokat, egészségügyi vetélkedőket, iskolai egészségnevelési mozgalmakat, televíziós programokat, egészségügyi heteket, hónapokat, illetve klubokat szerveztek.⁹ A fenti vizsgálatok részeként például kérdőíves felmérést készítettek a lakosság, azon belül a fiatalok

⁸ Hegedűs–Róna 1970: 253–257.

⁹ Métneki 2001: 16.

egészségkultúrális magatartásáról, illetve 1965-ben az EFK az egészségkultúrális helyzet kutatása céljából tervbe vette – és addigra már több helyen elvégezte – az egészségkultúrális falumonográfiai kutatómunka megszervezését a Kőjál hálózata segítségével. A kijelölt településeken orvosok, szociológusok, pedagógusok, statisztikusok, pszichológusok egységes szempontok alapján, a községek gazdasági, társadalmi és kultúrális viszonyait figyelembe véve vizsgálták az egészségkultúra változását, az egészségnevelési módszerek hatékonyságát, a magyar lakosság egészségről vallott ismereteit, az egészséges életmód motivációs tényezőit és dinamikáját. A kutatások egyik legfontosabb része volt az óvodás és általános iskolás korú gyerekek *egészségkultúrális ismereteinek* vizsgálata. A kutatás során külön kitértek arra, hogy a körzeti orvos, a védőnő mennyire vett részt az egészségnevelő munkában, milyen volt a helyi óvoda, iskola felszereltsége: volt-e az óvadás gyerekeknek külön takarója, törülközője, ivópohara, az iskolában mely tantárgyak során került elő az egészségügyi ismeretek oktatása. Ugyanakkor feljegyezték azt is, hogy tartozott-e a lakóházakhoz fürdőszoba, milyen volt az árnyékszék állapota, rendszeresen fürödtek-e a településeken élő felnőttek és gyerekek, használtak-e fogkefét, és ehhez hasonlók.¹⁰ Az egészség kérdésének biomedikális megközelítését¹¹ tehát fokozatosan felváltotta a társadalmi, gazdasági, környezeti, pszichológiai, pedagógiai körülményeket is figyelembe vevő látásmód. Ez a folyamat járult

¹⁰ A kutatómunka települései: Nagykozár – Baranya megye, Lakitelek – Bács-Kiskun megye, Doboz – Békés megye, Cserépfalu – Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Székkutas – Csongrád megye, Hegyeshalom – Győr-Moson Sopron megye, Kaba – Hajdú-Bihar megye, Szihalom – Heves megye, Tát – Komárom-Esztergom megye, Etes – Nógrád megye, Szada – Pest megye, Öreglak – Somogy megye, Újfehértó – Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, Fegyvernek – Szolnok megye, Bó – Vas megye, Nemesvámos – Veszprém megye, Bak – Zala megye, Szeged III. kerülete, Miskolc II. kerülete. Tolna megyében nem jelöltek ki települést. Szadán 1966-ban végezték el a kutatást, ahol ekkor 2168 fő élt. A településen az orvos, a védőnő és egy ápolónő is részt vett az egészségnevelő munkában. Az akkor működő napközi otthonos óvodáról feljegyezték, hogy példásan figyeltek arra, minden gyermeknek külön takarója, törülközője, ivópohara legyen. Az iskola higiénés feltételeiről már nem volt ennyire pozitív a kép: a századforduló környékén épült épületben gyakori volt a vízhiány, így a kézmosás és a WC-k használata nem volt megoldott. Az egészségügyi ismeretek oktatása az egészségtan és az élővilág, ritkábban az osztályfőnöki órákon történt. A település házai a *Tisztasági mozgalom*nak köszönhetően rendezettek voltak. Az új építésű lakásokhoz már fürdőszobát is építettek, de több háznál az árnyékszékek helyzete és a szemétszállítás problémás volt. A bejáró dolgozók nem fürödtek mindennap, sok családnál a gyerekek a mosatlan edények között írták a leckéjüket, a család a mindennapok során egy szobába zsúfolódott össze. Lesencei 1970: 108–111.

¹¹ A biomedikális egészségmodell a 19. században jelent meg, megalkotását a természettudományok fejlődése is megerősítette. A nyugati társadalmakban jellemző egészségmodell a modern orvostudomány szemszögéből tekint az emberi testre és a betegségekre, középpontjában a betegség, és nem a beteg áll. Ennek értelmében fő sajátossága a betegségcentrikus felfogás, ezért az egészséget a betegség hiányaként határozza meg. A betegségeket fiziológiai zavarokra és biológiai okokra vezeti vissza, a szociális és környezeti jellemzőket háttérbe szorítja. A betegre a gyógyítás folyamatának passzív résztvevőjeként, az orvosra irányítóként és mindentudóként tekint. A lelki, pszichológiai panaszok mögött is a biológiai összetevők szerepét hangsúlyozza. A 20. század második felétől a napjainkban is érvényes biopszichoszociális egészségmodell váltotta fel, amely a betegségek kialakulásában nemcsak a biológiai tényezőket, hanem a beteg pszichológiai és szociális hátterét is figyelembe veszi. Túry 2003: 1373–1374; Ádány 2011.

hozzá ahhoz, hogy nemcsak az ismeretek átadására figyeltek, hanem azok magartásformáló, komplex hatását is kutatták, hiszen emelkedett azoknak az egészségügyi témájú kiadványoknak, szemléltető eszközöknek a száma, amelyekre a területi szintű, gyakorlati egészségnevelési munkában részt vevő szakemberek támaszkodhattak. A közösségi szintű jellemzők figyelembevétele azért volt fontos, mert a felmérések arról tanúskodtak, hogy óriási különbségek voltak a városok és a falvak egészségügyi viszonyai között, de a legnagyobb kihívások elé kétségtelenül a tanyák és a szociálisan hátrányos közösségek – például a Borsod megyei, zömében cigányok lakta települések – állították a szakembereket.¹² A felmérésekből kiderült, hogy a gyermekek és a felnőttek is ismerték ugyan az alapvető higiénés szabályokat, mégsem alkalmazták azokat. Például a fiatalok tudták, mikor, mivel és hogyan kell kezet mosni, mikor kell fogat mosni, külön fogkefét kell használni, hogyan és hányszor kell derékig és tetőtől talpig fürödni, milyen gyakran kell haját mosni, megengedhető-e a közös ivópohár, törülközőhasználat, de ezek gyakorlati megvalósítása már problémás és kérdéses volt.¹³

Ráadásul az 1960-as évek második felében a gyógyszergyártás fellendülésének hátrányával is szembe kellett nézniük a szakembereknek: a gyógyszerek túlfogyasztása divattá vált. Sok fájdalomcsillapító (Karil, Salvador, Antineuralgica) recept nélkül is kapható volt, de az is komoly gondot jelentett, hogy az orvosok által felírt gyógyszereket nem az előírásoknak megfelelően szedték. Sokszor a gyógyszerek a „házi patikákba” vándoroltak, ahonnan a háziasszonyok mindenféle előírást figyelmen kívül hagyva adagolták őket a családtagoknak.¹⁴ A gyógyszerek hatásában bízva sok beteg önmagát kezelte, ami csak késleltette a betegségek felismerését. Ezzel párhuzamosan az 1960-as években a betegforgalom mértéke is rendkívül megnőtt, és az orvosokban is kialakult az a vélekedés, hogy a gyógyszerek a legegyszerűbb betegségkezelési formák. A betegségmegelőzés és az egészségmegőrzés tehát nemcsak társadalmi, de orvosi szempontból is fontossá vált, így az 1970-es évektől az egészségnevelést az orvostanhallgatók számára is kötelezővé tették több tantárgy keretei között.¹⁵

1971-től, a negyedik ötéves terv (1971–1975) időszakára meghirdetett „egészségnevelési munka” legfontosabb tartalmi elemei a higiénés nevelés, az ifjúság egészséges életmódra nevelése, az egészség fenntartását célzó és elősegítő egészségnevelő feladatok, a gyermek- és ifjúságnevelés, valamint a krónikus betegségek megelőzésének a feladatai köré épültek. Az 1971-es úgynevezett első

¹² Az orvostudomány fejlődéséről, az egészségnevelésről több televíziós műsor is készült. Néhány példa: *Hol tart ma az orvostudomány?* (1963); *Megmértünk és nebéznek találtattunk* (1973); *Diagnózis* (1983). Kaposy 1996: 485, 488; Nemeckay–Szombati 1972: 46–55.

¹³ Pajor 1970: 63–64.

¹⁴ A gyógyszerek nem pontos adagolása sokkal nagyobb kárt okozott, mint hitték. Az említett három gyógyszernek például közös eleme volt a *phenacetin*, amelynek rendszeres fogyasztása súlyos vérképzőrendszeri, idegrendszeri és vesemegbetegedéseket okozott. Fehéri 1966.

¹⁵ Métneki 1960: 9; Siró 1979: 652; Székely 1982: 436.

ifjúsági törvény¹⁶ fontos továbblépést jelentett a fiatalok egészséges életmódra nevelésében.¹⁷

Az egészségnevelést – mint tudományosan megalapozott tevékenységet és önálló diszciplínát – az 1972. évi 2. törvény alapozta meg Magyarországon. A törvény 2.§-a az egészséges életmódra nevelést, az egészségügyi műveltség ilyen irányú fejlesztését minisztériumi hatáskörbe sorolta. Az 59.§ *A lakosság egészséges életmódra való nevelése* cím alatt részletezte az egészségnevelési feladatokat, a 74.§ pedig kimondta, hogy az egészségügyben dolgozóknak rendszeres egészségügyi felvilágosító munkát kell végezniük.¹⁸ A törvény az egészségügyi, az oktatási és a közművelődési munkatársak számára kötelezővé tette az egészségnevelést. Az 1976. évi 5. törvény pedig az egészségtudatos életmódot az általános műveltség részeként fogalmazta meg.¹⁹

1977-ben az EFK az ötödik ötéves terv (1976–1980)²⁰ hátralévő éveire olyan hosszú távú stratégiát dolgozott ki, amellyel a lakosság egészséges életmódra nevelését továbbra is a higiénés magatartás, a mozgás, a helyes táplálkozás témakörei mentén kívánta megvalósítani.²¹ Ugyanebben az évben az Egészségügyi Felvilágosítási Központ az Országos Egészségnevelési Intézet (OENI) nevet vette fel, így a több évtizede tartó egészségnevelő munka intézményi szinten is megerősödött. Létrejött az egészségnevelés szakmai kollégiuma, amely a téma tartalmi részének kidolgozásában vett részt. 1976-ban megalakult az Egészségnevelési Szövetség, amely az 1980-ban megszűnt Egészségügyi Felvilágosítás Társadalmi Tanácsa után képviselte Magyarországot a Nemzetközi Egészségnevelési Unióban.²² Ezekben az években a higiénés magatartás összefoglaló témakörén belül, a hangsúly a személyi és környezethigiéné témaköreiről a mentálhigiénés magatartás témakörére helyeződött át. Továbbra is kiemelt területnek számított a fiatalok és középkorúak számára kialakított életmódprogramok támogatása.²³ A gyermekek számára ekkor alkották meg Makk Marci és Makk Marcsi tölgyfamakkból faragott játékos figuráit, így pótolva azt a hiányt, amely már évek óta fennállt

¹⁶ Az ifjúságról szóló 1971. évi 4. törvény.

¹⁷ Tóth 1977: 12.

¹⁸ Az egészségügyről szóló 1972. évi 2. törvény. Füsti Molnár 1976: 200. Az Egészségügyi Világszervezet 1959-ben az egészségnevelést már önálló tudományterületként fogadta el. Veress 1971: 594.

¹⁹ Az 1976. évi 5. törvény a közművelődésről. <http://jogiportal.hu/index.php?id=naa2dfy-a1t8r5j3dw&state=19980101&menu=view> – utolsó letöltés: 2021. február 16.

²⁰ Az ötéves terv céljait diafilmen is összefoglalták. A sport, az egészséges szocialista ember képe két kockán (14, 17) is megjelenik: Szántó 1977.

²¹ Az 1977. év, valamint 1978 első felének kiemelt témaköre a mozgás; csatlakozó témakörök: 1. táplálkozás, 2. higiénés magatartás. 1978 második felének kiemelt témája a táplálkozás; csatlakozó témakörök: 1. mozgás, 2. higiénés magatartás. 1979 első felének kiemelt témája a táplálkozás; csatlakozó témák: 1. higiénés magatartás, 2. mozgás. 1979 második felének kiemelt témája a higiénés magatartás; csatlakozó témakörök: 1. táplálkozás, 2. mozgás. Az 1980. év kiemelt témaköre a higiénés magatartás; csatlakozó témák: a táplálkozás és a mozgás, azonos súlyal. Gonda 1977: 147.

²² Métneki 1977: 7–10.

²³ Métneki 2001: 19.

a mesékre épülő általános iskolai egészségnevelésben.²⁴ Több évre kidolgozott életmódkutatások vették kezdetüket, az iskoláskorúak egészségügyi ismereteinek nemzetközi vizsgálatába az Országos Közegészségügyi Intézet gyermek- és ifjúság-egészségügyi osztálya is bekapcsolódott. Az 1980-as évek második felétől ellenben az egészségfejlesztés fogalmának és gondolatának elterjedésével világszerte szemléletváltás ment végbe, így az egészségnevelésben részt vevők munkájának iránya is új koncepciók felé fordult.²⁵

AZ OKTATÓ-NEVELŐ INTÉZMÉNYEKEN BELÜLI EGÉSZSÉGNEVELÉS – PEDAGÓGIAI REFORMOK, OKTATÁSI TERVEK

Az 1960-as évektől kezdve az ifjúság egészségügyi műveltségéről készült felmérések hatására egyre több tanulmány jelent meg az iskolák, a pedagógusok nélkülözhetetlen szerepéről az egészségügyi felvilágosítással, az egészségneveléssel, azon belül pedig a higiénés neveléssel kapcsolatban. Az iskolai egészségnevelés nem volt új gondolat, már a korábbi évszázadok során is a pedagógusok munkájának részét képezte, de tartalma korszakonként változott. Az 1960-as és 1970-es évekre olyan komplex tevékenységgé vált, amely módszereit tekintve a szocializáció minden szintjére kiterjedt, így a sikeres egészségnevelés érdekében az iskolák és a pedagógusok példamutatása is elengedhetetlenné vált. Mindez alapvetővé tette, hogy a pedagógusok egészségnevelő szerepe is átalakuljon, és munkájuk során a segítő-támogató szemlélet kerüljön középpontba.²⁶

Az általános iskolásokra vonatkozó, az egészségügyi felvilágosításra és egészségnevelésre koncentráló nevelési terv 1963-ban jelent meg, egy évvel később pedig a középiskolai is elkészült. A nevelési tervek célul tűzték ki egy olyan generáció felnevelését, amelynek tagjai testileg és szellemileg egészségesek, meg tudják védeni saját maguk és a közösségük egészségét, képesek szembeszállni az egészségre ártalmas szenvedélyekkel és károsító szokásokkal. Meghatározták a kialakítandó egészséges napi- és életrendet, az egészségügyi szabályokat, a rendszeres testedzéssel, testápolással pedig a betegségek elleni védekezést hangsúlyozták, továbbá a balesetek megelőzésének kérdésével is foglalkoztak.²⁷

Az 1970-es évektől kezdve az egészségnevelés kiemelten fontossá vált a gyermek- és ifjúságvédelem területén. Permanens nevelési folyamatnak és a közművelődés szerves részének tartották, az oktató-nevelő intézmények rendszerében fontos szerepet szántak neki, hiszen a későbbi generációk *egészségkultúrájának* mértékét is ezen intézmények munkájától tették függővé. A gyermek- és ifjúság-egészségügy célja a 0–24 éves korosztály egészségének védelme volt, egy összhangolt, korosztályokra bontott egészségnevelési koncepció révén.

²⁴ Vámos 2020: 235–244.

²⁵ Métneki 2001: 21.

²⁶ Pál et al. 2005: 25–32.

²⁷ Pajor 1970: 62.

Az egészségnevelés területén fontos kiemelni a különböző mozgalmak szerepét, amelyek az iskolai példamutatás fontos eszközei voltak. Az általános iskolák többsége csatlakozott az 1960-tól évente, szeptember 15-e és április 30-a között megrendezett *Tiszta iskola, egészséges ifjúság* mozgalomhoz, és versenyeztek a *Tiszta iskola* és *Tiszta, rendes osztály* cím elnyeréséért.²⁸ A *Tiszta, rendes osztály* mozgalmat az Ifjúsági Vöröskereszt szervezte,²⁹ és az osztályokon belül az úgynevezett egészségőrök naponta ellenőrizték az osztályt, hetente értékelték a mozgalmat, az eseményekről naplót vezettek és az osztályfőnöki órákon jelentették a fontosabb történéseket. A verseny egyrészt a tanulók személyi higiéniájára vonatkozott, így fontos volt, hogy megmosakodva, megfésülködve, tiszta ruhában és cipőben jöjjenek be az osztály tagjai, minden tanuló a saját kéztörölőjét, zsebkeendőjét, poharát használja a nap során, amely elengedhetetlen volt a fertőző betegségek elkerüléséhez. Ellenőrizték, hogy a gyerekek tiszta szalvétába csomagolva hozzák-e a tízórait, tiszta füzetekkel, tankönyvekkel érkeznek-e meg az iskolába. Emellett az osztály tisztaságát is hangsúlyozták, amelynek rendszeres szelölőtetése a vöröskeresztes osztályegységőrök feladata volt, akik azért is feleltek, hogy mindennap tisztán adják át a termet a következő osztálynak. Ellenőrizték továbbá az osztályok kézmosóedényét, hogy a tanulók étkezés előtt és a mosdóhasználat után mostak-e kezet, volt-e tisztasági felszerelése az osztálynak.³⁰ A verseny elbírálására az iskolákon belül az ifjúsági vöröskeresztsz csoport tanár elnöke, az ifjúsági vöröskeresztsz csoport titkára, az iskolaorvos, a védőnő, az úttörőcsapat vezetője, a szülői munkaközösség megbízottja és a helyi felnőtt vöröskereszt-szervezet vezetőségének képviselője értékelő bizottságot alapítottak. A bizottság minden hónapban megvizsgálta a mozgalom állását az osztályokban, faliújságon közölték az eredményeket, a *Tiszta, rendes osztály* cím odaítélésére két értékelés után, minden második hónap végén tettek javaslatot. A *Tiszta iskola* mozgalmat minden évben kétszer, májusban és decemberben hirdették meg, és ekkor tüntették ki az intézmény kiváló egészségügyi munkát végző tagjait is. *Tiszta iskola*

²⁸ A *Tiszta iskola, egészséges ifjúság* mozgalmat a Magyar Vöröskereszt, a Művelődésügyi Minisztérium, az Egészségügyi Minisztérium, a Magyar Úttörők Szövetsége, a Magyar Nők Országos Tanácsa közösen hirdette meg. Török 1960: 84.

²⁹ Az Ifjúsági Vöröskereszt a tanórán kívüli egészségügyi felvilágosítás és nevelés egyik bázisa volt. A csoportok teendőit a Magyar Vöröskereszt II. Kongresszusa szabta meg. Feladatai közé tartozott az egészséges életmód, az egészségvédelem támogatása és propagálása, a diákok részére az elsősegélynyújtás alapvető ismereteinek és teendőinek megtanítása. A tanítási módszerek közé tartozott az ifjú egészségőrök tanfolyamainak megszervezése, akikre az úttörőrajokban, az őrökben a felvilágosítási munka terén lehetett számítani. Megtanulták a személyi és környezeti higiénié alapjait, a fertőző betegségek és a balesetek megelőzésének főbb szabályait, az elsősegélynyújtás alapvető teendőit. Emellett az Ifjúsági Vöröskereszt házi betegápolási és csecsemő gondozási tanfolyamokat szervezett a 13–17 évesek számára, 7 éves kortól kezdve korcsoportonként kisdobos-, úttörő- és KISZ-próbákat tartottak egészségügyi ismeretek és elsősegélynyújtási teendők elsajátítására. Előadásokat, beszélgetéseket, filmetvitéseket, elsősegélynyújtó versenyeket és tanfolyamokat szerveztek, kiadványokat készítettek, és szervezték a *Tiszta iskola, egészséges ifjúság* mozgalmat. Márté 1965: 121–122.

³⁰ Török 1960: 84–85.

csak az az intézmény lehetett, ahol az osztályok többsége elnyerte a *Tiszta, rendezes osztály* címet, megoldották a higiénikus vízivást és kézmosást, illetve voltak vízcsapok, vagy azok hiányában tiszta, zárt edényben tárolták a vizet. Ha a vizet kútról hozták, akkor a kút vizét is meg kellett vizsgálni, és meggyőződni annak fogyaszthatóságáról. Kritérium volt, hogy az intézmény folyosói tiszták és rendezettek, virágosak, a WC-k fedettek és – az iskolaudvarhoz hasonlóan – tiszták legyenek. Lényeges feltétel volt az Ifjú Egészségőr-tanfolyamokon való részvétel, amelyen a tanulók legalább 10%-ának kellett részt vennie.³¹

A követelményeknek megfelelés korántsem volt egyszerű, mert sok intézményben hiányoztak a személyi higiéné megvalósításának alapvető, korszerű, tárgyi feltételei. Sokszor gondot jelentett, hogy az étkezés előtti vagy a WC-használat utáni kézmosás mint alapvető higiénés magatartás kialakítása azért volt körülményes, mert hiányzott a kézmosócsap, a tanulóknak nem volt tisztasági felszerelése.³² Emellett sok esetben az is gondot okozott, hogy a gyerekek egyik intézményből a másikba átkerülve, nem ugyanazokkal a higiénés feltételekkel találkoztak. A hatvanas évek második felétől így hangsúlyozták, hogy a *Tiszta iskola, egészséges ifjúság* mozgalmat a közép-, a szakközép- és a szakiskolákra is ki kell terjeszteni, és ugyanezekben az intézményekben az Ifjúsági Vöröskereszt-csoportok szervezése is különösen fontos feladat volt.³³ Ugyanez volt a szakemberek véleménye a napközi otthonokkal és a kollégiumokkal kapcsolatban is, ahol a 14–18 éves korosztály higiénés nevelése kapott hangsúlyt. Ezeknek az intézményeknek e téren annyi előnyük megvolt, hogy a bentlakó diákok ritkábban jártak haza, így kiszakadtak a családi környezetből, lehetőségük volt új szokásokat elsajátítani.³⁴

Az oktatási intézmények példamutatása tehát rendkívül fontos volt a családi szocializációs minták hiányosságai miatt, de azért is, mert a gyerekek idejük nagy részét ezekben töltötték. Az óvodákban és az iskolákban az egészségnevelést a pedagógusok mellett az intézmények orvosai végezték. Ez nem volt új elgondolás, mert a 3350/Körr/66/1951. Eü. M. rendelet szerint az iskolaorvos feladata volt megszervezni és végrehajtani az egészségügyi és gyógyító-megelőző intézkedéseket, így az orvos már korábban is mint nevelő működött közre ebben a folyamatban.³⁵ A későbbi évtizedek során is alapvető volt, hogy az oktatási intézmények növendékei évente több alkalommal találkozzanak orvossal a különböző szűrővizsgálatok, oltások során. Az 1960-as évektől kezdve azt is fontosnak tartották, hogy az iskolaorvosok, orvostanhallgatók a tisztasági mozgalomba, a fogászati hetek, hónapok, elsősegélynyújtó tanfolyamok, egészségügyi vetélkedők

³¹ Azt is érdemes megjegyezni, hogy a *Tiszta iskola* mozgalomban éveken át kiváló munkát ellátó pedagógus, aktivista, orvos, védőnő elnyerhette az Oktatásügy kiváló dolgozója, az Egészségügy kiváló dolgozója vagy a Magyar Vöröskereszt kiváló dolgozója címet. Török 1960: 86–87.

³² Kaposvári 1974: 292; Pataki 1975: 74.

³³ Márté 1965: 125.

³⁴ Daróczy 1965: 153.

³⁵ Székely 1960: 20.

szervezésébe is bekapcsolódjanak, az Úttörők Szövetsége, a KISZ, az Ifjúsági Vöröskereszt különböző rendezvényein részt vegyenek, és ne hagyják figyelmen kívül a nyári úttörőtáborokat sem.³⁶

Az óvodai nevelési program, az iskolai tantervek az 1960-as évek végétől összefoglalták azokat a tantárgyakat, amelyek keretei között az egészségügyi ismeretek oktatását tették kötelezővé. Az általános iskolák 1–4. osztályai számára évi 10–12 órában a *környezetismeret* és az *olvasás* tantárgyak, az 5–8. osztályosok számára évi 4–6 óra időtartamban az *élővilág*- és az *osztályfőnöki* órák tananyagába dolgozva jelent meg ez a témakör.³⁷ Az általános iskola 8. osztályában az *élővilág* tantárgy évi 30 órában, az általános gimnáziumokban évi 4 *osztályfőnöki* és *biológiaóra*, míg a szakközépiskolákban (az egészségügyi szakiskolákat kivéve), szakmunkásképzőkben a *munkaegészségtan* és a gyakorlati oktatásban szereplő *balesetmegelőzés* tantárgyak keretei adtak lehetőséget az egészségnevelési program végrehajtására.³⁸ A számokból is kiderül, hogy az intézményi keretek kevésnek bizonyultak, és az általános iskola 5. osztályától kezdve a nevelési tervekben meghatározott célok megvalósítása, a megszerzett ismeretek ismétlése, gyakorlása fokozatosan csökkent, így azok feledésbe merültek.³⁹ Az egészségnevelésre szánt alacsony óraszám mellett a nevelési elképzelések végrehajtását a megfelelő tankönyvek hiánya is hátráltatta. A pedagógusok véleménye szerint ezek kevés egészségügyi témakörű olvasmányt tartalmaztak, így sokszor a tanító leleményességére volt bízva, hogy milyen meséket, verseket használ fel a tanóra során.⁴⁰

³⁶ Kaposvári: 1974: 293.

³⁷ A higiénia fontosságát, a test tisztán tartását, a kézmosás, a mosakodás, fürdés, köröm és haj tisztán tartását, a fogápolást, a zsebkendő- és törülközőhasználatot csak 1. osztályban, a környezetismeret-órán tanulták. 2. osztályban az egészségügyi ismeretek közlése és feldolgozása az olvasás keretei közé került, és akkor tanultak a helyes táplálkozásról, tisztálkodásról, az orvosok munkájáról, a betegségek megelőzéséről és gyógyításukról. 3. osztályban mélyítették el a fertőző betegségekről szóló ismereteket, megtanulták a tbc, az influenza, a szamárköhögés, a kanyaró jellemzőit, tanultak a kötelező oltások fontosságáról, a lakások tisztán tartásáról és fertőtlenítéséről a járványmegelőzés érdekében. A 4. osztályos környezetismeret-tananyag része volt a csontváz, a helyes testtartás, az izmok, a sport szerepének és az egészséges táplálkozás jelentőségének tanítása. Felső tagozatban, a tanulók 5. osztályban, az osztályfőnöki órán hallottak a személyi és környezethigiéné fontosságáról, a balesetmegelőzésről, később pedig az élővilág tantárgy rendjébe illesztve tanultak a járványmegelőzésről és a fogbetegségekről a 6. osztályban, a foglalkozási ártalmakról a 7. osztályban, és a serdülőkorral kapcsolatos egészségügyi kérdésekről, illetve az alkoholfogyasztás és a dohányzás káros hatásairól a 8. osztályban. Székely 1961: 55–61.

³⁸ A nevelési terv az általános iskola 1. osztályától kezdve követelményként támasztotta a tanulókkal szemben, hogy felnőttek irányításával minden este és reggel mossanak fogat, használjanak fogkrémet és fogkefét, étkezések után öblítsék ki a szájukat, és ne egyenek az esti fogmosás után. Az alsó tagozatban a környezetismeret, a felső tagozat 8. osztályában az élővilág tantárgyak keretei között tanították, hogy naponta reggel hideg, este meleg vízben kell mosakodni, hetente egyszer tetőtől talpig fürdeni. A nevelési terv követelményként fogalmazta meg a heti egyszeri hajmosás szükségességét. A 8. osztályos élővilág-tankönyvben azt tanították, hogy a fejbőr zsírosságától függően hetente egyszer, de legalább kéthetente egyszer kell hajat mosni. Pajor 1970: 63.

³⁹ Pajor 1970: 62.

⁴⁰ Incze 1972: 72–77.

A középiskolákban csak az *osztályfőnöki* és *biológiaórak* tantervei biztosítottak lehetőséget a hiányos egészségügyi ismeretek pótlására. Ennek ellensúlyozására az 5+1-es rendszerű gimnáziumokban vöröskeresztes ápolónőképzés formájában is oktattak egészségügyi ismereteket, amelyek célja az volt, hogy a középiskolás lányok egy része az átlagnál magasabb egészségügyi műveltséget, jártasságot és szemléletet sajátítson el, és olyan betegápolási, járványtani és közegészségtani ismereteket szerezzon, amelyeket környezete számára megfelelően és korszerűen tud majd átadni. A képzés megszervezéséért a Magyar Vöröskereszt megyei, városi elnöksége volt a felelős, amely az oktatáshoz tankönyveket, gyakorlati helyeket is biztosított a képzési idő négy éve alatt.⁴¹

A pedagógusképzésben az 1970/1971-es tanévtől kezdve tantárgyként is bevezették az egészségügy oktatását, 1972-től a pedagógus-továbbképzési programokban egészségügyi témák is szerepeltek. Utóbbitól azt remélték, hogy az egészségnevelés nem lesz tantárgyokhoz kötött, hanem minden oktató megtalálja majd saját tantárgyai keretei között a lehetőségeket.⁴²

A pedagógusok részéről elengedhetetlen volt a szülőkkel való kapcsolattartás. Ennek intenzitása a bölcsődétől a középiskola felé haladva arányosan csökkent, noha az iskolakezdet, a későbbi pályaválasztást meghatározta a gyerekek egészségi állapota. Természetesen a helyes egészségmegőrzési szokások csak úgy alakulhattak ki, ha az intézmény és a család is azonos elvek szerint végezte az egészségnevelést, és azonos követelményeket támasztott a gyerekekkel szemben.⁴³

A személyi higiénia fejlesztéséhez és a helyes egészségmegőrzési szokások kialakításához járult hozzá 1964-től a *Fogászati Hét*, 1968-tól a *Fogászati Hónap*, 1974-től a *Fogászati és Testápolási Hónap*, majd 1976-tól a *Fogászati és Táplálkozási Hónap*, amely alatt változatos programok (például rajzversenyek, vetélkedők, bábelőadások, filmek, szájj-, test- és bőrápolási bemutatók, egyebek) segítették az egészségnevelést. A versenyek, a *Ki mit tud?* megszervezésében a pedagógusok segítségét is kérték.⁴⁴ 1976-ban a Fővárosi Egészségnevelési Központ a *Fogászati és Táplálkozási Hónap* keretén belül az Alma-klubhálózat kiépítését tervezte, azzal a céllal, hogy a kisgyermekes preventív fogvédelmét folytonossá tegyék. A mozgalom során a fogápolás és a prevenció volt a két kulcsszó a 6–10 éves gyermekek fogvédelme érdekében. A klubhálózat kiépítését az Úttörőszövetség

⁴¹ 1. osztályban anatómia, élettan, közegészségtan-járványtan elmélete és gyakorlata, a vöröskeresztes munka megismerése volt a tananyag, 2. osztályban belgyógyászat-elmélet, ápolástan, elsősegélynyújtás-elmélet és -gyakorlat, 3. osztályban sebészetelmélet és -gyakorlat, polgári védelmi ismeretek következtek, illetve felvilágosító előadásokat hallgattak erkölcsi és politikai kérdésekről, 4. osztályban a gyakorlati ismeretek elsajátítása érdekében kórházi belgyógyászati osztályon töltötték a gyakorlati idejük nagy részét, majd elvégezték a nagylányok tanfolyamát, amelyen a szerelem, a házasság, a terhesség, a csecsemőgondozás és a vöröskeresztes munka kérdéseiről volt szó. Merétei 1969: 218–222.

⁴² Kaposvári 1974: 292.

⁴³ Kaposvári 1974: 294.

⁴⁴ Kovács 1970: 128.

és a Vöröskereszt is támogatta, népszerűsítésében pedig kerületi egészségnevelési előadók, gyermekfogorvosok vettek részt.⁴⁵

AZ OKTATÓ-NEVELŐ INTÉZMÉNYEKEN KÍVÜLI EGÉSZSÉGNEVELÉS – MAKK MARCI ÉS MAKK MARCSI TÖRTÉNETEI

Az oktató-nevelő intézményeken kívüli egészségnevelést támogatták az 1970-es évek második felében kitalált Makk Marci és Makk Marcsi történetei, amelyekről azt remélték, hogy rajtuk keresztül könnyebben megszólíthatják a gyermekeket.

„Örömmel jelenthetjük, hogy megszületett az egészség szimbóluma. A magyar mesvilágban kerestünk ismert figurát, azonban megfelelőt nem találtunk. Végül a szó-lásmondások között akadunk rá: makk-egészséges, egészséges, mint a makk! Bájos figuráját a gyerekeken keresztül igyekszünk a gyerekekkel megszerettetni. Zenés-verses bábfilm alakjában mutatkozik be *Makk Marci* a nagyközönség előtt, majd a gyermekújságokban buzdítja a kis olvasókat az egészséges életmódra. Vidám figurája felmászik a kisiskolások órarendjére, a kártyanaptár hátára és még számos helyen találkozhatnak vele a gyerekek.”⁴⁶

Így szólt az a lelkes beszámoló, amely elsőként mutatta be a későbbi évek során egyre népszerűbb tölgyfamakk figurát, aki az egészségnevelési törekvésekben már régóta fennálló hiányt pótolta. A mindig vidám, játékos, tette kész Makk Marci minden olyan tevékenységet jól ismert, amely az egészséges életmódot jellemzi: sportolt, helyesen táplálkozott, gondot fordított a személyi higiéniére, környezetének tisztán tartására. Makkegészséges volt, sokszor a saját kárán tanulta meg, hogyan kellett volna egy-egy helyzetben okosan viselkednie.⁴⁷ Makk Marci először a Foky Ottó által tervezett bábfilmben, Csukás István versével kísérve mutatkozott be a gyermekeknek,⁴⁸ majd hamarosan kiadványokon, gyermek- és ifjúsági újságokban, kifestőkön, kártyanaptárokon, iskolai takarékbélyegeken, uzsonnás csomagokon, órarendeken, matricákon, társasjátékokon, pólókon, diafilmekben tűnt fel. Makk Marci – és későbbi társa, Makk Marcsi – meséi átszöttek az 1970-es, 1980-as években élt gyermekek hétköznapjait, észrevétlenül, szórakoztatva, játékosan tanították a kicsiket az egészséges életmódra. Szeretetteljes történeteikkel a kiskorban elkezdett egészségnevelés sikeréhez kívántak hozzájárulni.

⁴⁵ Rác 1977: 41.

⁴⁶ Gonda 1977: 144.

⁴⁷ Az itt bemutatott Makk Marci nem azonos a Tersánszky Józsi Jenő meséjében (*Makk Marci hőstette*), azonos névvel szereplő kis hőssel.

⁴⁸ Csukás 1977. A Makk Marciról készült sorozatokhoz Pethő Zsolt zeneszerző komponált fülbe-mászó dallamokat.

Makk Marci történeteinek cselekményei az ötödik ötéves terv (1976–1980) szerint követték egymást: 1977 végén, 1978 elején, amikor a mozgás volt a kiemelt témakör, ő is a kirándulást, a rendszeres testmozgást népszerűsítette. Társával, Makk Marcival erdei túrára indultak, vidáman fürödtek a tiszta vizű tóban, a friss levegőn jóízűen fogyasztották el ebédjüket, hazatérve pedig az egészséges vacsorájukat.⁴⁹ 1978 második felében, 1979 elején a táplálkozásra helyezték a hangsúlyt, így Makk Marci is a rendszeres és egészséges táplálkozásról mesélt. A gyermekeket a rendszeres és egészséges reggeli fogyasztására és a mértéktelen édesség- és süteményevés helytelenségére figyelmeztette. Fontosnak tartotta kiemelni a tej, a vitamindús ételek, a gyümölcsök, zöldségek fogyasztását, amelyek erőt és energiát adnak a sportoláshoz is. Makk Marci történetei nemcsak a megfelelő számú és minőségű étkezést hangsúlyozták, hanem a rendszeres testmozgást és a pihentető alvást is.⁵⁰ 1979 második felében, 1980-ban a higiénés magatartás kérdése került előtérbe, ennek megfelelően Makk Marci meséi is e témakör köré épültek. Makk Marci mesélt Ignácról, a koszos és rendetlen macskáról, akitől ápolatlansága miatt a barátai is elfordultak. A történetnek természetesen boldog vége lett, miután Ignác butaságát megelégtelve maguk a piszkos edények és a súrolókefék lázadtak fel, és mosták tisztára a házzal együtt Ignácot is.⁵¹ Ezekben az években egyre több tanulmány jelent meg arról, hogy a magyar lakosság fogai siralmas állapotban vannak, az emberek elhanyagolják a fogászati szűréseket, és nem figyelnek fogaik tisztán tartására. Erre a Makk Marci-történeteiben is reflektáltak, így természetesen a fogmosást is népszerűsítették.⁵²

IFJÚSÁGI TÁBOROK

Az ifjúsági táborok – amelyek a Kádár-rendszer ifjúságpolitikájának egyik fontos pontját jelentették – higiéniai szempontú ellenőrzése nemcsak az egyéni higiénés magatartás miatt volt fontos, hanem járványügyi kérdéseket is felvetett. A táborokat az egészségügyi felvilágosítási és egészségnevelési feladatok meghatározása terén két csoportra osztották: megkülönböztetve a KISZ építő- vagy nevelőtáborokat és az úttörőtáborokat. A KISZ-táboroknál fontosnak tartották, hogy az egészség témaköre megfelelő helyet kapjon az oktatási tematikában, és a tábororvosok tevékenysége mellett az egészségügyi felvilágosítási hálózat kialakítását, kisfilmek rendszeres vetítését, a táborokon belül tisztasági felelősök választását, az egészségügyi vetélkedők szükségességét hangsúlyozták. Az úttörőtáborok keretei

⁴⁹ Foky 1978 (*Makk Marci II*).

⁵⁰ Puskás 1979 (*Makk Marci III*). 1978-ban az iskolatej-fogyasztás népszerűsítésében is számítottak Makk Marcira. Az ő képével adták ki az „Igyál iskolatejet!” feliratos plakátokat, amelyeket az iskolákban, tejárúsító boltokban helyeztek ki. Katona 1978: 275. A plakát idővel konyhák, szobák falára is kikerült. Valuch 2007: 53.

⁵¹ Puskás 1980 (*Makk Marci IV*).

⁵² Puskás 1981 (*Makk Marci V*); Borics 1980; Gács 1979; Vámos 2020: 240–241.

között egészségügyi vetélkedőket, filmvetítéseket rendeztek, sátrak közötti tisztasági versenyt hirdettek meg, és a Köjál által előkészített kérdőívek alapján mérték fel a fiatalok egészségügyi ismereteit.

A táborok esetében a legfontosabb a megfelelő mennyiségű és minőségű víz biztosítása volt; elegendő zuhanyzóval és mosakodási lehetőségekkel kellett azokat felszerelni, és különösen lényeges volt a szennyvízelvezetés, a szeméttárolás és az árnyékszékek elhelyezése a táborok területén. A kulcsszó a járványvédelem volt a táborok esetében, a fertőző betegségek megelőzése, a gyerekek széles körű egészségügyi felvilágosítása.⁵³ A *környezethigiéniés nevelés* és az otthoni minták hiányosságai különösen a nyári táborozások idején csúcsondtak ki, amit az 1965-ben bevezetett *Tiszta tábor, egészséges üdülés* mozgalom elindításával próbáltak meg orvosolni. Ennek bevezetésénél a Magyar Úttörők Szövetsége, a Magyar Vöröskereszt Országos Központja és a Szakszervezetek Országos Tanácsa (SZOT) Üdültetési Főosztálya által kiadott útmutató adta az alapot, és próbálta megteremteni egy szocialista eszméknek megfelelő táborozási mozgalom alapjait. A mozgalom feltételeit teljesítve lehetett elnyerni a *Tiszta tábor* és *Tiszta sátor* címet. A táborok tisztaságáért a SZOT Üdülési Igazgatósága, az üdülők gondnoki és az ifjúsági táborok vezetői, illetve a Köjál felelt. A táborozások alkalmával azt szerették volna elérni, hogy a táborok végére javuljon a fiatalok egészségkulturális műveltsége.⁵⁴

* * *

Az 1960–1980-as években megfogalmazott egészségnevelési tervek egyik fontos alappillére a fiatalok higiéniai nevelése volt, amelynek menete egy többlépcsős, az egészségügyi szakemberek és a pedagógusok tudására alapozott, a lokális körülményekre is reflektáló programként fogalmazódott meg. A vizsgált időszakban az egészségnevelés törvényi és intézményi háttere is folyamatosan alakult, körvonalazódtak azok a nevelési tervek és oktatási reformok, amelyekre az orvosok, a védőnők és a pedagógusok a mindennapi egészségnevelő munkájuk során is támaszkodhattak. Ezzel párhuzamosan az egészségkultúra változásának feltárása és az egészségnevelési módszerek hatékonysága is a kutatások középpontjába került. A fiatalok között végzett vizsgálatokból, amelyek például a rendszeres kéz- és fogmosásra, tisztálkodásra és hasonlókra irányultak, kiderült, hogy az elméleti ismeretek és a mindennapi gyakorlat között nagy a szakadék, amely a vizsgált időszakban végig fennmaradt. Ez részben az eltérő szocializációs mintákból, részben az intézményi adottságokból eredt.

Az egészségnevelés kérdése a rendszerváltás után és napjainkban sem szorult háttérbe, folyamatos az iskolai egészségnevelés koncepciójának újragondolása. Máig érvényes az a korszakban is sokat hangoztatott megállapítás, hogy a felnőtt

⁵³ Tóth 1964: 65–69.

⁵⁴ Székely 1965: 259; Székely 1966: 129.

lakosság egészségkulturális ismereteiben kimutatható különbségek az iskolai mintával is összefüggésbe hozhatók.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ádány Róza 2011: *Megelőző orvostan és népegészségtan*. https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0019_1A_Megelozo_orvostan_es_nepegeszsegtan/ch01s02.html – utolsó letöltés: 2021. március 26.
- Bárdos Endréné 1974: Az oktató-nevelő munkában felhasználható egészségnevelési témájú filmek rövid ismertetése. In: Lelkes Miklós (szerk.): *Orvosi munka és egészségnevelés*. Budapest, 347–358.
- Borics Katalin 1980: Van Budán egy kórház. *Esti Hírlap* 1980. március 27. o. n.
- Csukás István 1977: *Egészséges, mint a Makk (Makk Marci bemutatkozik)*. Színes bábfilm. <http://diafilm.osaarchivum.org/public/index.php?fs=302> – utolsó letöltés: 2021. február 16.
- Daróczy Sándor 1965: Egészségügyi nevelés a napköziotthonokban és a kollégiumokban. *Egészségügyi felvilágosítás* (6.) 4. 151–156.
- Fehéri Tamás 1966: Barátból ellenség. *Filmhíradók online*. <https://filmhíradokonline.hu/watch.php?id=18895> – utolsó letöltés: 2021. február 16.
- Foky Ottó 1978: *Makk Marci kirándul. (A testmozgásról 5–8 éveseknek.)* Színes bábfilm. <http://diafilm.osaarchivum.org/public/index.php?fs=306&search=2&page=> – utolsó letöltés: 2021. február 16.
- Füsti Molnár Sándor – Katona Gábor 1974: A kiadványok címlistája. In: Lelkes Miklós (szerk.): *Orvosi munka és egészségnevelés*. Budapest, 333–346.
- Füsti Molnár Sándor 1976: Az egészségnevelés alapelveiről, elnevezésének kialakulásáról. *Egészségnevelés* (17.) 5. 200–202.
- Gács Marianna 1979: Mikor kezdjük a fogmosást? *Népszabadság* 1979. július 15. 18.
- Gonda György 1977: Az egészségnevelés feladatai az V. ötéves terv időszakában. *Egészségnevelés* (18.) 4. 147–150.
- Hegedűs György – Róna Borbála 1970: Falusi és tanyai gyermekek életmódjának változása öt év alatt. *Egészségügyi felvilágosítás* (11.) 6. 253–257.
- Incze Lászlóné 1972: Mesék és gyermekversek felhasználása az általános iskolai egészségnevelésben. *Egészségügyi felvilágosítás* (13.) 2. 72–77.
- Kaposvári Júlia 1974: Egészségnevelés a gyermek- és ifjúságvédelmi munkában. In: Lelkes Miklós (szerk.): *Orvosi munka és egészségnevelés*. Budapest, 289–298.
- Kaposy Miklós 1996: Magyar Televízió. In: Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században*. III. Szekszárd, 459–498.
- Kapronczay Károly 2001: A hazai egészségügyi felvilágosítás vázlatja. *Valóság* (44.) 5. 31–41.
- Katona Edit 1978: Iskolatej. *Egészségnevelés* (19.) 6. 275.
- Kovács Zoltán 1970: Gyermekrajz-kiállítás és vetélkedő a Fogászati Hónap alkalmával. *Egészségügyi felvilágosítás* (11.) 3. 126–128.

- Lesencei Erzsébet 1970: Szada község egészségkulturális felmérésének tanulságai. *Egészségügyi felvilágosítás* (11.) 3. 108–112.
- Márté Mihály 1965: Az ifjúsági vöröskeresztes munka időszerű feladatai. *Egészségügyi felvilágosítás* (6.) 3. 121–125.
- Merétei Klára 1969: Az 5+1-es egészségügyi oktatás a középiskolában. *Egészségügyi felvilágosítás* (10.) 5. 218–222.
- Métneki János 1960: Az egészségügyi felvilágosítás fejlődése Magyarországon az utóbbi években. *Egészségügyi felvilágosítás* (1.) 1. 4–12.
- Métneki János 1977: A magyar egészségnevelés nemzetközi kapcsolatai. *Egészségnevelés* (2.) 1. 7–10.
- Métneki János 2001: Az egészségügyi felvilágosítástól az egészségfejlesztésig. Történeti áttekintés 1945-től napjainkig. *Valóság* (44.) 12. 10–27.
- Nemecskay Tivadar – Szombati Zsigmond 1972: Cigánykérdés és anyavédelem Borsod megyében. *Borsodi Szemle* (17.) 4. 46–55.
- Pajor Géza 1970: Az iskolai egészségnevelés határfoka. *Vasi Szemle* (24.) 1. 62–67.
- Pál Katalin – Császár Judit – Huszár Anikó – Bognár József 2005: A testnevelés szerepe az egészségtudatos magatartás kialakításában. *Új pedagógia szemle* (55.) 6. 25–32.
- Pataki József 1975: Egészségnevelés a művelődési intézményekben. *Pedagógia Műhely* (1.) 2. 73–75.
- Pulay Gyula 2011: *Bevezetés az egészségügy gazdaságtanába*. <https://docplayer.hu/5319-Bevezetes-az-egeszsegugy-gazdasagtanaba-e-book-pulay-gyula.html> – utolsó letöltés: 2021. február 16.
- Puskás Ildikó 1979: *Makk Marci közbelép*. Színes bábfilm. <http://diafilm.osaarchivum.org/public/index.php?fs=879&search=2&page=&thumbnail=1> – utolsó letöltés: 2021. február 16.
- Puskás Ildikó 1980: *Makk Marci mesél*. Színes animáció. <http://diafilm.osaarchivum.org/public/index.php?fs=327&search=2&page=> – utolsó letöltés: 2021. február 16.
- Puskás Ildikó 1981: *Ennyi az egész!* <http://diafilm.osaarchivum.org/public/index.php?fs=874&search=2&page=> – utolsó letöltés: 2021. február 16.
- Rácz Marianna 1977: Az Alma klub hálózat szervezése a fővárosban. *Egészségnevelés* (2.) 1. 41.
- Siró Béla 1979: Az egészségnevelés, az egészségügyi felvilágosítás helye és szerepe az orvosképzésben. *Felsőoktatási Szemle* (28.) 11. 651–656.
- Szabó Enikő 2011: *Népegészségügy múlt, jelen, jövő*. https://docs.kmcongress.com/jaro2011/szabo_eniko.pdf – utolsó letöltés: 2021. február 16.
- Szántó Péter 1977: *Az 5. ötéves terv*. <http://dia.osaarchivum.org/public/index.php?fs=1673> – utolsó letöltés: 2021. február 16.
- Székely Lajos 1960: Az iskola szerepe az egészségügyi felvilágosításban. *Egészségügyi felvilágosítás* (1.) 1. 18–20.
- Székely Lajos 1961: Az általános iskola tantervi tervezetének egészségügyi vonatkozásai. *Egészségügyi felvilágosítás* (2.) 1. 55–61.
- Székely Lajos 1965: Egészségügyi felvilágosítás a gyermeküdültetésnél és táborozásnál. *Egészségügyi felvilágosítás* (6.) 6. 257–259.
- Székely Lajos 1966: Tiszta tábor – egészséges üdülés. *Egészségügyi felvilágosítás* (7.) 3. 129–132.

- Székely Lajos 1982: Az egészségnevelés mint integratív tantárgy az egészségügyi főiskolai oktatásban. *Felsőoktatási Szemle* (31.) 7–8. 436–443.
- Szemkeő Endre 1974: Nikolaj Alekszandrovics Szemasko (1874–1949). *Orvosi Hetilap* (115.) 22. 1297–1298.
- Tóth Judit 1977: A területi egészségnevelési hálózat kialakítása és munkája. *Egészségnevelés* (2.) 1. 11–14.
- Tóth Sándor 1964: Üdülők és ifjúsági táborok vezetőinek feladatai az enterális fertőző megbetegedések megelőzésében. *Egészségügyi felvilágosítás* (5.) 2. 65–69.
- Török Árpádné 1960: Tiszta iskola, egészséges ifjúság című mozgalom az iskolákban. *Egészségügyi felvilágosítás* (1.) 2–3. 83–88.
- Túry Ferenc 2003: A magatartásorvoslás helye a magatartástudományok keretében. *Magyar tudomány* (109.) 11. 1373–1380.
- Valuch Tibor 2007: *Hétköznapi élet Kádár János korában*. Budapest.
- Vámos Gabriella 2020: „Egészséges, mint a makk, nincs is nála boldogabb!” Makk Marci és az egészségnevelés az 1970–80-as években. In: Tóth Gábor (szerk.): *Népmesék szóban, írásban, képen*. Budapest, 235–244.
- Veress Sándor 1971: Levelek a szerkesztőhöz. Az egészségnevelés és a gyakorló orvosok. *Orvosi Hetilap* (112.) 10. 594.
- Vilmon Gyula 1960: Az „egészségügyi felvilágosítás” indulásakor. *Egészségügyi felvilágosítás* (1.) 1. 1–3.

Járvány a vasfüggönyön innen és túl

Dóra Vargha: Polio Across the Iron Curtain. Hungary's Cold War with an Epidemic.

(Global Health Histories.) Cambridge University Press, Cambridge, 2018. 213 oldal.

A járványos gyermekbénulás, figyelmen kívül hagyva az emberek és államok által kijelölt határokat, feltartóztathatatlanul átgázolt a vasfüggönyön, és így a hidegháborús ellenfelek közös ellenségévé, a szembenállást meghazudtoló nemzetközi együttműködés fókuszpontjává vált – állítja Vargha Dóra monográfiája (már címében is jelezve ezt). A kötet az 1950-es évek második felének poliomielitisz- (más néven járványos gyermekbénulás vagy Heine–Medin-kór) járványait és a korai Kádár-korszak magyar járványkezelését mutatja be, illetve helyezi el a hidegháború politikai és a globális járványvédelem orvostörténeti kontextusában. Hogyha ezt a könyvet nem egy jelenleg is tartó világméretű járvány napjaiban forgatnánk, úgy is hasznos adalékokat találnánk benne mind a Kádár-kor társadalomtörténetéhez, mind a globális közegészségügy történetéhez. Vargha Dóra munkájának azonban a legnagyobb érdeme, hogy konkrét eseménytörténeti példák tömkelegével támasztja alá, és bontja ki alapvető, és minden járványra érvényes állítását: a járványnarratíva, a járványról való leegyszerűsítő gondolkodás komolyan veszélyezteti mind a sikeres járványkezelést, mind a járvány történetének hiteles feldolgozását, az arról való emlékezést.

Vargha Dóra a Rutgers és a Birbeck egyetem, valamint a Max Planck intézet alumnája, a történelem és az orvosi humántudományok¹ professzora az exeteri egyetemen. Kutatási területe a közegészségügy az államszocialista Magyarországon, illetve annak nemzetközi, globális vonatkozásai. Mielőtt megírta a magyarországi gyermekbénulás-járványokról szóló könyvét, publikált a diftériagyógyszerek feketepiacáról, a mozgáskorlátozott gyermekek médiareprezentációjáról és egyéb orvostörténeti témákról, amelyek rávilágítanak a politikátörténet, a technikatörténet és az egészségügy összefüggéseire.

A *Polio Across the Iron Curtain* a Cambridge University Press Global Health Histories sorozatában jelent meg, melynek célja, hogy „globális egészség-történeteken” keresztül rávilágítson egy-egy nemzeti szinten tapasztalt közegészségügyi jelenség globális kontextusára, globális okaira és okozataira. Az eleve globális áttekintést vállaló könyv legnagyobb módszertani erőssége az, amit a szerző a konklúzióban az „ever-shifting scales” (208), azaz az „állandó léptékváltás” kifejezéssel ír le. A szerző három alapvető léptéket, azaz nézőpontot különböztet

¹ A Medical Humanities vagy orvosi humántudományok egy interdiszciplináris terület, amely ötvözi az orvostudomány, a bölcsészet (filozófia, etika) és a társadalomtudományok (szociológia, antropológia) vonatkozó aspektusait, hogy holisztikusabb, tágabb kontextusban vizsgáljon egyes, az orvosi munkával és a közegészségügyi intervenciókkal kapcsolatban felmerülő kérdéseket.

meg: a globális politika, a nemzeti kormányok és intézmények, valamint az orvos-beteg kapcsolat szintjét. A forráshasználat is ennek a célkitűzésnek a függvénye: Vargha a globális közegészségügy működését elsősorban az Egészségügyi Világszervezet (WHO), a Nemzetközi Vöröskereszt és egyéb, valóban globális hatáskörű szervezetek határozatainak és jelentéseinek keresztül értelmezi. A nemzeti szint főszereplője a Magyar Népköztársaság; a Kádár-rendszer közegészségügyét az intézmény- és sajtótörténet eszközeivel tárja fel, felhasználva a Minisztertanács, az Egészségügyi Minisztérium és az Országos Közegészségügyi Intézet iratait, valamint a járvánnyal kapcsolatos korabeli cikkeket, rádióműsorokat, ismeretterjesztő, illetve propagandaanyagokat. Ugyanakkor megjelenik a magyar és a nemzetközi orvos-szakmai közönségek nézőpontja is, azok belső nyilvánosságának, kiadványainak és konferenciáinak a keretében. A globális és a nemzeti-állami szintet egészítik ki a járványt átélő emberek, családtagok és egészségügyi dolgozók tapasztalatai, amelyeket visszaemlékezések és *oral history*-interjúk rögzítenek. Vargha Dóra munkája zavartalanul kapcsolja össze a globális történelem és a személyes léptékű *oral history* módszereit, hogy valóban sokrétű képet adjon a gyermekbénulás történetéről. Ez a léptékváltás teszi lehetővé számára, hogy a magyar járványt és annak kezelését a globális helyzet viszonylatában tárgyalja, ugyanakkor azt is, hogy felmérje a magyar járványkezelés egyes nemzetközi következményeit.

A globális, nemzeti és lokális szintek egymás mellé helyezése, a szintek kölcsönös egymásra hatásának vizsgálata olyan plasztikus járványtörténetet alkot, amely sikeresen dekonstruál egyes historiográfiai alapvetéseket. Vargha járványtörténete nem kifejezetten Magyarországról szól, hanem Magyarországot állítja egy globális történet középpontjába. Ezzel decentralizálja a globális közegészségügyi és tudománytörténeti narratívát, és rámutat arra, hogy az amerikai történetírói gyakorlat bevett véleményével szemben annak nem az Egyesült Államok a főszereplője. Ugyanakkor a hidegháború történetét, az Egyesült Államok és a Szovjetunió szembenállását, a vasfüggöny mibenlétét is nagyban árnyalja: a járvány láthatóvá teszi, milyen helyzetekben és milyen áron válnak átjárhatóvá egyes politikai és ideológiai határvonalak, mikor jelent a járványkezelés valódi, országhatárokon átívelő kooperációt, és mikor válik újra a politikai csatározások eszközévé.

A kötet legerősebb állítása magát a történelmi periodizációt kérdőjelezi meg. A bevezető fejezet témája és a kötet visszatérő szereplője a budapesti Heine-Medin Utókezelő Kórház, az ország egyetlen, kifejezetten a gyermekbénuláson átesett gyermekek kezelésére és gondozására szakosodott intézménye. A kórház története az 1956-os forradalom idején kezdődött: Nagy Imre foglaltatta törvénybe a megalapítását, és választotta ki a rózsadombi helyszínt a kórház számára. A forradalom leverése és a megtorlás, illetve a Kádár-rendszer kiépülése és konszolidációja alatt ez az országos jelentőségű intézmény folyamatosan működött, hiába a forradalom hozta létre. Bármekkora fordulópontot is jelentett 1956 az ország történetében, egyes közegészségügyi prioritások rezsimről rezsimre állandóak maradtak. Nemcsak Magyarországra nézve, hanem globális szinten is

láthatjuk, hogy a járvány másképpen korszakol, mint a politikatörténet, és így a járványok tapasztalatában és kezelésében, az orvosok szakmai és személyes kapcsolathálóiban is olyan kontinuitást figyelhetünk meg, ami meghazudtolja a hidegháború fogalmának térbeli és időbeli kereteit.

A politikatörténettől való eltávolodás, a hidegháborús narratíva dekonstrukciója, a hidegháború előtti orvostudományos együttműködések továbbélésének, illetve az új, vasfüggönyön átívelő együttműködéseknek a bemutatása árnyalt képet ad a Magyar Népköztársaság közegészségügyéről. Vargha Dóra nem vitatja el, hogy egy diktatúrának a közegészségügyi rendszere is szükségszerűen diktatórikus, de kihangsúlyozza a cselekvés és az ellenállás lehetőségeit, az orvosok, a páciensek és a családtagok szűk, de valós mozgásterét. Kiemelt figyelmet fordít a gondoskodás és a felelősség fogalmkörére, és megfigyeli, mely esetekben vállalja magára a paternalista-gondoskodó állam a járványkezelés teljes feladatát, és mely esetekben osztozik azon a szülőkkel és az orvostársadalommal.

A kötet gerincét egy következetesen lineáris eseménytörténeti narratíva alkotja: a magyar gyermekbénulás-járvány és a járványkezelés története 1956 és 1960 között, amit a globális közegészség-történet adatai kontextualizálnak és a személyes betegség-történetek árnyalnak. Itt válik nyilvánvalóvá egy kisebb hátulütője annak, hogy a monográfia milyen sok forrást, nézőpontot és narratívát kombinál, a globális orvosi humántudományok keretén belül milyen tág olvasóközönséget céloz meg: számos ponton kénytelen elmagyarázni egy-egy részletet, amely egyes olvasók számára új információ, mások számára viszont magától értetődő. Így például az érettségivel rendelkező magyar olvasó számára redundáns az 1956-os forradalom vagy a kádári konszolidáció alapvető tényeinek összefoglalása. Ezekért a magyar olvasó számára talán felesleges szövegrészekért nyújtanak kárpoztást a Salk-vakcina körüli amerikai botrányok leírásai (amelyek pedig valószínűleg az amerikai közönség számára lehetnek közismertek), és még inkább a járványügy történetének orvosi vonatkozásait tárgyaló bekezdések, hiszen ezek az orvosi végzettséggel nem bírók számára is érthetővé teszik a kötetben tárgyalt vakcinák hatásmechanizmusát és fejlesztésük folyamatát, vagy akár az olyan epidemiológiai részletkérdéseket, mint a járványos mellhártyafájdalom-vírus és a járványos gyermekbénulás-vírus egymásra hatása a szervezeten belül.

A kötet felépítéséről a következőket érdemes röviden elmondani. Az első fejezet (*The Power of Polio*) a járványos gyermekbénulás történetét vázolja fel, és kapcsolja össze a második világháború utáni Magyarország hidegháborús létével. Vargha felteszi a kérdést, hogy vajon miért került a poliomielitisz a magyar és a globális közegészségügyi munka középpontjába, miért tűnt mind a társadalom, mind az orvosok szemében nagyobb és fenyegetőbb betegségnek, mint az endemikus, de jóval több áldozatot követelő influenza vagy a fertőző májgyulladás. A válasz abban rejlik, hogy ez a betegség kifejezetten a gyermekeket veszélyeztette, és súlyos esetben maradandó károsodást, halált okozott. A gyermek a vasfüggöny mindkét oldalán a jövő metaforája, az ország jövőbeli termelő- és katonai ereje, ugyanakkor a jelenlegi társadalmi és technológiai fejlődés vélt

haszonélvezője. A gyermeket fenyegető járvány magát a jövőt, a modernizációt, a fejlődést sodorta veszélybe, a gyermek védelme pedig olyan abszolút célt jelentett, amely már az 1950-es években megteremtette az indítékot a vasfüggönyön átnyúló kooperációra.

A második fejezet (*Iron Curtain, Iron Lungs*) az 1956-os forradalom és az 1956-os gyermekbénulás-járvány párhuzamos történetét írja le. A forradalom által megterhelt infrastruktúra, az utazás és szállítás nehézsége, a létfontosságú anyagok és eszközök hiánya komolyan megnehezítette a járvány kezelését, a fertőzöttek megfelelő ellátását, ugyanakkor új lehetőségeket nyitott meg, új csatornákat szabadított fel a gyermekbénulással kapcsolatos tudás és az ellátáshoz szükséges eszközök áramlására. A forradalommal egyidejű járvány vizsgálata azt is lehetővé teszi, hogy új szemszögből láttassuk a forradalmat követő nyugati segélyakciókat, illetve a Nemzetközi Vöröskereszt szerepét. A szerző hangsúlyozza, hogy míg a magyarországi járványos gyermekbénulásra érkezett külföldi válasz egy része valóban segély formáját öltötte, más elemei egy kölcsönös nemzetközi együttműködésre világítanak rá. Ennek példája a lélegeztetőgépek nemzetközi áramlása: az országba bekerülő gépek között volt olyan, amelyik egyértelműen egyoldalú jótekonyság eredményeként, és volt, amelyik nemzetközi kölcsönakció keretében érkezett. Debrecen egyetlen, meghibásodott vastüdőjének 1956 októberében történő pótlása pedig egy olyan történet, ami valóban csak a forradalom kaotikus napjaiban eshetett meg. (A gépet a miskolci kórház segélykérésére válaszolva a Szabad Európa Rádió szerezte be, és szállította Münchenből Magyarországra, ahol a repülőt viszont rádióamatőrök összehangolt munkájával irányították Hajdúszoboszló, majd Miskolc légtérbe, és segítették leszállását az elhagyott, üzemén kívüli repülőtéren.) Ugyanez a fejezet tárgyalja részletesen a Heine–Medin Utókezelő Kórház megalapítását és nehéz, anyag- és emberhiánnyal küszködő első évét, amelyen a forradalmi és a forradalmat leverő kormány, illetve a Rädde Barnen (svéd gyermekmentő alapítvány) közös erőfeszítése segítette át az intézményt.

A harmadik fejezet (*Unlikely Allies*) témája az egy évvel későbbi, még több áldozatot követelő járvány² és a Salk-vakcina magyarországi bevezetése. Vargha alapvető állítása, hogy egy, az 1957-es járványhoz fogható közegészségügyi krízis nemcsak demográfiai, hanem politikai fenyegetést is jelentett a hatalmát megszilárdítani igyekvő Kádár-kormány számára. A kezelhetetlenné váló járvány arra sarkallta a kormányzatot, hogy saját elveivel és céljaival látszólag ellentétes döntéseket hozzon, a gyermekbénulás legyőzése érdekében addig megengedhetetlen engedelményeket tegyen. A járvány csúcán a kormány nem egyszerűen megengedte a Salk-oltóanyag magánúton történő behozatalát, hanem támogatta is azt: a diszsidens családtagok által megszerzett és hazajuttatott oltóanyagot vámmentesen

² 1956-ban 1050, míg 1957-ben 2334 beteg szorult gyermekbénulás miatt tartós kórházi ellátásra, így az 1957-es járvány volt a legsúlyosabb az ország történetében. A fertőzések pontos száma azonban nem megállapítható, mivel az enyhe vagy tünetmentes fertőzések egyáltalán nem kerültek feljegyzésre, és a bénulásos esetek dokumentációja sem kielégítően pontos.

és ajánlott küldeményként kapta meg a címzett. Ez a lehetőség azonban azonnal megszűnt, amint a kormány sikeresen nagyobb mennyiségű oltóanyagot vásárolt: a hatalom tehetetlenségében az egyénre, a családra hárította az egészségügyi felelősséget, majd amint tehetette, újból magához ragadta azt. A Salk-vakcina behozatala azonban szintén kompromisszumot jelentett, hiszen az Egyesült Államokban kifejlesztett, Kanadában gyártott, Nyugat-Németország által leszállított oltóanyag használata még akkor is tagadhatatlanul pozitív és produktív együttműködést jelentett a kapitalista Nyugattal, ha az oltókampány sajtórepresentációja hangsúlyozta: ezúttal nem jótékonysági akcióról, hanem vásárlásról van szó.

A negyedik fejezet (*Local Failure in a Global Success*) témája az 1959-es járvány. A Salk-oltás 1957-es bevezetését, a komoly pénzügyi és szakmai erőforrásokat felemésztő 1958-as és 1959-es oltókampányokat a kormány mint a gyermekbénulás végleges legyőzését és mint a Kádár-rendszer közegészségügyének abszolút sikerét könyvelte el. Ennek ellenére 1959 nyarán a gyermekbénulás visszatért, egy súlyos, az 1957-es csúcsnál alig enyhébb járvánnyal, amely közel 2000 gyermeket fertőzött meg, akiknek ráadásul több mint egyharmada már túlesett az oltásokon. Vargha Dóra több lehetséges okot sorakoztat fel az 1957–1959-es járványkezelés kudarcával kapcsolatban. Az oltások nyilvántartása olyannyira töredezett és szervezetlen volt, hogy a kiskorúak 80% fölöttinek jelzett átoltottsága korántsem bizonyos. (Vas megye 105%-os átoltottságából ítélve feltételezhetjük, hogy amennyiben megtörtént az adatok központosítása, a beküldött számok inkább az elvárást, mint a valós helyzetet tükrözték.) A valóban beadott oltások hatékonysága is megkérdőjelezhető; a magyar orvostársadalom meg is kérdőjelezte, hogy a „dán módszer”, azaz a bőr alá beadott, csökkentett mennyiségű oltóanyag valóban ugyanolyan hatékony-e, mint az izomba adott teljes adag. Ugyanakkor az Egészségügyi Minisztérium által szolgáltatott fecskendők egyike-másika olyannyira selejtes volt, hogy az oltóanyag a rossz végükön csepegett ki. Mindezeket felül a Salk-vakcina helyes használat esetén sem biztosított tökéletes védelmet a fertőzés ellen, hatékonysága a különböző országok tapasztalatai alapján nagyjából 60–80% között mozgott. Ez a tény azonban elfogadhatatlan volt egy olyan ország számára, amely már egy éve a tökéletes védőoltás sikeres bevezetésével kampányolt – a Salk-vakcina kudarcáért felelőst kellett keresni. A kormány és a sajtónyilvánosság a szülőket okolta, egy olyan új narratívát képezve, amelyben a hatékony oltókampányt a szülők gondatlansága, az oltás elmulasztása sodorta veszélybe. Így a Salk-vakcina beszerzése és elosztása továbbra is a kormány közegészségügyi diadala maradt, de a járványkezelés kudarca és az 1959-es hullám felelőssége a szülők vállát nyomta. Ennek a narratívának az ellentétpárját jelentette az a társadalom széles rétegeiben elterjedt összeesküvés-elmélet, miszerint az Egészségügyi Minisztérium spórolni kívánt, és szándékosan megfelelte a beadott oltóanyag-mennyiséget. A járványkezelés valódi hiányosságai és a hárító, vádaskodó magyarázat a kormány és a közegészségügy iránti, eleve nem kifejezetten erős bizalom további gyengüléséhez vezettek.

Az ötödik fejezet (*Sabin Saves the Day*) a Sabin-cseppek kifejlesztéséhez szükséges globális együttműködést és a használatához kapcsolódó hidegháborús konfliktusokat írja le. Az újfajta, nem élő, hanem legyengített élő vírussal dolgozó vakcina megalkotása a lengyel-amerikai Albert Sabin (1906–1993) nevéhez fűződik, aki kihasználta a Hruscsov titkos beszédét követő olvadást, hogy szovjet kollégáival közösen dolgozza ki mind az oltást, mind az annak hatékonyságát demonstráló gyógyszerkísérletek kereteit. Az oltás jóváhagyása és alkalmazása során viszont felszínre kerültek azok az ellentétek, amelyekben az oltást kifejlesztő nemzetközi szakembercsoport sikeresen felülemelkedett. Bár elsősorban az Egyesült Államokban fejlesztették ki, a Sabin-csepp mint a keleti blokk vakcinája került be a köztudatba és a politikai diskurzusba. Az oltást a harmadik világ, majd a keleti blokk népességén próbálták ki, a több millió résztvevős gyógyszerkísérletek ellenére csak három év és egy részletes WHO-jelentés után fogadták el az Amerikai Egyesült Államokon belüli használatra. A Salk-vakcina ezzel szemben, amelyet Jonas Salk (1914–1995) a Rooseveltnél által alapított National Foundation for Infantile Paralysis támogatásával fejlesztett ki, és amelyet 1954-ben amerikai családok bevonásával, több mint egymillió amerikai gyermekben teszteltek, általános népszerűségnek örvendett, és mindössze két óra alatt kapta meg a hivatalos jóváhagyást. Ennek éppen az ellenkezőjét láthatjuk Magyarország járványkezelésében. A Hegedüs-kormány 1956 nyarán kezdte el fontolgatni az 1955 óta létező Salk-vakcina használatát, illetve annak hazai gyártását. A Kádár-kormány folytatta a projektet, és bekérte az előző kormány által megrendelt tanulmányokat, de egy évig halasztotta, majd végül ejtette a hazai gyártás tervét, és csak az 1957-es járványcsúcs kényszerítette rá, hogy végül mégis Nyugatról importáljon. A szovjet, illetve hazai gyártmányú Sabin-vakcinát azonban sokkal kevesebb vizsgálat és kísérlet után, sokkal gyorsabban vezették be. A Nyugat helyett Keletről érkező oltás politikailag előnyösebb narratívája, az 1957-es oltókampány hibáinak felismerése, az 1959-es járvány fenyegetése, és a romlékony, mindössze egy hétig felhasználható oltóanyag sürgetése egy példátlanul hatékony közegészségügyi intervencióhoz vezetett, amely 1959 decembere és 1960 februárja között 2,5 millió gyermek beoltását tette lehetővé. Az oltás kétéves kor alatt kötelező, két- és tizennégy éves kor között könnyen elérhető volt, és az oltási kedvet a tudatos, jó előre kihirdetett propagandán túl az is növelte, hogy nem volt szükség injekcióra: a Sabin-cseppeket kanálban, gyakran otthonról hozott saját kanálban adták be.

Az utolsó, hatodik fejezet (*After the End of Polio*) a járvány „végéről” szól, illetve arról, miért problematikus egy járványról kimondani, hogy vége van. Először azt tárgyalja a szerző, hogyan inspirálta a magyar 1959-es, 1960-as oltóprogram sikere más országok oltási terveit, és mit adtak hozzá a magyar tapasztalatok a járványos gyermekbénulás teljes eltörlését célzó globális közegészségügyi törekvések eszköztárához. Ezután arra tér ki, hogy a járvány nem ért véget azok számára, akik maradandó károsodást szenvedtek, de a kór legyőzéséről szóló sikerpropaganda láthatatlanná tette, az államszocialista közegészségügy pedig magukra

hagyta őket. A mozgáskorlátozott gyermekbenulás-túlélők érdekérvényesítési és önszolgáltató munkájából alakult meg 1981-ben a Mozgáskorlátozottak Egyesületeinek Országos Szövetsége, az alulról szerveződő, de apolitikus társadalmi csoportosulások kivételesen sikeres példája az államszocializmus utolsó évtizedében. A recenzens számára ez volt a könyv legérdekesebb része, ugyanakkor Vargha könnyedén szentelhetett volna akár egy külön kötetet is az itt felvetett, és a fejezet terjedelmén belül alig megválaszolható kérdéseknek.

Vargha Dóra műve felbecsülhetetlen hozzájárulás a második világháború utáni évtizedek és a hidegháborús közegészségügy történetéhez, ugyanakkor új szemszögből, a járványvédelem perspektívájából világítja meg a kádári konszolidáció folyamatát. Legnagyobb erőssége a már említett „állandó léptékváltás”, a globális, nacionális és lokális szinteket összefogó, azok interakcióit dinamikusan értelmező megközelítés. A könyv hiányosságai viszont éppen ebből az ambíciózus, a források és a narratívák tömkelegét felölelő módszerből fakadnak. A szerző kénytelen volt ugyanis figyelmen kívül hagyni, vagy éppen csak érintőlegesen tárgyalni egy-egy olyan kulcsfontosságú epizódot, mint például az anya- és csecsemővédelem intézményrendszerének bevonása a járványvédelembe, a kelet-európai szakértők befolyása Kuba 1961-es oltókampányában, vagy a mozgáskorlátozott emberek csekély, de létező reprezentációja az 1980-as évek magyar sajtójában.

A kötet legnagyobb értéke, hogy a poliomielitisz történetén túlmutató kezet ad a járvány és a társadalom, illetve a járvány és a hatalom összefüggéseinek vizsgálatához. Napjaink COVID-19 járványának korszakából visszatekintve, hatvan-hetven év távlatából figyelhetjük meg, hogyan igyekeztek egyes államok sikeres járványellenes intézkedésekkel bizonyítani erejüket és legitimitásukat. Hogyan vált a lélegeztetőgépek megszerzése és elhelyezése, az oltások kifejlesztése, engedélyezése és elosztása a nemzetközi diplomácia kulcskérdésévé, hogyan áramlott a technológia, a nyersanyag és a szaktudás országokon keresztül; melyik ország fizetett mindezt, melyik szorult kölcsönre, és melyik jótékonyagra. Azt is megfigyelhetjük, hogy mikor és mennyiben korlátozták a személyi szabadságot a járványellenes intézkedések, és hol mosódott el a határvonal az „önkéntes” és a „kötelező” között. Láthatjuk, hogy milyen narratívák képződtek a különféle oltóanyagok körül, hol fordult át az egészségnevelés propagandába, és hol csapott át az ésszerű szkepticizmus esztelen összeesküvés-elméletbe. Kiderül, hogyan tűntek el a köztudatból és a közegészségügyi erőfeszítések fókuszából a járvány maradandó károsodást szenvedett túlélői. És legfőképpen azt figyelhetjük meg, hogy milyen veszélyeket rejtett a járvány túl egyszerű, kitör–tetőzik–lezárul narratívája, milyen hibákat vétett a kormányzat, és milyeneket az egyén, hogyha elvakította a normalitás visszatérése utáni vágy.

Vargha Dóra monográfiája azonban többet érdemel annál, mint hogy a politika, a társadalom és a járvány összefüggéseiről alkotott meglátásait a koronavírus értelmezésére redukáljuk, hiszen azok ennél tágabb körben alkalmazhatóak. Elég, ha megvizsgáljuk a kötet eredeti tárgyát, a járványos gyermekbenulást, és

látni fogjuk, hogy annak 2021-es elterjedése elválaszthatatlan mind a helyi társadalom berendezkedésétől, mind a geopolitika befolyásától. A világon két országban van még endémikusan jelen a vírus: Afganisztánban és Pakisztánban. Azaz ott, ahol az immunizációval szemben táplált vallási vagy kulturális ellenérzéseket mértéktelenül felerősíti a közelmúlt tapasztalata: egy 2011-es CIA-hadművelet, melynek során az ügynökség hepatitisoltás ürügyén szerezte meg Bin Láden vérrokonainak DNS-mintáját. A közegészségügyi beavatkozások, csakúgy, mint azok elfogadása vagy elvetése, éppúgy kötődnek korunk hidegháborúhoz, mint hatvan éve.

Kappanyos Ilona

A fogyasztás tárgyai

Granasztói Péter (szerk.): Pamutkendő, vasfazék, fajansztányér. Tárgykészítés és fogyasztás Magyarországon az ipari forradalom korában (1750–1850).

(Tabula Könyvek 14.) Néprajzi Múzeum, Budapest, 2018. 391 oldal.

Pamutkendő, vasfazék, fajansztányér – olvashatjuk a Néprajzi Múzeum 2018-ban megjelent Tabula-könyvének címlapján, és már a cím alapján sejthetjük, hogy néprajzi tárgyak állnak a kötet középpontjában. A kiválasztott tárgyak ugyanakkor egy kicsit provokálják is az olvasót: vajon ismernie kellene a pontos jelentésüket, használati módjukat, keletkezési körülményeiket? A Néprajzi Múzeum munkatársait, a tárgyakkal dolgozó muzeológust, az inventáriumokat forgató történést ugyanezek a kérdések vezérelték, amikor *A köznépi tárgyi világ differenciáltsága és változása a 18–19. századi Magyarországon* című OTKA-program tervezetét benyújtották. Granasztói Péter vezető kutató¹ úgy fogalmazott a projekttel kapcsolatban, hogy a projektmunka során kísérletet tettek

„a tömeges és narratív források, múzeumi tárgyak és ikonográfiai ábrázolások elemzésével [...] a kézműves és az első gyári termékek készítésétörténetének, valamint fogyasztásuknak, szerepüknek feltárására, rekonstruálására a felső polgári-nemesi és a falusi paraszti rétegek között elhelyezkedő, a mintaadásban kulcsszerepet játszó városi-mezővárosi közösségekben” (8).

Az említett kézműves és gyári termékek alatt azonban nem csak kézzel fogható tárgyakat kell értenünk. Granasztói a bevezetőjében hangsúlyozza, hogy a fizikai valóságukban megmaradt tárgyak mellett a kötet legnagyobb részét az inventáriumokban, rajzokon, illetve nyomatokon megjelenő tárgyak teszik ki. Vessünk tehát egy pillantást ezekre a műtárgyakra és forrásokra, amelyeket a Néprajzi Múzeum munkatársai a kutatásaik során vizsgáltak.

A Néprajzi Múzeum műtárgyállománya „a magyar néprajz legnagyobb és legjelentősebb forrása. Mindaz, amit a magyar nép hagyományos műveltségéről s ennek alakulásáról tudunk, nagymértékben ennek a forrásanyagnak

¹ Granasztói Péter 2014 és 2018 között vezette *A köznépi tárgyi világ differenciáltsága és változása a 18–19. századi Magyarországon* című OTKA-projektet. Granasztói mellett a Néprajzi Múzeum munkatársai közül Kemecsi Lajos, Tasnádi Zsuzsanna, Lackner Mónika és Vida Gabriella vett részt a kutatásban. Hozzájuk kapcsolódott a Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskolájának egyik doktorandusza, Kiss Kitty is. A projektet lezáró konferencián jelen volt továbbá Flórián Mária, Szócsné Gazda Enikő és Nagy Zoltán, akik a projektmunkában nem működtek közre.

köszönhető”.² A gyűjteménybeli tárgyak egy jelentős része viszont adatolatlan. Bár Fél Edit szerint Györffy István már 1935-ben felhívta a figyelmet a „néma tárgyak megszólaltatásának” fontosságára,³ ennek ellenére csak az 1950-es évektől, a nyolcpontos leírókarton bevezetése révén vált jellemzővé a tárgyakhoz kapcsolódó kontextus feltárása.⁴ Ugyanakkor a múzeumi tárgyak számának növekedésével, illetve a kutatásmódszertan fejlődésével párhuzamosan többször is felmerült a kérdés, hogy „a múzeumi tárgygyűjtemények hogyan válhatnak még inkább a tudomány forrásaivá” vagy egyáltalán azzá válhatnak-e. Hoffmann Tamás 1969-ben például már azt is felvetette, hogy a múzeumi tárgyak tömege nem is képezheti objektív elemzés alapját.⁵

A modern anyagkultúra-kutatás viszont felismerte:

„[A] bennünket körülvevő tárgyak és a segítségükkel létrehozott társadalmi viszonyok vizsgálatát tévedés lenne csupán a szélesebb horizontú kutatások járulékos következményének vagy »melléktermékének« tekinteni, mivel az önmagában is elegendő okot szolgáltat a tudományos érdeklődésre és kutatásra.”⁶

A múzeumi tárgyak tehát teljes joggal kaptak kiemelt szerepet az említett OTKA-projektben, annak ellenére, hogy korábban „ritkán használták a kutatók a múzeumi tárgyakat kutatás alapforrásaként”. A projekt során különböző múzeumi tárgyak (textilek, rajzok, kerámiák) váltak elsődleges forrássá.⁷

A tárgyak minél alaposabb megismeréséhez a kutatók sokféle történeti (írott) anyagot használtak. Flórián Mária a körözőlevelekben, limitációkban fellelhető viselettörténeti adatokat mutatta be *A közrend társadalomtörténeti kutatásának lehetőségei a feudalizmus utolsó századában* című tanulmányában. Tasnádi Zsuzsanna a hazai és külföldi mintalapokat, okleveleket, vizsgarajzokat elemezve tárta fel a mintakincsben bekövetkezett változásokat. Kiss Kitty a Comenius-sorozatban használt fogalmakat vetette össze szótárak és bibliafordítások szóhasználatával. Szöcsné Gazda Enikő *A dél-erdélyi textilipar 18–19. századi központjai és néhány terméktípusa* című írásában többek között hozományleltárak, nőipariszkolai naplók adatait elemezte. Végül pedig külön ki kell emelnünk az inventáriumokat, hiszen a legtöbb szerző ezeket használta a vizsgálatához.

Bár hagyatéki leltárakat gyakorta vonnak be kutatásaikba a hazai történészek és néprajzkutatók, korábban még nem került sor egy több mint ezer inventáriumot tartalmazó korpusz, továbbá a leltárakhoz kapcsolódó árverések, becslések, végrendeletek szisztematikus feldolgozására. A projekt keretében

² Fejős 2000: 10.

³ Fél 1963: 81.

⁴ Fejős 2000: 37.

⁵ Granasztói 2005: 57.

⁶ Berta 2008: 34.

⁷ Granasztói 2005: 57.

körülbelül 100 000 adatbázisrekord rögzítése történt meg, ennek alapján a kutatócsoport vezetőjeként Granasztói Péter joggal jegyezhetette meg:

„Gyakran készülnek adatbázisok kutatási projektek részeként, de azt gondolom, hogy kevés olyan van, [amelyet] hosszú, éveken keresztül folyó előmunkálatok előztek volna meg, mint az inventáriumgyűjtemény munkatársai által végzetek, amelyek garantálják az eredmény hosszú távú hasznosulását is” (30).

Ennek kapcsán ugyanakkor fontos kiemelni egy egyszemélyes forrásfeltáró munkát is. Nagy Zoltán inventárium-adatbázisának elkészítése ugyanis, bár módszertanát tekintve jól illeszkedik az OTKA-projekthez, valójában nem a program keretében zajlott. Nagy tanulmánya egy közel tíz éven át folyó kutatás eredményeit összegezte, melynek során a szerző egy igen jelentős inventáriumállományt dolgozott fel: elemzése során összesen 160 hagyatéki leltárat rögzített adatbázisba. Az OTKA-projekthez visszatérve, a kutatás keretében a következő települések anyagai kerültek bele a fentebb említett projektadatbázisba: Keszthely és a Keszthely környéki falvak, Veszprém, Cegléd és Kiskunhalas. A kutatócsoport tagjai tehát elsősorban olyan települések hagyatéki leltárait elemezték, amelyekről a korábbi néprajzi, társadalomtörténeti kutatások révén már születtek tanulmányok, másrészt ahonnan a teljes inventáriumállomány bekerült a Néprajzi Múzeumba. A települések kiválasztásánál további szempontot jelentett, hogy eltérő társadalmi összetételűek, különböző gazdasági helyzetűek legyenek.

A nagyszámú inventárium feldolgozását nem vonatkozathatjuk el attól, hogy a Néprajzi Múzeumban található az egyetlen hazai hagyatéki leltárgyűjtemény, az úgynevezett Inventáriumgyűjtemény. A gyűjteményben „az ország különböző leltáraiban szétszórtan megtalálható, és így nehezen felkutatható iratok [hagyatéki leltárak] másolatai” találhatóak.⁸ Az iratok feltárása, gyűjtése és feldolgozása az 1970-es években indult meg. Hoffmann Tamás, a múzeum akkori főigazgatója és a „Benda Gyula” irányításával dolgozó kutatógárda” azt remélte, hogy az inventáriumkutatás során „a néprajzi muzeológia tudományos eredményeit sikerül kapcsolatba hozni a társadalomtudományok egy sor ágának [...] megállapításaival”.¹⁰ A kutatás azonban nem tudta az elvárásokat beteljesíteni, nem sikerült a múzeumban őrzött tárgyakat összekapcsolni a szöveges forrásanyaggal. A program tehát, annak ellenére, hogy Benda Gyula keszthelyi¹¹ és Kocsis Gyula ceglédi

⁸ Árva–Granasztói 2000: 697.

⁹ *A vidéki lakosság gazdaságának és háztartásának felszereltsége a XVII–XX. században* című, 1981-ben indult kutatási projektet Benda Gyula vezette. Benda 1990-től az ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékének munkatársa lett, így a tanszék hallgatóit is igyekezett bevonni az inventáriumkutatásba. Ekkor kapcsolódott be Granasztói Péter is a tanszék *Egy szabadalmas mezőváros lakáskultúrájának változása* című OTKA-projektjébe. Árva–Granasztói 2000: 698–701. Granasztói doktori disszertációját is ebben a témakörben írta, ami később nyomtatásban is megjelent. Granasztói 2010.

¹⁰ Árva–Granasztói 2000: 699.

¹¹ Benda 1988; 2006.

vizsgálatai¹² úttörő jelentőségűek voltak, befejezetlen maradt. Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy e kutatóműhely tevékenységével összefüggésben számos rövidebb tanulmány látott napvilágot,¹³ illetve a múzeumi programhoz nem kötődő kollégákat is a hagyatéki leltárak elemzésére ösztönzött.¹⁴ Ezeknek a kutatóknak és az egykor Benda mellett dolgozó-tanuló történészeknek köszönhetően tehát a múzeumi program félbeszakadása után is megmaradt az inventáriumok iránti érdeklődés, és több mint húsz évvel az inventáriumgyűjtés megindulása után maga a múzeumi program is folytatódhatott. A 2018-ban megjelent *Pamutkendő, vasfazék, fajansztányér* című kötet elkészítésének pedig kimondottan „e befejezetlen nagy múzeumi tudományos program beteljesítése volt az egyik fő célja” (12).

Ahhoz azonban, hogy egy félbeszakadt vizsgálatot folytatni lehessen, nélkülözhetetlen lépés volt, hogy a kutatók a források nyújtotta elemzési lehetőségek korlátaival is számot vessenek. Kiss Kitti *Úst, bogrács, vasfazék és a „rézvasfazék”* című írása az inventáriumkutatás alapproblémáit világítja meg. Annak ellenére, hogy a szerző példaértékű elemzést, nyomozást folytatott annak érdekében, hogy pontos definíciót alkothasson a rézvasfazék fogalmára, vizsgálatát azzal a tanulsággal kellett lezárnia, hogy a forrásokban fellelhető megnevezéseket nem alkalmazták következetesen. Kiss tehát arra figyelmeztet bennünket, hogy még ha egy tárgy jellemzői a hagyatéki leltárak alapján egyértelműnek is tűnnek, akkor is elképzelhető, hogy évszázadokkal ezelőtt a maitól teljesen eltérő jelentést párosítottak a világosnak tűnő megnevezéshez. Granasztói Péter *Tárgyak tengerében. Inventárium, adatbázis, anyagi kultúra* című tanulmányában olyan lényeges kérdéseket vetett fel, miszerint vajon azok a tárgyak, amelyek hiányoznak a hagyatéki leltárakból, ténylegesen hiányoztak-e a háztartásokból, illetve, hogy az inventáriumok segítségével lehetséges-e „az anyagi kultúra időbeli folyamatainak” (43) feltárása? Nagy Zoltán írása a *Dongás faedények elterjedtsége és használata* kapcsán a Granasztói által felvetett egyik kérdést vizsgálta tovább: vajon a leltárak közül melyek tekinthetők reprezentatívnak? A szerző ennek megválaszolásához

¹² Kocsis Gy. 1997.

¹³ Bencsik János tótkomlói és tokaji (Bencsik 1979; Bencsik 1993), Juhász Antal szegedi (Juhász 1989), Tóth Ferenc makói (Tóth 1983), Zólyomi József Nógrád vármegyei (Zólyomi 1974), Horváth D. Tamás keszthelyi (Horváth D. 1989; Horváth D. 1993), illetve Király Ferenc ugyancsak keszthelyi vizsgálatai (Király 1990).

¹⁴ Szűcs Judit csongrádi (Szűcs 1998a; 1998b), Nagy Zoltán szentgotthárdi (Nagy 2013), Kemecsi Lajos tatai (Kemecsi 2001), Szócsné Gazda Enikő háromszéki vizsgálatainak (Szócsné Gazda 2015) eredményeit több tanulmányban tették közzé, nem véletlen tehát, hogy többségüket a *Pamutkendő, vasfazék, fajansztányér* című kötet szerzői közt is megtaláljuk. Az inventáriumkutatás fontos ágának tekinthetőek a hagyatéki leltárak alapján zajló viselettörténeti vizsgálatok: S. Balázs Livia (S. Balázs 1996), Nagy Varga Vera (Nagy Varga 2012), Csiszár Attila (Csiszár 2010), Kovács Kiss Gyöngy (Kovács Kiss 1994) a férfi-, illetve női viselet különböző korszakait tárták fel. Emellett egy-egy személy inventáriumának elemzésére is sor került: Bajzik Zsolt egy tömördi nemes (Bajzik 1997), Perger Gyula pedig egy győri mézesbábos leltárát mutatta be (Perger 2002). Végül meg kell még említenünk, hogy Kocsis Aranka vajkai inventáriumokat tett közzé egy több mint 500 oldal terjedelmű kötetben (Kocsis A. 1997), Horváth József pedig a lébényi plébánosok hagyatéki leltárait vizsgálta (Horváth 2001).

olyan részletes módszertani leírást közölt a hagyatéki leltárak vizsgálati lehetőségeiről, amely az inventáriumok iránt érdeklődő kutatóknak akár sorvezetőként is szolgálhat. Nagy lényeges konklúziót fogalmazott meg a vizsgálati lehetőségek kapcsán: ha a tárgykészletet leginkább tükröző hagyatéki leltárakat keressük, akkor olyan inventáriumokat kell felderítenünk, amelyekben legalább száz tárgy felsorolására került sor, és még az olyan apró tárgyakat is rögzítették, mint az egérfogó vagy a kévekötofa. Az igazán gazdag inventáriumok pedig, ahogyan azt Kemecsi Lajos *Kézművesek – tárgyhasználat – modernizáció* című tanulmányában kifejti, alkalmasak arra, hogy a „gazdasági kapcsolatok hálózatának megrajzolásához” (66), a készáruk mértékének felméréséhez kiindulási alapként használjuk őket, vagy akár a kézművesek lakáskultúrájának és viseletének változásait nyomon kövessük a segítségükkel. Végül pedig hangsúlyozza, hogy e forrásból az iparosok műveltségi szintjére vonatkozóan is fontos adalékok nyerhetők. Számot vetve az inventáriumkutatás problémáival, tekintsük most át, miként tudott felülemelkedni a kutatócsoport azokon a nehézségeken, amelyek az 1970-es, 1980-as években zajló vizsgálatok elakadásához vezettek.

Összesen tíz tanulmányt olvashatunk a kötetben, amelynek szerkezete a kitűzött célnak megfelelő, hiszen az egymástól részben független témákat nem volt szükséges különösebb logikai rendbe illeszteni, de még így is megfigyelhető egy ív a szövegek között. Az elméleti írások a tanulmánykötet elején segítik a többi tanulmány megértését; a rajzkultúrát, a pamutkendőket és a posztót, illetve flanelt tárgyaló fejezetek a német területekkel való kapcsolódásra hívják fel a figyelmet; a dongás faedényekről szóló szöveg és a rézvasfazék rejtélyét fejtegető írás szintén rokonnak tekinthető, hiszen hosszas nyomozómunka révén születhettek meg; a két záró tanulmány pedig országos léptékű összehasonító vizsgálatokra vállalkozott.

A szerzők egyik nagy eredménye, hogy több vizsgálatnak is sikerült múzeumi tárgyakat és inventáriumokat összekapcsolnia, ennek legszemléletesebb példáit a két fentebb már említett tanulmányban, Kemecsi Lajos *Kézművesek – tárgyhasználat – modernizáció. Esettanulmány mezővárosi hagyatéki leltárak forrásbázisának felhasználásával*, valamint Nagy Zoltán *Dongás faedények elterjedtsége és használata a szentgotthárdi és a keszthelyi uradalom falvaiban 1786 és 1846 között* című írásában olvashatjuk. Kemecsi az elemzett gyöngyösi hagyatéki leltárak kapcsán kiemelte, hogy a Szabadtéri Néprajzi Múzeum felföldi mezőváros tájegységében látható gyöngyösi házak egyikének berendezése során a muzeológusok az inventáriumok adatait használták. Az inventáriumok ilyen jellegű felhasználása Hoffmann Tamás szavaira reflektál, hiszen „a levéltárakban fennmaradt leltárak és a múzeumi raktárakban őrzött tárgyak egymásra vetítésével jutunk közelebb a történeti folyamatok megértéséhez”.¹⁵ Bár mindez már talán szétfeszítette volna a kötet kereteit, de különösen érdekes lett volna mellékletként közzétenni a felhasznált inventáriumot, és hozzákapcsolni a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban

¹⁵ Hoffmann 1988: XV.

kiállított tárgyak fényképeit és leltári adatait, ezzel is segítve az ilyen irányú jövőbeni munkát. Nagy Zoltán kutatásának komplex voltát jól mutatja, hogy mivel a szerző több dunántúli szabadtéri néprajzi gyűjtemény dongásfaedény-állományát áttekintette, illetve lexikonok és szótárak alapján tett kísérletet az inventáriumokban említett tárgyak megnevezéseinek tisztázására, így ezen vizsgálatok alapján egy olyan részletes tárgytípológiát tudott elkészíteni, amely a későbbi múzeumi tárgyrendszerezéseket, tárgyzonosításokat is nagyban elősegítheti.

A kötetben Benda Gyula azon kritikájára is igyekeztek reflektálni, miszerint a történészek és néprajzkutatók közötti együttműködés az 1980-as években egyáltalán nem hozta meg a várt eredményt.¹⁶ Lackner Mónika és Tasnádi Zsuzsanna írásai ennek ellenkezőjét bizonyítják: a néprajzkutató muzeológusok kutatásaik során gazdaság- és társadalomtörténeti érzékenységről tettek tanúbizonyságot. Lackner Mónika *Globális trendek, lokális izlés: nyomott pamutkendők a 19. század első felében* című írásában alapvetően ahhoz a hipotézishez kívánt adalékokat szolgáltatni, amely szerint a „köznépi öltözködést a 19. században elterjedő osztrák és cseh nyomott mintás pamutanyagok változtatták meg” (121). Elemzésének kiindulópontjául Divald Kornél nyomott pamutkendő-gyűjtése szolgált, amely kollekció elsősorban vorarlbergi textileket tartalmaz. Lackner szisztematikusan vezeti be az olvasót a nyomott textilek történetébe. A tágabb kontextust a távolsági kereskedelem, az indiai kendők Európában történő forgalomba hozása, illetve az ipari forradalom jelentette, amikor lehetővé vált a drága keleti termékek utánpótlását a gyári termelés révén olcsón és tömegesen előállítani. Megtudjuk, hogy az osztrák pamutgyárak létrejötte és fejlődése milyen rendeletek révén valósulhatott meg, majd a szerző megismerteti az olvasóval a vorarlbergi textilipari centrum létrejöttét, a törökvörös pamuttermékek divatossá válását. Lackner részletesen bemutatja a német szakirodalom eredményei alapján a pamutnyomással foglalkozó vállalkozócsaládok sikeres terjeszkedését, a pamutnyomás technikatörténeti hátterét, majd a magyarországi, 19. századi kereslet alakulását vázolja fel a korabeli folyóiratok híradásai, metszetábrázolásai és boltösszeírások segítségével. A szerző rámutat, hogy a vorarlbergi gyárak az 1830-as évektől kaptak engedélyt lerakatok létesítésére, és a magyarországi kereslet is ekkortól kezdett növekedni, a két folyamat tehát egyértelműen kapcsolatba hozható egymással. Ahhoz, hogy egy-egy néprajzi tárgyat, annak készítését, terjedését, fogyasztását, mindennapi életbe való beépülését minél jobban megismerhessük, ilyen típusú, a globalitás fogalmát¹⁷ kimerítő vizsgálatok szükségesek.

Tasnádi Zsuzsanna *A Rajzkultúra és köznépi díszítőművészet 1770 és 1850 között* című tanulmányának az a kérdésfelvetése, hogy a rajzoktatás, az oktatásból kikerült rajzos anyagok hogyan hatottak a hazai díszítőművészet alakulására.

¹⁶ Árva–Granasztói 2000: 703.

¹⁷ A fogalmat (amely az angol global és local szavak egyesítéséből ered) Lajos Veronika használja tanulmányában a többszintű etnográfia módszertanára, amelynek célja a lokális és strukturális szintek összekapcsolása annak érdekében, hogy a „térben és időben szétszórtan elhelyezkedő kulturális jelentések, tárgyak és identitások” áramlását megérthessük. Lajos 2013: 47.

Tasnádi egyrészt hangsúlyozza a külföldi mintalapok, a bécsi rajzoktatás hazai ízlést és mintakincset átformáló szerepét, másrészt kiemeli, hogy a 18. század végén már beszélhetünk központosított rajziskolai oktatásról. A szerző a mintakönyvekben a rajzok mellett megtalálható kéziratos bejegyzéseket is alaposan vizsgálta, ezek, illetve egy-egy kézműves nyomába eredve anyakönyvek, kollégiumi névsorok és diákösszeírások alapján tárta fel a rajzolók iskolázottságát, műveltségét. A névsorok alapján arra is rámutat, hogy mennyire heterogén csoportot alkottak a rajzoktatásban részt vevők, tehát a néprajzi látásmód mellett elemzésében a társadalomtörténeti szempont is érvényesült.

A szerzők a történet- és néprajztudomány módszertani megújulásának eredményeit szintén kamatoztatták. A történeti forrásokban és a múzeumokban fellelhető tárgyakat középpontba helyező könyv módszertanát illetően a tanulmányok az említett modern anyagikultúra-kutatáshoz kapcsolódnak. A tanulmányok célja a tárgyak kulturális életrajzának, társadalomtörténeti kontextusának, illetve a fogyasztás mechanizmusainak feltárása volt, a felsorolt témakörök pedig mind a modern anyagikultúra-kutatás kiemelt vizsgálati területei közé tartoznak. Az írások módszertanát illetően még azt is hangsúlyozni kell, hogy több szerző végzett összehasonlító vizsgálatokat. Nagy Zoltán Benda Gyula keszthelyi adatsorait is bevonta a dongás faedényeket elemző kutatásába. Vida Gabriella annak érdekében, hogy átfogó képet nyújthasson az ország 18–19. századi fajanszhasználatáról és a fogyasztás jellegéről, tatai, veszprémi, keszthelyi, ceglédi, kiskunhalasi, nagykőrösi, kecskeméti, szegedi, debreceni, kismarjai, miskolci és tokaji inventáriumokat is áttekintett. Granasztói Péter kötetet záró tanulmányában pedig Keszthely, Veszprém, Cegléd és Kiskunhalas bútorhasználatát vetette össze.

Vida és Granasztói tanulmányának módszertana kapcsán érdemes kiemelni, hogy mindkét szerző gondosan kapcsolta össze a makro- és mikrotörténeti szinten végzett vizsgálatok tanulságait. Vida Gabriella *Fehér tányérok, györi edények, tót fehértarka tálak. Fajanszok a 18. század végi–19. század eleji köznépi hagyatéki leltárakban* című tanulmányában a fajanszedények magyarországi kereskedelmét, a felvidéki fajanszgyárak létrejöttét tárgyalva vázolta fel a nagyobb régiókra jellemző változásokat, de emellett egy-egy háztartás edénykészletéről is pontos képet adott, részletesen tárgyalta például a Pepik Márton miskolci szücsmester és fia, illetve unokája inventáriumában összeírt kerámiákat. Granasztói Péter *Szők-röngy, láda, sublót, kanapé. A bútorhasználat differenciálódása Magyarországon a 18. század második és a 19. század első felében* című írásában rámutatott arra, hogy azért nélkülözhetetlen makro- és mikroperspektívából is elemezni a lakáskultúra változásait, mert a kvantitatív adatok a szélesebb társadalmi rétegeket érintő folyamatokat tudják láttatni, míg az egyedi esetek az összetett kulturális, társadalmi hátteret képesek bemutatni. Ennek megfelelően először a bútorok elterjedésének főbb lépéseit vette górcső alá Keszthelyen, Veszprémben, Cegléden és Kiskunhalason, a bútorok értékhierarchiáját mutatta be az 1821–1825 közötti árverési adatok alapján, a tanulmány utolsó fejezetében (*Bútordivat: mintaadók és követők*) pedig egy izgalmas mikrovizsgálatban követte nyomon az egyes bútorok

elterjedésének folyamatát a négy településen. A kiskunhalasi sublótok vizsgálata kapcsán az alábbiakat tudhatjuk például meg:

„A mikrovizsgálat egy sublóthoz fűzött, az összeírók által rögzített megjegyzés alapján indulhatott el, amely a nemes, 1724-ben született Gózon János inventáriumában olvasható: »kiházásításkor elvitte Zsuzsanna«. Ez a megjegyzés mindenképp azt jelzi, hogy 1809-ben a vagonos nemeslányok sublóttal házasodtak” (373).

A négy éven át tartó OTKA-projekt eredményeként megszületett adatgazdag, terjedelmes, nagyszámú illusztrációt felvonultató tanulmánykötet szerzői tehát a történeti néprajzi módszertan eszköztárát, a művészettörténeti, művelődéstörténeti, társadalomtörténeti, muzeológiai, kézművesipar-történeti és a modern anyagikultúra-kutatás eredményeit felhasználva mutattak rá, hogy milyen sokféle adat és megközelítési mód szükséges ahhoz, hogy egy-egy tárgy élettörténetét jobban megismerhessük. Ugyanakkor azt is mindvégig hangsúlyozták, hogy a megismerés soha nem lehet teljes, bizonyos kérdéseket a fennmaradt források segítségével sem lehet tisztázni.

Az OTKA-projekt fent idézett céljaihoz visszatérve, kijelenthetjük, hogy a kötet eleget tett a vállalásoknak, az egyes tanulmányok rávilágítottak a kézművesek és manufaktúrák köznépi tárgyi világot átformáló tevékenységére, az ipari forradalom tárgykészítést, fogyasztást és mindennapi tárgyhasználatot megváltoztató hatásaira. Mindemellet a kutatás fontos hozadéka, hogy a szerzők országos körképet tudtak adni, hiszen vizsgálataik nem korlátozódtak sem a Néprajzi Múzeumban található tárgyakra, sem az Inventáriumgyűjtemény forrásaira: a minél pontosabb és minél szélesebb körű kép felvázolásának érdekében a projekt keretében ezek mellett számos további gyűjteményben folytattak kutatásokat. Egyes tanulmányokban a szerzők német forrásokat is vizsgáltak: az osztrák, német és magyar területek közötti, ilyen jellegű kapcsolatok hangsúlyozása szintén elengedhetetlen, egyúttal követendő példa a hazai tárgykultúra-elemzésekben.

Az elvégzett munka kapcsán végül hangsúlyozni kell, hogy mindez azért is egyedülálló, mert a történeti néprajzi jellegű vizsgálatok esetében az elmúlt évtizedekben nem beszélhetünk kutatócsoportok által végzett vizsgálatokról. Bár a projekt lezárult, bízunk benne, hogy a pamutkendő, a vasfazék és a fajansztányér után újabb tárgyak kerülnek majd bele egy következő könyv címébe, amelyek a Tabula-kötetben nyitva hagyott kérdések mentén és a kézművesipar-történet, a történeti néprajz, a társadalomtörténet soha ki nem meríthető témakörében, a létrehozott adatbázis segítségével fognak újabb színvonalas tanulmányok révén még közelebb vinni bennünket a magyarországi köznépi tárgykészítés és -fogyasztás újkori történetének megismeréséhez.

Kovács Evelin

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Árva Judit – Granasztói Péter 2000: Inventáriumgyűjtemény. In: Fejős Zoltán (főszerk.): *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei*. Budapest, 697–713.
- Bajzik Zsolt 1997: Életmód a 18. században: Chernel Jób tömördi nemes 1784. évi hagyatéki leltára. *Vasi honismereti és helytörténeti közlemények* (22.) 1. 51–59.
- S. Balázs Livia 1996: A XVII. századi győri hagyatéki leltárak viselettörténeti adalékairól. In: Korkes Zsuzsa (szerk.): *Viselet és történelem, viselet és jel. Az aszódi Petőfi Múzeumban elhangzott néprajzi konferencia előadásai 1996. augusztus 15.* Aszód, 23–35.
- Bencsik János 1979: *Kísérlet a paraszti üzem és háztartás tárgyi ellátottságának rekonstrukciójára (Tótkomlós a XIX. sz. közepén)*. Kézirat. Az inventáriumgyűjtemény külön kezelt iratai.
- Bencsik János 1993: *Tokaj társadalma a tárgyak tükrében (1774–1849)*. Sátoraljaújhely.
- Benda Gyula 1988: *A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai I. Keszthely 1711–1820*. (Fontes Musei Ethnographiae 1.) Budapest.
- Benda Gyula 2006: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. (Szerk. Bácskai Vera – Gyurgyák János – Kövér György.) Budapest.
- Berta Péter 2008: Szubjektumok alkotta tárgyak – tárgyak által konstruált szubjektumok. Interakció, kölcsönhatás, egymásroutaltság – az „új” anyagikultúra-kutatásról. *Replika* (63.) 11. 29–60.
- Csiszár Attila 2010: Adatok a kapuvári népviselet történetéhez: Varga Józsefné Sipőcz Terézia hagyatéki leltára (1880). *Arrabona* (48.) 1. 147–158.
- Fejős Zoltán 2000: Útmutató néprajzi gyűjtemények értelmezésére. In: Fejős Zoltán (főszerk.): *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei*. Budapest, 9–49.
- Fél Edit 1963: Régi muzeumi tárgyak megszólaltatása új gyűjtésekkel. *Néprajzi Értesítő* (45.) 81–90.
- Granasztói Péter 2005: Tárgyak társadalomtörténeti kontextusban. A tárgyi világ statisztikai elemzésének új lehetőségei. *Néprajzi Értesítő* (87.) 57–68.
- Granasztói Péter 2010: *Az eltűnt mindennapok nyomában. Mezővárosi társadalom a tárgyi világ tükrében*. (Kiskunhalas 1760–1850.) Budapest.
- Hoffmann Tamás 1988: Előszó. In: Benda Gyula: *A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai I. Keszthely 1711–1820*. (Fontes Musei Ethnographiae 1.) Budapest, XIII–XIX.
- Horváth D. Tamás 1989: Lichtenovner Ferenc (1775–1847) keszthelyi ácsmester hagyatéka In: Nagybakay Péter – Németh Gábor (szerk.): *VI. Kézművesipartörténeti Szimpózium: Veszprém, 1988. november 15–16*. Veszprém, 133–139.
- Horváth D. Tamás 1993: Egy mezővárosi iparos a reformkor kezdetén: Steindl György keszthelyi rézműves hagyatéka. *Agrártörténeti Szemle* (35.) 1–4. 14–38.
- Horváth József 2001: Lébényi plébánosok hagyatéka a 18–19. század fordulóján. *Arrabona* (39.) 1–2. 329–364.
- Juhász Antal 1989: Szegedi parasztok hagyatéki leltárai 1784–1824. In: Égető Melinda (szerk.): *Történeti-néprajzi források a XVIII–XIX. századból*. Budapest, 139–174.
- Kemecsi Lajos 2001: Tatai csapók és posztosok hagyatéki leltárai. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* (8.) 181–216.

- Király Ferenc 1990: Könyv és olvasója Keszthelyen a 19. század első felében (Adatok egy dunántúli kisváros olvasástörténetéhez). *Művelődéstörténeti tanulmányok. Zalai gyűjtemény* (31.) 165–191.
- Kocsis Aranka 1997: *A vajkai szék nemesei. Hagyatéki leltárak a 17–19. századból*. Pozsony.
- Kocsis Gyula 1997: *Hagyatéki iratok Cegléd: 1755–1820*. Cegléd.
- Kovács Kiss Gyöngy 1994: Polgári viselet és ékszerek a 17. századi Kolozsváron. *Korunk* (3.) 5. 113–118.
- Lajos Veronika 2013: A modernitás eleganciája. A kritikai szembenézés társadalomtudományi gyakorlatának néhány aspektusa. *Kultúra és közösség* (4.) 4. 43–54.
- Nagy Zoltán 2013: Történeti források feltárásának tanulságai: Bortároló hordók és gabonátároló eszközök, dongás edények a szentgotthárdi apátság falvaiban a hagyatéki leltárak tükrében 1786–1846. 1. rész. *Savaria* (36.) 279–320.
- Nagy Varga Vera 2012: Ceglédi férfiviselet a 19. századi hagyatéki leltárakban. In: Kocsis Gyula – Nagy Varga Vera: *Emlékeztető könyv régi Ceglédekről. Válogatás Kocsis Gyula, Nagy Varga Vera történeti és néprajzi írásaiból*. Cegléd, 81–93.
- Perger Gyula 2002: Johann Georg Suntag győri mézesbábos 1721. évi hagyatéki leltára. *Arrabona* (40.) 1–2. 213–238.
- Szócsné Gazda Enikő 2015: *A háromszéki hozomány a 19. században*. Szentendre.
- Szűcs Judit 1998a: Egy csongrádi tímár hagyatéki leltára. *Ethnographia* (109.) 2. 629–658.
- Szűcs Judit 1998b: Csongrád társadalma a tárgyakban: Harmai Rozália csongrádi földművesné leltára. (Forrásközlés és forráselemzés). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Studia Ethnographicae* (2.) 5–36.
- Tóth Ferenc 1983: *A makói parasztgazdaságok ellátottsága 1781-ben*. (A Makói Múzeum füzetei 33.) Makó.
- Zólyomi József 1974: Egy dejtári (Nógrád megye) gazda hagyatéki leltára 1855-ből. *Ethnographia* (85.) 1. 65–69.

Egy fiatal lány hétköznapi tapasztalatai a II. világháború idején

Kántás Balázs – Kunt Gergely – Szabó Piroska – Szerényi Ildikó (szerk.): „Belső várkastély”. Bicskey Erzsébet, egy fiatal lány naplója 1940–1946.

Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, Nyíregyháza, 2019. 276 oldal.

A múlt évszázad hetvenes éveiben a történettudományt számos kihívás érte, amelyek hatására a kutatók egy megújulást sürgető csoportja felülvizsgálta a történeti valóság fogalmát, s a történeti tudat helyett a megélt emberi tapasztalatok szűrőjén megragadható személyes emlékezetet emelte központi szerepbe. A tapasztalatok felértékelődésével a napló mint történeti forrás szintén új értelmet nyert. Korábban ugyanis a történészek azért lapozták fel azokat, hogy adatokat keressenek bennük az egykor élt nagy személyiségek életútjának feltérképezéséhez, a jelentős történeti események, korszakok történetének megismeréséhez.¹ A tapasztalatok felszínre hozatalán szorgoskodó – egymással összefonódó – alternatív történetírások² azonban korábban érdektelennek tartott információk halmazát értékelték fel. Lényegessé vált, hogy „a naplóból kiderüljön végre: a forrás szerzője milyen fogalmat alkotott magának például a térről, az időről, vagy hogy milyen jelentést és jelentőséget tulajdonított a természetnek, az emberi kapcsolatoknak, és sok más egyébnek”.³ Ám miközben történészek egy csoportja nagyító alá vette a diáriumokat, hogy olyan információkat nyerhessenek ki oldalairól, amelyek korábban elkerülték a kollégáik figyelmét, a hétköznapi embereket is előtérbe állították. Ezekben a kezekben a napló mint történeti forrás egészen triviális dolgokat közöl nagy emberekről, és egészen lényeges dolgokat mesél el „kisemberekről”.⁴

A múltbeli emberek hétköznapi tapasztalatai iránt érdeklődő kutatók látásmódján osztozó recenzióként számomra a nyírségi származású Bicskey Erzsébet naplójának minden részlete rendkívül értékes, hiszen e diárium lapjain „egy mindennapi lány”⁵ (16) gyónja meg legmélyebb gondolatait, álmait, vágyait, mesél a mindennapok banális eseményeiről, problémáiról. Az 1922-ben vajdasági tanítók gyermekeként Izsákon született, később Nyírbátorban élő lány a nyíregyházi diákévei alatt, 1940-ben megkezdett, s egészen 1946-ig vezetett naplójának sorai

¹ Kövér 2008: 82.

² Gyáni 2010: 173.

³ Kalla 2010: 489.

⁴ Gyáni 2000: 138.

⁵ 1940. szeptember 27-i bejegyzés (a továbbiakban csak a bejegyzésdátumot tüntetem fel a lábjegyzetekben).

közt ugyanakkor azok is találhatóak történetileg érdekes adatokat, akik a „nagy történelem” iránt érdeklődnek. Erről így írnak a szerkesztők:

„A forrásértékű szövegből nyomon követhető, hogyan élte meg a háborús éveket és a háború utáni átmenetet egy szentimentális és vallásos nyírbátori fiatal lány, aki bár befelé forduló természete miatt elsősorban saját lelki életére, jövőjének tervezésére koncentrált, a napló lapjain mégis helyet kapnak családjának hányattatott életére és a politikai helyzetre való reflexiók, emellett a korabeli konzervatív-katolikus közgondolkodásról és közízlésről is képet kaphatunk a bejegyzésekből” (10).

Bicskey Erzsébet naplója négy kutató: Kántás Balázs levéltáros, Kunt Gergely társadalomtörténész, Szabó Piroska könyvtáros és Szerényi Ildikó levéltáros forrásfeldolgozó munkája révén formálódhatott kiadvánnyá. A kötet Bicskey Erzsébetet és az általa írt naplót helyezi előtérbe, hogy elsőként ő maga meséljen szerzett tapasztalatairól. E szerkesztési elvet követve a forrást feldolgozó kutatók egyúttal intellektuális játékra is hívják olvasóikat, hiszen a diárium szövegével szembesítve őket, lehetővé teszik számukra, hogy akár az ő olvasatuktól eltérő interpretációt alkothassanak. A fiatal lánynak a „mindennapiság nyelvén előadott történeteit”⁶ olvasni és históriaként prezentálni ugyanakkor korántsem egyszerű feladat, hiszen diáriumának szövege igen messze áll a klasszikus elbeszéléstől: esetlegesség, szabálytalanság, szakadozott, hiányos, félbemaradó eseménysorok, ismétlések jellemzik.⁷ A szöveg mégis eredendően egységes, hiszen írója ott van minden sorában. Ez teszi lehetővé az olvasók számára az autografikus olvasást, amelynek során eltöprenghetnek azon, vajon mi mindent tudhatnak meg a szöveg alapján a szerzőről.⁸ E játékba szívesen bekapcsolódó recenzensként magam is a naplók böngészésének ezt a módját választottam kiindulópontként, így a lány naplóját forgatva elsősorban írójának papírra vetett gondolatait, tevékenységeit és a naplóíráshoz kötődő szokásait igyekeztem megérteni és feltérképezni. A munka kezdetén azonban elengedhetetlennek tűnt feltenni a kérdést, vajon megismerhető-e minden ízében Bicskey Erzsébet naplóiban tükröződő tapasztalati világa egy kiadványon keresztül.

„A könyv csupán lecsupaszított és leszűkített képpel szolgálhat a naplók valóságáról.”⁹ Ez az állítás, amit a napló műfajának nagy francia teoretikusa, Philippe Lejeune fogalmazott meg, minden bizonnyal helytálló, hiszen egy forráskiadvány esetében valóban nem vehetjük szemügyre például a diárium külső megjelenését, hogy eltűnjünk, mit árulnak el az alakvonásai a tulajdonosáról, nem nézegethetjük a porlepte lapokat, hogy nagyító alá vegyük a kézírás mint a személyiség és a pillanat élő lenyomatát, s nem fedezhetjük fel a benne rejtőző egyéb emlékeket, dokumentumokat, rajzokat sem. Egy kiadott forrás az eredeti kézirat

⁶ Gyáni 2010: 45.

⁷ Lejeune 2008: 19.

⁸ Abbott 2002: 303–304.

⁹ Lejeune 2008: 22–23.

gazdagságát maradéktalanul sohasem adhatja vissza, ám az az állítás, miszerint a kéziratból „semmi sem marad a könyvben”,¹⁰ Bicskey Erzsébet naplója kapcsán nem állja meg a helyét. Amellett ugyanis, hogy a kiadvány a naplóíró által a lapokra skiccelt rajzokat, a beragasztott képeket, kottákat, illetve újságcikkeket is tartalmazza, a szerkesztők a kézirat egyes részleteiről színes képeket is közöltek, amelyek szemléltetik, hogyan formálta betűit a szerző.

A szerkesztők a bejegyzések integritását szintén igyekeztek megőrizni. Így amellett, hogy a kötet címét sem önkényesen választották meg, hiszen naplójának megnevezését maga Bicskey Erzsébet kölcsönözte a spanyol karmelita apáca, Avilai Szent Teréz 1577-ben írott *Belső várkastély* című művéből, a szövegen is csak csekély mértékű változtatásokat eszközöltek, ugyanakkor azt magyarázó jegyzetekkel látták el. A szerkesztői megjegyzések számottevő része a szövegben előbukkanó személyeket, intézményeket, az idézett irodalmi vagy egyéb művészeti alkotásokat, valamint „a köztudatban kevésbé ismert (jobbára római katolikus) vallási” (10) ünnepeket vagy szertartásokat azonosítja, esetleg a kevésbé ismert szóalakokhoz fűz magyarázatot, s csak kevésbé irányul magára a textusra. A jegyzetek tetemes része vonatkozik ugyanakkor a II. világháború eseményeire, amelyekben a szerkesztők kijavítják a naplóíró hallomáson és szóbeszédre alapuló értesüléseit, s az általa megjelenített eseményeket hozzáigazítják a köztörténethez. Ez csakugyan fontos feladat, ugyanakkor Bicskey Erzsébet naplója éppen arra figyelmeztet bennünket, hogy a történelmet átélő személyek olykor teljesen más történetet mesélnek el egy adott időszakról, mint a köztörténetet rekonstruáló és leíró történészek.¹¹ „Nagy események játszódnak le napjainkban, és én mégis én maradok. Egyéni sorsom érdekel”¹² (131). Így fogalmaz egyik bejegyzésében a fiatal lány, aki naplójának lapjain leginkább a gondolatait vetette papírra, a különböző benyomások, élmények nyomán keletkező érzések, indulatok leírása ugyanis valószínűleg fontosabb lehetett számára, mint a politikai, közéleti vagy éppen a mindennapi események hiteles dokumentálása.

A naplóírás számára kezdetben leginkább a személyes kommunikáció funkcióját helyettesíthette, hiszen barátnők híján a bizalmatlan és tartózkodó természetű lány naplójának mondta el mindazt, amit szükségesnek tartott valakivel megosztani. Idővel azonban az írás számos más funkciót is magára öltött.¹³

Bár azt hitte, hogy mindennap lesz majd valami mondanivalója, a lány nehezen érzett rá az írás ízére. Eleinte mindössze néhány sort írt le, s naplóját olykor hetekre, hónapokra félrerakta. Idővel azonban a rövidebb kihagyások után is mohó sietséggel nyitotta fel füzetét, hogy papírra vethesse gondolatait. Az írás aktusát ugyanakkor mindvégig szakadozottság kíséri, hiszen az érzelmek viharában a naplóírás a lelki egyensúly fenntartásának, a belső rend helyreállításának az eszközévé válhatott, ezáltal a lány nem mindennap jegyezte le emlékeit, hanem

¹⁰ Lejeune 2008: 22–23.

¹¹ Gyáni 2010: 52.

¹² 1943. július 27.

¹³ Lejeune 2003: 216–217.

csak akkor készített el egy-egy bejegyzést, amikor szüksége volt rá.¹⁴ Naplóiírási szokásait rajta kívül álló tényezők is befolyásolhatták, hiszen az iskola és az ezzel járó ingázás miatt csak kevés időt tudott önmagára fordítani. Máskor alkalom sem adódott a gondolatok rögzítésére, hiszen a tartózkodó természetű kamaszlány – aki érzéseit még a családtagjai előtt is palástolni próbálta – nemcsak a naplóját, hanem a naplóírás aktusát is igyekezett titokban tartani, a megélt képek előhívása során ugyanis gyakorta nem tudta megzabolázni túláradó érzelmeit, s kicsordultak a könnyei. Ezáltal gondolatait olyankor próbálta papírra vetni, amikor egyedül volt otthon, vagy amikor a ház elcsendesedett, s már mindenki elszenderült.¹⁵

Bicskey Erzsébet gyakran panaszkodott otthona szeretetlenségére, bejegyzéseiben édesanyját kemény, rideg nőnek ábrázolta.¹⁶ Ebből adódóan a naplóírásban menedéket is találhatott, ahol megvizsgálhatta cselekvési lehetőségeit, tervezgethette a jövőjét, s ahová elbújhatott a borús családi élet, az egyhangú mindennapok elől. A szentimentális lányt az írás során gondolatai egy ábrándvilágba repítették, amelynek létfontosságú összetevőjét jelentette a szerelem. Mivel Bicskey Erzsébet éppen a naplóírás megkezdésének időszakában kezdett érdeklődni a másik nem iránt, bejegyzéseiben a szerelemnek kezdettől fogva hangsúlyos szerep jut, bár az ideált megtestesítő Gencsy Tibor alakja első ízben csak közel három hónappal a napló nyitása után jelenik meg. Ez az első találkozás kitüntetett szerepet kap a bejegyzésekben, hiszen a vonatbeli első pillantást követően valahányszor eszébe jutott az a novemberi nap, a naplóíró pontosan és hosszasan felidézte füzetecskéje számára, hogyan esett szerelembe, ami által újra és újra átélhette addigi életének talán legmeghatározóbb élményét. Olykor csak futó pillanatokra kereste fel régi emlékeit, máskor hosszán ábrándozott, de mindvégig csordultig telítette érzelmekkel ezeket a jegyzeteket. A napló ezáltal is ideális forrásbázis lehet a megélt emberi tapasztalatokra kíváncsi kutatók számára, akik igen élénk érdeklődést mutatnak az emóciók vizsgálata iránt.¹⁷ Mivel „a megszólalás módja, a beszámoló jellege és stílusa szintúgy információt rejt magában”,¹⁸ fontos kérdés lehet például, hogyan fejezte ki Bicskey Erzsébet az érzéseit, különösen azért, mert a naplójában megannyiszor hangot adott abbéli aggályának, miszerint a nyelv nem képes kellőképpen visszaadni a gondolatok és érzések

¹⁴ Lejeune 2003: 216–217.

¹⁵ Családtagjai olykor mégis kérdőre vonták, mit ír. Ennek ismeretében nyerhet értelmet az is, hogy a naplóíró egyszerű iskolai füzetekbe jegyezte diáriumát, amellet ugyanis, hogy a családnak rossz anyagi körülményei miatt valószínűleg nem lett volna lehetősége egy valóban naplónak szánt füzet vagy könyv megvásárlására, a hagyományos iskolai írka segítségével, tanulás címszó alatt könnyebben elrejthette a naplóírás aktusát.

¹⁶ A naplóíró szülei, bár nem váltak el, a naplóírás időszakában már hosszú ideje külön éltek. Bicskey Erzsébet édesanyjával és hűgával, Idával élt együtt Nyírbátorban, innen járt be vonattal Nyíregyházára tanulni. A Bácsotpolyán élő édesapát a lányai jobbra csak a nyári szünidőben látták.

¹⁷ A Hajnal István Kör 2017-es gyöngyösi társadalomtörténeti konferenciája és konferenciakötete ugyancsak az érzelmek történetét járja körül: Lukács–Tóth (szerk.) 2019.

¹⁸ Gyáni 1997: 28.

belső gazdagságát. Számptalan tényezőtől függ, hogy egy napló szövege hogyan rögzíti az eseményeket, „az elbeszélő személyiségtípusától, jellemétől, lelki alkattól, érdeklődési körétől”.¹⁹ A műalkotás és dokumentum határán táncoló *Belső várkastély* szövegének a stílusát jelentős mértékben befolyásolták írójának olvasmányélményei, hiszen jegyzetei tobzódnak a költői képekben, asszociációkban. Annak érdekében, hogy érzelmeit kellőképpen választékosan öntesse szavakba, hasonlatait megannyiszor írók, költők tollából kölcsönözte, de e lírai képekhez olykor hozzá is költött, ami által naplójának lapjain a saját életét is regényessé varázsolhatta.

A Gencsy Tibor főhadnagy alakját láttató jegyzetekben Bicskey Erzsébet rendszerint azonban nemcsak az érzéseiről számolt be, s egy-egy pillantásból táplálkozó plátói szerelmének történetét mesélte el, hanem – szerzett tapasztalatai alapján – a szerelem mibenlétéről is értekezett. Eltöprengett, milyen tulajdonságokkal rendelkezhet az ideális férfi, illetve nő, mi lehet a nő és az édesanya hivatása, s milyen lehet az eszményi házasság és család. A mélyen vallásos római katolikus lány szerelemértelmezésébe hangsúlyosan beépült saját hite és erkölcsi nézetrendszere is, így e jegyzeteket a liliosom tisztaság gondolata szövi át: „A tündöklő tisztaságú fehér első szerelem mindig is az marad, ami volt. [...] Fehér volt ez, mint a lilium”²⁰ (188). A múlt idő használata nem véletlen, hiszen kitartóan próbálta feledni reménytelen szerelmét. E törekvés egyik eszköze a hallgatás volt, hiszen úgy gondolta, ha nem merül el fantáziájának világába, vagyis nem készíti újabb jegyzeteket, könnyebb lesz a felejtés. Ám szerelmének lángját nem csupán az írás tartotta életben (sőt, az éppen az ébren tartás, illetve megőrzés eszközévé vált), így amikor lelki élete szükségessé tette, ismét tollat ragadott.

Idővel, amikor eszményített kedvesét már nem láthatta a vonaton, az első találkozás funkcióját az utolsó pillantás vette át. A fiatal lány ezt idézte fel újra és újra, ezáltal teremtve alkalmat arra, hogy végiggondolhassa szerelme történetét s az ehhez kapcsolódó nagy kérdéseket. Az idő előrehaladtával azonban a naplóíró újabb és újabb határkövekhez érkezett az életében, s e meghatározó eseményeket (például az érettségi megszerzését, a ballagást vagy a munkába állást) a jegyzetelés során szintén igyekezett integrálni az élettörténetébe, és törekedett arra, hogy attitűdjét a bekövetkezett változásoknak megfelelően alakítsa.

Bicskey Erzsébet számára ugyanis az írás az önismeret eszköze is lehetett. A fiatal lány előtt naplójának lapjai egy olyan tükröt jelenthettek, amelyben tisztán láthatta, ugyanakkor alakíthatta is önmagát. A nyíregyházi Angolkisasszonyok Felsőkereskedelmi Iskolájában tett érettségi után, az iskolapadból kikerülve például minduntalan elmerengett diákévein, ami nem csak arra teremthetett lehetőséget, hogy újra átélhesse régi szép emlékeit, hiszen az általa teremtett ábrándvilágból kilépve – ahogyan sok esetben korábban is – újból és újból önmaga felé fordult, s igyekezett megfogalmazni, ki is ő valójában. Naplója e tekintetben

¹⁹ Katona–Kovács 2014: 45.

²⁰ 1944. július 1.

is kiváló forrás lehet az alternatív történetírások számára, amelyeknek elbeszéléseiben a tapasztalat fogalma mellett az identitásé is előtérbe kerül, ezáltal képviselői a narratív identitásra fordítva figyelmüket azt kutatják, „miként teremődik az azonosság az írás által”.²¹ A napló esetében az író napról napra teremti meg az állandóan változó azonosságot. Érzékletesen szemlélteti ezt a Bicskey-napló, hiszen a lány jegyzetei újraolvasását követően több alkalommal rácsodálkozott előző napi önmagára, mondván, teljesen másképpen látja a dolgokat, mint néhány nappal korábban. Miközben újra és újra nagyító alá vette önmagát, gyakorta reflektált a benne végbemenő változásokra is, újabb és újabb rétegeket megfejtve ezáltal saját személyiségéből. Ilyenkor azonban rendszerint nemcsak azt próbálta megfogalmazni, milyen ő az írás pillanatában, hanem azt is, milyen volt a múltban, s milyen szeretne lenni a jövőben. Ezekben a jegyzetekben tehát együtt vannak jelen a naplóíró személyiségének létező, szándékolt és eszményi jegyei,²² egyúttal pedig a nővé, illetve a felnőtté válás folyamatát és annak nehézségeit is tükrözik.

Mivel a naplóírást gyermek tevékenységnek tartotta, jegyzeteiben több ízben búcsút intett a sugárzó és tiszta gyermeki rajongás által ragyogással bevont valóság eme reprezentációjának (1946. február 3.). Ám az iskolapadból kikerülve, amikor idejének nagy részét otthona ridegségében töltötte, leginkább bejegyzéseiből meríthetett erőt a mindennapok elviseléséhez, így amikor érzelmileg szükségét érezte, ismét kiöntötte a lelkét naplójának. Magányos órái során azonban nemcsak annak szentelt időt, hogy visszapillantson addigi életére és tisztán lásson önmagával kapcsolatban, hanem – a korábbiakhoz képest sokkal nagyobb mértékben – igyekezett a körülötte zajló eseményeket is lejegyezni, s a lehető legteljesebben megérteni. A II. világháború keleti frontjának magyarországi áthaladása, valamint Nyíregyháza 1944. szeptemberi bombázása után, amikor fiatalságának helyszínei, a pályaudvar és az iskola – ahová gondolatban gyakran visszatért – fizikailag megsemmisült, diáriuma még erőteljesebben emlékei őrévé vált, s a háború tapasztalata is átütően betört oda. Bejegyzései már nem azt tükrözik, hogy a hátszobába milyen hírek jutottak el, s a közemberek hogyan értékelhették azokat, nem azt szemléltetik, hogy az otthon maradtak hogyan élhették meg távol lévő szeretteik hiányát, hanem azt jelenítik meg, hogy a háború rideg valósága hogyan hatolt be a hétköznapokba. Hallhatóvá teszik a szentmise közben ledobott bombák tompa moráját, látható közelségbe hozzák az este nyugalmába benyomuló, halált hozó gépek alakját. A Nyíregyházáról Miskolcra át Budapestre, illetve onnan a biatorbágyi rokonokhoz való menekülés első pillanatainak realiztikus ábrázolása szintén élesen szemben áll a korábbi jegyzetek regénybe illő költői képeivel.

A sebtében papírra vetett, zaklatott lelkiállapotról tanúskodó sorokat hosszú csend követi. A fiatal lány, aki mindvégig különös jelentőséget tulajdonított az

²¹ Kövér 2011: 222. Az elbeszélt azonosság fogalmáról: Ricœur 1999.

²² Kövér 2011: 222.

évfordulóknak – s meg is emlékezett róluk –, a napló folytatásának aktusát is egy feledhetetlen nap fordulójához kötötte. 1945. június 24-én az elmúlt év szent karácsony estéjének eseményeiről számolt be naplójának, midőn emlékezetébe idézte fehér szüzességének elvesztését, s annak elbitorlóját, egy névtelen orosz katonát. A hazatérést követően a napló a harc eszközévé vált, hiszen a diárium háborút követő szakaszát e nemi erőszak feldolgozására tett kísérletek hálózák be. Ebben a kontextusban az írás egy dráma, ami a naplóíróban lejátszódik, miközben beszél.²³ „A traumatikus élmény jellemzője, hogy a borzalmas esemény pillanatában nem dolgozható föl. [...] A [...] múlt csak a traumatikus élmény verbalizálására tett kísérleteken keresztül éleszthető a jelenben újra, s csak lassan, lépésről lépésre válik újra átéltté, s így integrálható végül a személyiségbe.”²⁴

Az áldozati perspektíva is fontos forrássá teheti Bicskey Erzsébet naplóját. A diáriumot boncolgatva lényeges kérdéssé válhat, hogyan beszélte el a naplóíró a nemi erőszak tapasztalatát, ahogyan az is, milyen stratégiával próbált a többszörösen elbeszélhetetlen traumával megküzdeni.²⁵ Bár a lány megpróbált visszatálcálni régi énjéhez, azt a háború teljesen maga alá gyűrte. Az erőszak következtében megrendült mély hite, s a háború alakulásának folytán első szerelmének általa tisztának vélt képében is csalódnia kellett. Gencsy Tibor ugyanis nem esküdött fel Szálasi Ferencre, hanem átállt a háború mihamarabbi befejezéséért küzdő ellenálláshoz, amit a naplóíró úgy értelmezett, hogy a főhadnagy hazaárulóvá vált. Az éveken keresztül eszményített első szerelméből való kiábrándulás által hagyott érzelmi űrt a menekülés során megismert német katona, August tökéletesen tisztára polírozott képével igyekezett betölteni, egy olyan képpel, amelybe örökre belekapaszkodhatott, hiszen új szerelme eltűnt Budapest ostroma során. A traumát tükröző jegyzeteiben August eszményített képe rendszeresen visszaköszön, amikor a naplóíró találkozásuk történetét eleveníti fel újra és újra. Ekkor ugyanis a múltba révedés a lelki egyensúly fenntartásának még erősebb eszközévé válhatott: „írni kell... írni... írni... írni. [...] még sok mindent fogok írni” (210).²⁶ A harmadik füzetet lezáró jegyzet elképzelhetővé teszi, hogy Bicskey Erzsébet a későbbiekben is vezetett naplót, ám e kötetek már nem maradtak ránk.

A naplójegyzeteket egy rövid tanulmány követi 36 kép kíséretében, amelyek a fiatal lány diáriumát, illetve életének szereplőit, helyszíneit ábrázolják. A naplószövegek világáról készített írásukban a közreadók elsőként (ismét) arra reflektálnak, hogyan kerülhetett napvilágra a *Belső várkastély* címet viselő kiadvány, és másodjára mesélik el a napló fennmaradásának regénybe illő történetét. A naplót rejtő egyszerű iskolai füzetekre ugyanis a kötet egyik szerkesztője, Szabó Piroska egy budapesti idősek otthona előtt heverő lomkupac tetején bukkant 2008-ban.

²³ Abott 2002: 289.

²⁴ Ankersmit 2000: 182.

²⁵ Bicskey Erzsébetnek a nemi erőszak elbeszélésére és feldolgozására tett kísérleteit Kunt Gergely vette vizsgálat alá (Kunt 2019, különösen 88–131). A nőket sújtó erőszakról értekezve Gyáni Gábor röviden szintén kitért az áldozattá vált fiatal lány önvallomásaira. Gyáni 2020: 220–221.

²⁶ 1946. március 3.

A naplóiíró nem azért vetette papírra gondolatait, „hogya bárki is elolvassa”²⁷ (15) azokat, 2019-ben a négyfős kutatói grémium a „talált szöveget”²⁸ mégis könyv formában tette közzé Bicskey Erzsébet neve alatt, mondván, „írójának története, sorsa érdekes és egyedi, s a szöveg történeti forrásértéke több helyen csorbulna a nevek megváltoztatása esetén” (9). A magánirat ilyen formában való közzétételének jogi akadályja nem volt, hiszen 2010-ben bekövetkezett halálát követően Bicskey Erzsébet örököse – közeli hozzátartozó hiányában – a Magyar Állam lett, amely valószínűleg hozzájárult a szöveg anonimizálás nélküli nyilvánosságra hozatalához. A naplóiírókn kívül persze számosan (családtagok, osztálytársak, ismerősök) szerepelnek még az irományban, akiket a forráskiadás szintén saját nevükön szerepeltet. Jogi gátja ennek sem volt, hiszen a 2012-ben hatályba lépett információs önrendelkezési jogról és az információszabadságról szóló törvény lehetővé teszi, hogy tudományos kutatást végző személy személyes adatokat hozzon nyilvánosságra, „ha az a történelmi eseményekről folytatott kutatások eredményeinek bemutatásához szükséges”.²⁹ Az előkerülés körülményei ugyanakkor felszínre hozhatnak bizonyos etikai problémákat. A naplók, s különösen a szerzői megfontolások ellenében kiadott magánnaplók sorai közt az olvasás „illetlenségéből” fakadóan ugyanis a nyilvánosság előtt nem vállalt nézeteket, eszméket is találhatunk, ami által úgy tűnhet, elvitatjuk „a magánélet elidegeníthetetlen jogát az írótól”.³⁰ Mivel a diárium azon Dózsa György úti idők otthona elől került az irodalomtörténész birtokába, ahol a hölgy a napló megtalálásának idején élt,³¹ kamaszkori irományát vélhetően maga Bicskey Erzsébet minősítette megsemmisítendő hulladéknak. A közreadók azonban nem teszik fel a kérdést, miért felelhetnek a füzetek egy lomkupac tetején, ahogyan az általuk idézett Z. Varga Zoltán „talált szövegekkel” kapcsolatos etikai megfontolásaira sem reflektálnak, ami azt a látszatot keltheti, hogy a szerkesztők a napló közreadásakor e morális elveket teljesen feláldozták a történeti „zsákmányszerzés” oltárán, bár ez minden bizonnyal nem így volt. A fiatal lány szövegének könyv formájában történő közreadása ugyanis magasztos célokat szolgált, hiszen a négy kutató számára a kötet egy „személyes emlékmű” (7), amely nevet ad a „sok, máig névtelen, ismeretlen áldozat közül legalább egynek” (10), egy „hányattatott életű, sokat megélt, a huszadik század nagy magyar történelmi kataklizmáit megtapasztaló és túlélő” (244) átlagembernek. Ezen erkölcsi megfontolások a közreadók szerkesztési elveiben is tükröződnek, azáltal, hogy kötetükben anonimizálás nélkül állítják középpontba Bicskey Erzsébetet és az általa írott szöveget, mintegy emléket állítva neki.

²⁷ 1940. szeptember 2.

²⁸ Z. Varga 2014: 19, 28.

²⁹ 2011. évi 112. törvény az információs önrendelkezési jogról és az információszabadságról, II. fejezet, 5. paragrafus, 8. cikkely. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1100112.TV×hift=21001231> – utolsó letöltés: 2020. október 16.

³⁰ Z. Varga 2014: 37–38.

³¹ Vö. Kunt 2019: 16–17.

A forrásfeltárás során gyűjtött adatokból a négy kutató közösen fogalmazta meg a napló bejegyzéseit kísérő szöveget *A napló társadalomtörténeti kontextusban* címmel. Tanulmányukat úgy készítették el, hogy Bicskey Erzsébet nézőpontjának felvillantásával párhuzamosan „egy későbbi, jobban tájékozott megfigyelő szemszögéből”³² is elemezzék az eseményeket, ami által olykor a napló írójától gyökeresen eltérő értelmezést hoztak létre.³³ Szándékuk kettősségét módszertani kettősség is kíséri. A tanulmány egy része kiegészítő információkat közöl és a naplószövegek világán kívülről közelít Bicskey Erzsébet életének történetéhez. A közreadott bázis vizsgálatának szempontjából e szövegrészek is igen hasznosak, hiszen az általuk feltárt adatok (a naplóíró családi háttere, iskolájának intézménytörténete, illetve plátói szerelmének életútja) és források nélkülözhetetlenek lesznek a diárium későbbi megszólaltatásához is. A forrást követő írás más részei ugyanakkor a naplót nem csupán kiegészítő forrásként használják, hanem a naplóíró világát belülről próbálják meg értelmezni. A közreadók ily módon veszik vizsgálat alá a naplóíró olvasmányélményeit, világgképét, naplójának stílusát, s veszik nagyító alá a diáriumot mint kamasznaplót és világháborús krízisnaplót. A kísérő tanulmányt azonban nem csak e tekintetben jellemzi kettősség, hiszen a szöveg egyes részeiben az elemző jelleg érvényesül, míg más esetekben a szerzők megállnak az események pusztá leírásánál. A négy kutató neve alatt közzétett tanulmányt tehát több szempontból sem sikerült tökéletesen egyneművé tenni, a szöveg egészét mégis végigkíséri a szerzők azon törekvése, hogy a kor emberének szokásait is kiolvassák a naplóból. A diárium ugyanis, mint történeti forrás, egy adott közösségre jellemző gondolkodást, felfogást is tükröz.

„Az elsöre talán egysikúnak gondolt napló” sokrétű és összetett történeti forrás,³⁴ amit Bicskey Erzsébet kiadott feljegyzései is igazolnak. Szövegei szerteágazó volta miatt ugyanis a fiatal lány diáriuma nemcsak a hagyományosabb szemléletet követő vagy az újabb kérdésfelvetések nyomában járó történészek, hanem az irodalomrokok, pszichológusok, s élményszerűsége miatt még a laikus olvasók számára is érdekes és hasznos olvasmány lehet.

Vigh Barbara

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Abbott, H. Porter 2002: Önéletírás, autográfia, fikció: kísérlet a szövegtípusok osztályozására. *Helikon* (48.) 3. 286–304.
- Ankersmit, Frank R. 2000: Nyelv és történeti tapasztalat. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, 169–184.

³² Burke 2006: 940.

³³ A Bicskey Erzsébet által utólag hazaárulónak tartott Gencsy Tibort a szerzők háborús hősként aposztrofálják.

³⁴ Katona–Kovács 2014: 46.

- Burke, Peter 2006: Az eseménytörténet és az elbeszélés újjászületése. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet II.* Budapest, 1189–1208.
- Gyáni Gábor 1997: A napló mint társadalomtörténeti forrás. (A közhivatalnok identitása). In: Nagy Ferenc (szerk.): *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv XII.* Nyíregyháza, 25–33.
- Gyáni Gábor 2000: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Budapest.
- Gyáni Gábor 2010: *Az elveszítendő múlt.* Budapest.
- Gyáni Gábor 2020: *A nő élete – történelmi perspektívában.* Budapest.
- Kalla Zsuzsa 2010: „Mivé egykor talán lehetni álmodoztam”. A naplók és Bártfay. In: Kalla Zsuzsa (s. a. r.): *Bártfay László naplói.* Budapest, 475–768.
- Katona Csaba – Kovács Eleonóra 2014: A személyes emlékezet dokumentumai. *Turul* (87.) 2. 41–47.
- Kövér György 2008: A magánélet titkai és a napló. Nők, szerelem, házasság Kállay Béni életében. *Aetas* (23.) 3. 82–100.
- Kövér György 2011: Én-azonosság az egodokumentumokban. Napló, önéletírás, levelezés. *Soproni Szemle* (65.) 3. 219–242.
- Kunt Gergely 2019: *Kipontozva... Nemi erőszak második világháborús naplókban.* Budapest.
- Lejeune, Philippe 2003: Hogyan végződnek a naplók? In: Z. Varga Zoltán (szerk.): *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból.* Budapest, 210–222.
- Lejeune, Philippe 2008: A napló mint „antifikció”. In: Mekis D. János – Z. Varga Zoltán (szerk.): *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai.* Budapest, 13–24.
- Lukács Anikó – Tóth Árpád (szerk.) 2019: *Az érzelmek története.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 31.) Budapest.
- Ricœur, Paul 1999: Az én és az elbeszélte azonosság. In: Ricœur, Paul: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok.* Budapest, 373–411.
- Z. Varga Zoltán 2014: Önéletrajzi töredék, talált szöveg, illetéktelen olvasó. In: Z. Varga Zoltán: *Önéletrajzi töredék, talált szöveg.* Budapest, 13–45.

Kiskirályok tündöklése és bukása

Majtényi György – Szabó Csaba – Mikó Zsuzsanna (szerk.):
Kommunista kiskirályok.

Libri, Budapest, 2019. 407 oldal.

Az államszocialista rendszer mérlegének megvonásakor számot kell vetni a rendszer realista-konzervatív jellegével, amely „minden »alulról jövő« társadalomváltoztató mozgást leszerel”,¹ olyan negatívumairól nem is beszélve, mint a megtorlás, az ellenvélemények elfojtása, az irracionális pazarlás, de legfőképpen a hatalommal való visszaélés, amelynek legtipikusabb példáit tekinti át a *Kommunista kiskirályok* című kötet. A kiskirályok elnevezés a 12. század eleje óta a köztudat része. „Uralkodásuk” már a középkorban egyet jelentett a központi hatalom meggyengülésével, az egyes területi vezetők kontroll nélküli hatalmával. A kommunizmus időszakának hatalmasságai, a megyei „kiskirályok” működése a Rákosi- és a Kádár-korszakban olyan téma, amely a történészek és a laikusok számára is érdekes lehet, hiszen sokan kíváncsiak a hatalom mindenkori gyakorlóinak életére és „piszkos” ügyeire.

Már a rendszerváltás előtt is kerültek nyilvánosságra hatalommal rendelkezők zavaros ügyei, visszaélései. A leghírhedtebb a hatvanas években Onódy Lajosnak, az Éttermi és Büfé Vállalat vezetőjének a bukása volt, ami akkoriban kétségkívül nagy port kavart. Az ügy további érdekessége, hogy bár gazdasági visszaélés miatt ítélték börtönbüntetésre, Onódy valójában politika leszámolás áldozata volt.²

Ezt követően a rendszerváltás hajnalán a hajdani rendszer egyéb magas rangú vezetői kerültek célkeresztbe. Viselt ügyeik napvilágot láttak, olyan politikai célzatú munkákban, amelyek nem éppen a „kommunista erkölcs” szerinti életmódról tudósítottak.³ Ezek a kiadványok nemcsak nagy felháborodást és fokozott figyelmet keltettek,⁴ de hatásukra komolyabb belső vizsgálatokat is indítottak.⁵ Bokor Imrének, a Magyar Néphadsereg nyugalmazott tisztjének munkája maga volt „a lelkiismeret szava”,⁶ amely különösen a Magyar Néphadsereg

¹ Kapitány–Kapitány 1993: 39, 55.

² A témáról bővebben: Tischler 2004.

³ Bokor 1989.

⁴ Lásd például: Czinege Lajos meghallgatása. *Békes Megyei Népiújság* 1989. december 12. 1, 3. https://library.hungaricana.hu/hu/view/BekesMegyeiNepujzag_1989_12/?pg=88&layout=s – utolsó letöltés: 2020. augusztus 30.

⁵ Jelentés a Magyar Köztársaság Országgyűlése részére dr. Bokor Imre „Kiskirályok mundérban” című könyvében leírt tények valóságtartalmának vizsgálatáról. 1990. február 19. *Országgyűlési irományok* 1985: XX. 672–689. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KI-1985_20/?query=bokor%20imre&pg=269&layout=s – utolsó letöltés: 2021. február 13.

⁶ Bokor 1989: 6.

parancsnokainak és a szerző feljebbvalóinak féktelen italozásairól és egyéb viszásságairól festett lesújtó képet.

A rendszerváltás időszakát követően hosszú ideig nem született hasonló jellegű, a hatalmi visszaéléseket leleplező tényfeltáró munka. A pártállami ellenőrzés sajátosságait és a visszaélés jelenségét tárgyaló művek az ezredfordulótól kezdve jelentek meg újra. Megkerülhetetlen a jelen kötet egyik szerkesztőjének, Majtényi Györgynek 2009-ben megjelent monográfiája a kommunista „uralmi elit” életmódjáról, amely az elit mindennapjaiba enged bepillantást, és részletesen is bemutat néhány esetet, amikor eljárást indítottak olyan nagy hatalmú személyek ellen, akik visszaéltek beosztásukkal, és akiknek a magánéletét a korabeli hivatalosságban méltatlannak ítélték pozíciójukhoz.⁷

A hatalmi visszaélések természetét, sajátosságait ábrázolja Mikó Zsuzsanna, a Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) korábbi főigazgatója, jelenleg főigazgató-helyettese, Szabó Csaba, az MNL jelenlegi főigazgatója és Majtényi György, az MNL fősztályvezetője szerkesztésében megjelent tanulmánykötet, amely bemutatja a korszak hatalmi viszonyait, társadalmát, és általánosabb kérdéseket is megfogalmaz a hatalom természetéről. A kutatások ez idáig ismeretlen eseteket tárnak fel a diktatúra mindennapjaiból, továbbá kísérletet tesznek annak szemléltetésére, hogy a hatalom miként formálta át birtokosát, hogyan torzította el annak személyiségét. A kötet az MNL megyei levéltárosainak, illetve könyvtárosainak közös munkája. A közölt források zöme levéltári anyag, korabeli visszaemlékezés, a „kiskirályok” tevékenységével kapcsolatos sajtóanyag.

A tanulmánykötet az 1944/1945 és az 1989/1990-es rendszerváltás közötti időszak hatalommal való visszaéléssel kapcsolatos ügyeit taglalja. Habár a hivatalos ideológia a társadalmi egyenlőséget hirdette, mégis léteztek területi „kiskirályok”, akik a hatalomgyakorlás „vadhajtásainak” tekinthetők. Ez a jelenség a demokratikus politikai kontroll hiánya miatt a korszak óhatatlan velejárója volt. A fékek és ellensúlyok teljes hiányának volt köszönhető az is, hogy a vezető garnitúra tagjai nemegyszer „törvényen felül állónak” érezték magukat.⁸ A bevezetőben világosan kiderül a tanulmánykötet egyik legfőbb célkitűzése, nevezetesen annak bebizonyítása, hogy a hatalommal való visszaélésekkel kapcsolatos szankciók egyik legfontosabb célja az volt, hogy „a többiek hatalma fennmaradjon” (16). A bevezető emellett a rendszer belső ellenőrző rendszerét is ismerteti. E téren lényeges volt a KEB (Központi Ellenőrző Bizottság) szerepe és munkája, hiszen ez a szervezet jelentette a pártfegyelmzés legfőbb testületét. Elvileg a párttagok erkölcsi tisztasága és politikai magatartása felett őrködött, de a pártellenes és korrupciós tevékenységekkel szemben is fellépett. A KEB maga is indíthatott pártfegyelmi eljárást, azonban ezt a jogot az a pártszervezet is gyakorolhatta, ahova a vizsgálat alanya tartozott.⁹ A helyi és a megyei pártbizottságok leggyakrabban a középkezderek ellen jártak el, azonban az országosan ismert vezetők és

⁷ Majtényi 2009.

⁸ Herczegh 2001.

⁹ A témáról bővebben: Koltai 2018: 74–75, 86.

a megyei első emberek ügyeiben egyértelműen a KEB volt az illetékes. A KEB mellett a KNEB (Központi Népi Ellenőrző Bizottság) is fontos része volt az ellenőrzési mechanizmusnak. A KNEB, bár elsősorban nem korrupciós ügyekkel foglalkozott, a kötetben szereplő esetek közül Illés Dezső, vagyis a „vörös báró”, valamint a hírhedt honvédelmi miniszter, Czinege Lajos esetében is széles körű vizsgálatokat folytatott.

A kötet tizenhét miniszter, megyei és városi párttitkár, tanácselnök, téceszelnök és nagyvállalati vezető sorsán keresztül mutatja be a hatalommal való visszaélés kirívó példáit, rávilágítva a belső ellenőrzési rendszer hiányosságaira, eredményeire és a rendszer tényleges működésének rejtett mechanizmusaira is. A tanulmányok emellett a politikai körülményekre is nagy hangsúlyt fektetnek, egy-egy kommunista „kiskirály” életútjának bemutatásánál. A szerkesztők kronologikus és tematikus elveket követve (az állami, megyei, vállalati vezetőkön át a nyolcvanas évek szokványos elkövetői típusáig) rendezték sajtó alá a kötet írásait.

Az első nyolc tanulmányban bemutatott, kvázi korlátlan hatalmú pártvezetők között a „legnagyobb hálnak” kétségtelenül a korszak hosszan regnáló honvédelmi minisztere, Czinege Lajos számított.¹⁰ A honvédelmi miniszter urizáló életmódja mellett, amit Cseh Géza és Majtényi György mutat be, a kötetben szereplők és környezetük a hatalommal való visszaélés legváltozatosabb fajtáit követték el. Előfordultak kocsmai mulatozások, házasságtörések (Wencz Balázs tanulmánya a tatabányai párttitkáról 1955–1965 között), a helyi lakók terrorizálása (amire jó példa Szokolay Domokos munkája a Magyar Államrendőrség egyik helyi vezetőjéről, aki hatalmával visszaélve félelemben tartotta a csornai lakosokat), gondatlanságból elkövetett emberölés (Cseh Zita munkája a Heves Megyei Munkásőrség parancsnoka, Zábráczi Ferenc alezredes és egy 1964-es végzetes vadászat történetéről). A kötetben természetesen kiemelt figyelem jut a gazdasági jellegű visszaéléseknek is (Husvéth András és Kovács Gergely az 1980-as évek egyik legnagyobb port kavaró, „libázás” néven elhíresült, hajdú-bihari gazdasági-közéleti botrányát elemzi).

A visszaélések elkövetőinek gyakran a kártyázás, az alkohol, illetve a nők voltak a gyengéi, illetve esetenként az agresszió, ami később a vesztüket okozta. Míg Cseh Géza tanulmányának főszereplői megrögzött kártyások voltak, ahol a tét hol egy félhavi fizetés, hol egy téesz volt, addig Káli Csaba és Kiss József tanulmányában a zalaegerszegi párttitkár, illetve a sátoraljaújhelyi járási tanács elnöke esetében is hatalommal való visszaélés és erőszak alkalmazása történt. Utóbbi tisztségviselő ellen azonban az alkalmazott erőszak miatt a termelőszövetkezetbe

¹⁰ Czinege Lajos és a hatalommal való visszaélés fogalma már a rendszerváltás hajnalán egybefonódott. Bokor Imre munkássága nyomán született meg egy évvel később Kecskés Jánosnak, a rendszerváltást követő politikai élet egyik szereplőjének, valamint Kozma Tóth Istvánnak a munkája (Kozma Tóth 1990). A könyvek, amellett, hogy arra a kérdésre keresik a választ, hogy ki is volt Czinege Lajos, rávilágítanak a Czinege minisztersége alatti fő anomáliákra, valamint a hadsereg és az állampárt kapcsolatára (Kecskés 1990: 5).

kényszerítés áldozatai feljelentést is tettek. Müller Gabriella munkájában pedig az alkoholizmus játssza a központi szerepet, ami erőszakos viselkedéssel párosulva egy nyilvános rendezvényen, a várpalotai városi párttitkár karrierjének végét jelentette.

A kötetben négy tanulmány mutatja be a gazdasági vezetők, téveszelnökök viselt dolgait.¹¹ Aradi Gábor, Czetz Balázs, Gottfried Barna és Gyenesi József munkái arra világítanak rá, hogy a téveszek vezetőitől sem állt távol a hivatali hatalommal való visszaélés. Ezek a tanulmányok egyrészt a belső ellenőrzési rendszer hatékonyságának hiányosságaira világítanak rá, másrészt megmutatják azt is, hogy a téveszelnökök hatalmuk megőrzése érdekében adott esetben a választási csalástól sem rettentek vissza.

További írások foglalkoznak a nagyvállalati vezetők viselt dolgaival. Kiss Norbert Péter tanulmánya a hírhedt „vörös báró”, Illés Dezső, a Somogyi Erdő- és Fafeldolgozó Társaság vezérigazgatója magáncélból elkövetett számtalan visszaélését mutatja be. Szilágyi Gábor tanulmányában Győry Sándornak, a Mátraaljai Szénbányák Vállalat vezérigazgatójának ügye kapcsán azonban nem a hatalmi visszaélés ténye és a környezetében kiépített személyi kultusza, hanem annak napvilágra kerülése lényeges, hiszen tettei miatt a pártból való kizárása az országos sajtóban is nyilvánosságot kapott.

A kötetet záró két tanulmányban bemutatott ügyek sajátossága, hogy rávilágítanak a hatalom és a bűnözés összefonódására. Az 1980-as évekre megjelent a szervezett bűnözés jelensége, ami részben a hiánygazdaság következménye volt, az elkövetők pedig a súlyosabb bűncselekményektől sem riadtak vissza. A helyzetet csak súlyosbította, hogy sok esetben maguk a „rend őrei” voltak az elkövetők, ahogyan arról Bezsényi Tamás ír tanulmányában. Halász Csilla írása pedig érdekes elemzést ad a magyar jogalkotás számára a nyolcvanas években még ismeretlen fogalom, a szexuális zaklatás büntetéről.

A kötetben elemzett ügyek egyik legfontosabb tanulsága, hogy a korrupcióval, a gazdasági jellegű visszaélésekkel a Kádár-rendszer a saját gazdasági és politikai berendezkedésének természete miatt nem tudott igazán mit kezdeni, ahogyan a hatalommal való visszaélés egyéb fajtáival szemben sem tudott hatékonyan fellépni. Pedig elvileg egységes és szigorú volt a belső ellenőrzési mechanizmus, aminek célja és feladata éppen az ilyen esetek felderítése, valamint az elkövetők elleni retorziók foganatosítása volt. További tanulság, hogy a „kiskirályok” részben a káderkörforgó áldozatainak is tekinthetők.¹²

A tanulmánykötet pozitívuma, hogy a kötetben szereplő elemzések, részletes forrásfeltárással támaszkodva, segítenek megérteni az államszocialista rendszer politikai és társadalmi mechanizmusainak működését, úgy, hogy lényegében a szocialista korszak hatalmi rendszerének valamennyi szegmensét lefedik. Emellett

¹¹ Bizonyos téveszelnökök gazdasági visszaéléseiről már korábban is született kutatás, lásd például Varga Zsuzsanna *Bűnözők vagy bűnbakok* című munkáját (Varga 2013).

¹² A tanulmányok nem térnek ki részletesen az áthelyezések jogi mechanizmusára, de a korabeli joggyakorlatról kiváló tájékoztatást ad Horváth Attila tanulmánya: Horváth 2010: 365.

a „kiskirályok” tetteinek egyszerű bemutatásán túllépve, egyúttal kísérletet tesznek viselkedésük okainak magyarázatára is. A *Kommunista kiskirályok* című kötet mindazonáltal nem csupán ékes példája a Magyarországon dolgozó levéltárosok összefogásának, hanem megmutatja, hogy a szocialista korszak politikai elittörténetének még sok olyan szegmense létezik, amely kiindulópontja lehet további kutatásoknak.

Murányi-Györi Gréta

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bokor Imre 1989: *Kiskirályok mundérban*. Budapest.
- Herczegh Géza 2001: Kádár és kora 2. rész. *Magyar Szemle* (Új folyam 10.) 9–10. http://www.magyszemle.hu/cikk/20010901_kadar_es_kora_2_resz – utolsó letöltés: 2021. február 13.
- Horváth Attila 2010: A szovjet típusú diktatúra államigazgatási joga. *Acta Universitatis Szegediensis: acta juridica et politica* (73.) 359–374. http://acta.bibl.u-szeged.hu/7450/1/juridpol_073_359-374.pdf – utolsó letöltés: 2021. február 13.
- Horváth Sándor 2015: Az erőszak államosítása és a kollektivizálás – kutatási problémák és keretek. In: Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. Budapest, 9–28.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 1993: Néhány tézis a „kádárizmusról” avagy: a „kádárizmus” és a jövő. *Eszmélet* (5.) 18–19. 28–56.
- Kecskés János 1990: „Vezérelőzotok”, vagyis mit tesznek a kiskirályok pánikban. Budapest.
- Koltai Gábor 2018: *Akik a „Párt” ellen vétkeztek. Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában*. Budapest.
- Kozma Tóth István 1990: *Czinege Lajos mundérban*. Budapest.
- Majtényi György 2009: *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban*. Budapest.
- Tischler János 2004: Az Onódy-ügy, 1964. In: Rainer M. János (szerk.): *„Hatvanas évek” Magyarországon. Tanulmányok*. Budapest.
- Varga Zsuzsanna 2013: Bűnözők vagy bűnbakok. In: Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József (szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Budapest – Pécs, 507–523.

Ignác Ádám: Milliók zenéje. Populáris zene és zenetudomány az államszocialista Magyarországon.

Rózsavölgyi és Társa, Budapest, 2020. 356 oldal.

Ignác Ádám az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézetében a 20–21. Századi Magyar Zenei Archívum és Kutatócsoport munkatársa. Kutatásaiban elsősorban a Rákosi- és a Kádár-korszak magyar populáris zenéjével foglalkozik.¹ Első önálló könyve az elmúlt évek populáris zene kutatásainak sorába illeszkedik, mely vállalt céljaival egyszerűen ki is emelkedik közülük. A mű széles spektrumot felölelve mutatja be, miként közelítettek Magyarországon a kommunista hatalomátvételtől kezdődően a népszerű zene tudományos kutatásának intézményesüléséig a zenetudomány és a zeneszociológia elméleti-fogalmi kereteit felhasználva a populáris zene jelenségéhez.

Ignác Ádám már az *Előszó*ban érint a hazai és a nemzetközi populáris zenei kutatásokhoz és egy-egy koncepcióhoz kapcsolódó kérdéseket, hol érdemeikre, hol hiányosságaikra hívva fel a figyelmet – a későbbiekben ezek bővebb és árnyaltabb kifejtése sem marad el. Kardinalis különbség a témával foglalkozó korábbi – főként a politika- és intézménytörténeti vonatkozásokra fókuszáló – történeti munkákhoz képest,

hogy a szerző a „populáris zene” fogalmát azoktól eltérően értelmezi. A fogalmat nem csupán a popzene- és rockzenetörténet felől közelíti meg négy részre tagolt könyvében, hanem ezzel összefüggésben a Rákosi- és a Kádár-korszak együttes vizsgálatára, összehasonlítására is törekszik. A szerző jelzi, hogy elsősorban a kommunista hatalomátvétel és a népszerű zene kutatásának intézményesülése közötti – tehát az 1940-es évek végétől az 1970-es évek elejéig tartó – időszakra fókuszálnak kutatásai. Érinti ugyan az 1970-es és az 1980-as évek változásait, de azok kevésbé hangsúlyosak e munkában.

Az I. rész (*Bevezetés*) két fejezetre tagolódik. Az első, a *Zene és tudomány az államszocializmusban* című, Robert K. Merton 1937-es előadásának tartalmát összefoglalva vezeti fel tudomány és hatalom sajátos kapcsolatát az államszocialista Magyarországon, amivel egyúttal a sztálinista tudományfelfogás kifejtése is elkezdődik. Köztudott, hogy a követendő példa a szovjet minta volt, nem történhetett, és nem is történt ez másképp a tudományban sem. De mindenképpen érdekes a zenetudomány történetének vizsgálata – hangsúlyozza Ignác –, már csak azért is, mert a zenetudomány alakulásának bemutatásából láthatjuk, hogy

¹ Írásai számos hazai – például *Magyar Zene, Médiakutató, Korall* – és nemzetközi folyóiratban – többek között a *European Journal of Musicology, IASPM@JOURNAL* – jelentek meg, szerkesztőként több kötetet jegyez.

a kijelölt forgatókönyvektől eltérő gyakorlat is érvényesülhetett (22).

A művészetpolitika meghatározó színterei ekkor a szakmai tanácskozások, ankétok, viták voltak. Zenei téren mérföldkőnek számított az 1948 januárjában, Andrej Zsdanov által kezdeményezett tanácskozás, mely előkészítette a következő hónapban hozott szovjet zenei határozatot.² Ugyanakkor a szovjet zenei élet meg- és átszervezése már 1932-ben elkezdődött a Szovjet Zeneszerzők Szövetsége létrehozásával, mely zeneszerzőket és zenetudósokat tömörített egy szakmai szervezetbe. Ezzel is azt üzenté a hatalom, hogy a gyakorlatban és elméletben felmerült kérdéseket, problémákat együtt szeretné és fogja innentől kezelni.

E két szegmens összekapcsolásával magyar vonatkozásban is próbálkoztak a kultúrpolitika képviselői. Emblematikus eseménynek tekinti Ignác Ivan Martinov 1952-es magyarországi előadását, melynek hallgatósága a Magyar Zeneművészek Szövetségének tagjaiból került ki. Olyan témákat érintett itt az előadó, hogy mi a muzikológus elsődleges feladata, miként segítheti munkájával a zeneszerzőt. A válaszok természetesen – a művészetpolitikai iránynak (elvárásnak) megfelelően – nem maradtak el: a zenetudós feladatai közé tartozott az esetleges témajavaslat-tétel a zeneszerző irányába, valamint a propagandista szerep betöltése a saját (hatás)területein, például

előadás tartása közben. Ignác Ádám logikusan és minden összefüggésre részletesen rámutatva tárja fel a szovjet és a magyar változat fontosabb történéseit, hiszen lényeges az is, hogy a magyar részről sokkal árnyaltabban szükséges a zenetudomány átszervezéséről beszélnünk. Péteri Lóránt kutatásainak eredményeit felhasználva jelzi, hogy a Révai-féle kultúrpolitikai vezetés 1951-ben elsősorban a meg egyezést kereste a hazai zenetudományi élet meghatározó személyiségeivel, Szabolcsi Bencével és Kodály Zoltánnal. Ennek köszönhetően a zenetudományban – habár a központilag meghatározott feladatoknak eleget téve – apolitikus témák és beszédmódok is teret kaphattak.

Milyen szerep jutott a Kádár-korszakban a tudománynak? – tudhatjuk meg a következő témablokkból. A társadalom zenei ízlésének és igényének feltérképezésére szintén vágyott a hatalom, így a tudományos módszerek – például közvélemény-kutatás, statisztikai felmérés – alkalmazása bevett szokássá vált. E korszakból Maróthy János munkásságát emeli ki a szerző.

Rövid, ámde kétségekívül indokolt a nyilvánosság szerkezetváltozásait feltáró alrész (35–36), csakúgy, mint a főbb pontok rögzítése a szociológiai kutatások, a zeneszociológia-történet magyarországi vonatkozásairól. Ekkoriban törekedtek a marxista szemléletű szociológia megteremtésére, az intézményi keretek kidolgozása Hegedüs András feladata volt. A zeneszociológia szempontjából Losonczy Ágnes és Vitányi Iván nevét szükséges kiemelni, akiknek fontos szerepük volt abban, hogy a populáris zene

² A Szovjetunió Kommunista Pártjának határozatát a *Szabad Nép* 1948. februárban közölte. Bővebben: Ignác Ádám 2015: A populáris zene helye Maróthy János esztétikai gondolkodásában. *Magyar Zene* (53.) 3. 323–334.

nemcsak a zenetudományhoz, hanem az életmódhoz, a szabadidőhöz, a szórakozáshoz, valamint a közízléshez is kapcsolódott. Az alfejezet végén az államszocialista berendezkedésben uralkodó beszédmód és rendszer, valamint az ebben bekövetkező változások figyelembevétele mellett érvel Ignác, amit a további fejezetekben érvényesít. Ez, vagyis hogy a szerző igyekszik a korszak zenepolitikai diskurzusait és azok változásait a lehető legrészletesebben feltárni, a kötet egyik érdemének tudható be.

A *Populáris zene, könnyűzene, közhasznú zene* című második fejezet első sorban a különböző fogalmi magyarázatokat mutatja be. A pontos definíció meghatározásánál számos nehézségbe ütköztek, ütköznek a szakma képviselői, ilyen többek között a szóhasználat dilemmája. A kötet nagy érdeme, hogy a szerző fogalmak definiálása helyett inkább a változásokat domborítja ki, azt szeretné részletesen bemutatni, mikor mit neveztek, milyen források, referenciák stb. alapján *populárisnak*, *népszerűnek* vagy *könnyűnek*. Arra vállalkozik, hogy megvizsgálja, a *popular music studies* terminológiai és módszertani tára alkalmas-e „egy földrajzi, időbeli és geopolitikai szempontból is sajátos, a kutatások fősodrához képest periferikusnak tekinthető terület feldolgozására” (45). Önálló tanulmányként is megállja a helyét ez a fogalmakat, kategóriákat felvonultató szöveg, melyet feltétlenül érdemes – már csak a gazdag könyvészet miatt is – a témában érdekelt kutatóknak megismerni. Az összefoglalásban nyomatékosítja, hogy a kötetben mindhárom fogalom – a populáris zenéhez,

a könnyűzenéhez és a közhasznú zenéhez tartozó jelentések – használatára szükség van.

A II. rész (*Előzmények*) első fejezete a jazz-zene és a könnyűzene megítélésének bemutatásával kezdődik; Ignác először az 1945 előtti magyarországi tendenciákat fejt fel. Indításként jelzi, miszerint arról, hogy a magyar zenei és zenetudományi elit miképpen gondolkodott a populáris zenéről és annak jelenségéről, viszonylag kevés dokumentum maradt fenn. Jelentős – a könnyűzenével és a szórakoztatóiparral kapcsolatos – munkákat sorol fel, például Molnár Antal, Oldal Gábor és Jemnitz Sándor írásait. Szól a tömegek által fogyasztott zene problémájáról, itt főként a Molnár-művek tartalmával példálózik, aki már a Tanácsköztársaság idején elkezdett foglalkozni e kérdéskörrel, kijelölve a könnyűzene és komolyzene határait, de „[n]em arról van szó, hogy a »komoly« és »könnyű« dichotómiáját ily módon szociológiai értelemben is fenntartó Molnár a műveltektől elvitatná a szórakozás szűkegességét, hanem inkább arról, hogy még a szórakozás alkalmihoz sem tartja alkalmasnak a művelt emberétől idegen, »alacsonyrendű« zenék használatát” (84). Molnár csupán az ún. átmeneti műfajok és formák esetében tett egy-két kivételt, például a „kifinomult operettekében”, szerinte ezek kizárólag a Strauss- és Lehár-operettek, valamint a hasonló zenei-művészi igénnyel megírt művek lehetnek.

A következő fejezetben már a szovjet zene kerül előtérbe: a *kulturnoszty*-fogalom kifejtése, annak is a (populáris) zenével kapcsolatos szegmense. E magyarázatnál a szerző

több értelmezést bemutat, többek között Michael David-Fox és Marina Raku álláspontját. Fontos kérdés volt például a 1920-as és 1930-as évek Szovjetuniójában, hogy az új szovjet kultúra milyen hagyományokból építkezik, miként tudja megteremteni saját identitását a külföldi minták átvételével – ez az úgynevezett átfordítás-áthangolás. Másik irányból megközelítve ezt a folyamatot – mely a zenére is alkalmazható –, nevezhetjük azt *kisajátításnak* (Katerina Clark) is. A zene területén ekkortájt az új zenei formák kijelölése, *a tömegek zenéje* és zenei nevelése foglalkoztatja a teoretikusokat. Már a kezdetektől leszögezték, hogy a munkásosztály zenei kultúrájából a könnyűzenét – és mindent, amit ebbe a kategóriába soroltak és ehhez társítottak – ki kell vonni. Ehhez az út vagy a megoldás a szocialista realista zeneesztétika érvényesítése: „A szocialista realista zene kizárólagosságát immár a törvény erejével biztosító, 1948-as zenei határozat jelentősége a »népzenei« fordulat felől nézve éppen abban áll, hogy hivatalosan is egyirányú közvetítést állapított meg a »népzene« és a komponált zene – és a populáris zenei jelenségek is az utóbbihoz tartoztak – között” (102). E határozat után végérvényesen az ellentétes oldalra kerültek a nyugati populáris zenei műfajok. A szovjet zene-tudomány tehát a hatalom szolgálója szerepében tetszelgett.

A III. rész (*A „rövid” ötvenes évek*) első fejezetében a Rákosi-korszak kultúrájához közelít Ignác, a szovjetizálás folyamata kerül előtérbe. Ismételten hangsúlyozza, hogy a zene és a zene-tudomány olyan periférikus területek

voltak, ahol a *végrehajtók* nem feltétlenül rendelkeztek megfelelő tudással a szovjet kultúráról, de emellett még számos egyéb tényező is befolyásolta a folyamat alakulását. Azonban a szovjetizálás ezen a területen többnyire félinformációk és jelszavak mentén megszervezett kultúrapropagálást és adaptációt jelentett. Bár több szovjet zeneművet lefordítottak magyarra, ámde – kezdetben – a szakmai diskurzust formáló kutatók közül viszonylag kevesen érdeklődtek a szovjet zene-tudomány eredményei iránt.

A következő fejezetből megtudjuk, hogy az egyik *ellenség* a nyugati zene volt, amit jól példáz az is, hogy 1949 után már napirendre került a zenés szórakoztató műfajok kérdése. Ennek látványos platformja volt ekkoriban a sajtó. A cikkekben a „hanyagló Nyugat szimbólumaként” utaltak többek között a sanzonra, a magyar nótára, a divatos tánczenére, de az operett műfajára is. Ugyanakkor a jazz-zene támadása ezeknél is erősebben jelent meg.

A korszakban megjelent munkák nem ritkán arra koncentráltak, hogy a populáris zenével kapcsolatos követelményeknek meg kell egyezniük a zeneművészet egészével szemben támasztott elvárásokkal. A harmadik fejezetből kiderül: azt szerették volna elérni, hogy a művészi és a populáris zene ne különbözzön egymástól, legalábbis ami társadalmi rendeltetését illeti. Ekkor került napirendre, hogy bizonyos műfajok *átminősítésétől* sem lehet elzárkózni, egy-egy dal ún. tömegdallá válhat. Szóba kerül még az operett 1949 utáni szerepe és feladata, de a szerző véleménye az,

hogy e témablokk kifejtése elsősorban a színháztörténet-írásra tartozik.³

A III. rész utolsó fejezetéből megtudjuk, hogy a korszak egyik fő törekvése a tánczene szovjetizálása volt, aminek előkészítéséhez konzultációs csoportok, viták kapcsolódtak. Vízijük egy, az ideológiai és társadalmi céloknak megfelelő kompozíciós és előadói modell létrehozása volt a zeneszerzők, koreográfusok és tánczenészek számára. A zeneszámok és táncok efféle totális szabályozása azonban hosszú távon nem működött. A *tömeghez* nem csupán fogyasztói-befogadói szerepet társítottak, hanem *kultúrateremtő erő*t is. Az amatőröknek különböző mintegyüttesek jelölték ki az irányt, itt példának a népi zenekarok és cigányzenekarok esetét hozza fel a szerző. Majd a tömegdal kerül ismét szóba, ezúttal a hozzá társított eredeti, majd megváltozott jelentésével. A tömegdalok felhasználását több téren szerették volna erősíteni, akár egyéb zenés színházi műfajokba beépítve. A változás abban állt, hogy a diskurzusalakítók egy idő után a tömeg- és a könnyűzene közti határokat a tömegdal-definíció kapcsán nem húzták meg élesen, a korábban a szórakoztató zenéhez társított tulajdonságokat (és funkciókat) kapcsolták hozzá. Ezenkívül külön kihívást jelentett a fiatalság zenei ízlésének formálása, nevelése, de ez csak az 1960-as években vált hangsúlyosabbá.

³ A színházak államosítását követően az operett műfaját is megpróbálták „felülről” népszerűsíteni több médiumon keresztül (színház, televízió, rádió stb.), kísérletet tettek a szocialista realista esztétika érvényesítésére. Az operettel kapcsolatos kitekintésénél, megjegyzéseinél a szerző többször hivatkozik Heltai Gyöngyi munkáira.

A IV. rész (*A „hosszú” hatvanas évek*) felvezetésként a Kádár-korszak első két évtizedét mutatja be, majd áttér a populáris zene helyének meghatározására mind az elméleti, mind pedig a közéleti vitákban, olyan hívszavak és fogalmak mentén, mint a közérthetőség, az ízlés, a szabadidő, valamint a giccs és az értékes szórakozás. A viták több ízben kívántak reflektálni a populáris kultúrával kapcsolatban felmerült problémákra és kérdésekre.

Mit ért Szabolcsi Bence a „zenei köznyelv” fogalmán? Milyen további értelmezése, továbbgondolása létezik a koncepciónak? – vizsgálja a következő fejezet. Szabolcsi definíciójában a zenei köznyelv jelenthet korstílust, de akár közhasználatú, köznapi zenét is. A fejezet hosszan részletezi Szabolcsi munkásságát. Ezt követően három különböző útról és koncepcióról olvashatunk, melyeket Maróthy János, Pernye András és Vitányi Iván neve fémjelez. Szeretném itt kiemelni a Maróthy-féle „milliók zenéje” kifejezést, mely a kötet címében is visszaköszön. Ezt – Maróthy koncepciójának kontextusában (is) – feloldja a szerző: *a milliók zenéje az a zene, amit a nép nem maga alkot, ugyanakkor sajátjaként elfogad*. De a szóösszetétel utal arra is, hogy a hétköznapi emberek is megjelenhetnek alkotókként. Ezek az értelmezési keretek aztán a szerző számára egy rendkívül izgalmas gondolatmenetet engednek végigvinni.

A jazz-zene helyének meghatározása a magyar zenei és zenetudományi életben már a kezdetektől nem problémamentes, habár tudjuk, hogy megítélése, helye, funkcióvizsgálata nem

csak a magyarországi zenetudomány számára vet fel a mai napig számos értelmezési keretet, megválaszolásra váró kérdést. A jazz-zenét különböző nézőpontok mentén próbálták a zenetudósok is értelmezni és elhelyezni a kutatások során. A folyamatot sokszor nehezítette, hogy a kultúrpolitika meghatározó szereplőinek nem mindig voltak pontos fogalmaik a jazz-zenéről. Emellett a tánczene fogalmától való függetlenedése is időbe telt – például Lengyelországhoz és Csehszlovákiához képest –, „a magyar zenei közvéleményben még javában annak lehetőségeit keresték, hogy miként lehet a jazz tánczenétől való függetlenedését és művészi értékeit bizonyítani” (262). Ezt követően a jazz mint magasművészet került ellentétbe a tánczenével a különböző diskurzusokban. A folyamat végén a tudományos diskurzus készen állt rá, hogy integrálja a jazzt. A populáris műfajhoz újabb funkciót is társítottak, hiszen alkalmasnak találták az ifjúság zenei-esztétikai nevelésére. E fejezetben szintén három koncepcióról olvashatunk, melyek Maróthy János, Pernye András és Gonda János nevéhez köthetők.

Az utolsó fejezet a beatzenéről, a hazai ifjúsági zene, az ifjúság zenei-esztétikai nevelésének kezdetéről szól. A könnyűzene azonban

korántsem egyenlő a beatzenével. Ignác Ádám a kérdést a részvételiség, a közösségi alkotás és a befogadás fogalmi mentén tárgyalja, de nem kerüli meg a beat és a jazz viszonyát sem, hiszen például keresték e kettő közötti esetleges *rokonságot* is.

Az összefoglalásban és kitekintésben a szerző a magyarországi zenetudományi kutatások intézményesülését tekinti át, hiszen a főbb részekben a zene tudományos kutatásának intézményesüléséig tartó korszakot vizsgálta. Újból kitér a szocialista ideológiához illő populáris zene megalkotására irányuló törekvésekre, de nem mellőzi a kelet- és a nyugat-európai zenetudomány kapcsolatának rövid összegzését sem.

Nem maradhat említés nélkül Barna Emília és Fazekas Gergely igényes szerkesztői munkája, valamint a lazacszínű, ízléses borító sem, melyen egy táncoló párt láthatunk. A kötethez gazdag bibliográfia és névmutató társul, fotókat azonban nem tartalmaz. Összességében elmondható, hogy Ignác Ádám munkája hiánypótló kötet, hosszú távon bizonyosan megkerülhetetlen lesz azok számára, akik az államszocialista Magyarország zenekultúrájával, zenetudomány-történetével szeretnének behatóbban foglalkozni.

Lengyel Emese

Philipp Blom: Nature's Mutiny. How the Little Ice Age of the Long Seventeenth Century Transformed the West and Shaped the Present.

Liveright Publishing Corporation, New York, 2019. 352 oldal.

A német Philipp Blom *Nature's Mutiny* (A természet lázadása) címmel rendkívül érdekes könyvet publikált 2019-ben. A témát a hosszabb magyarázó alcím pontosítja: *How the Little Ice Age of the Long Seventeenth Century Transformed the West and Shaped the Present* (Hogyan alakította át a 17. századi kis jégkorszak a Nyugatot, és miként formálta a jelenkort). A könyv nem előzmények nélküli, hiszen Blom németül 2017-ben megjelent munkájának a szerző által átdolgozott és lefordított változata jelent meg az amerikai Liveright Publishing Corporation gondozásában. A Liveright az 1920-as évektől ad ki szépirodalmat, így William Faulkner, Ernest Hemingway és T. S. Eliot műveit, de a kiadó szerkesztői a kezdetektől fogva érdeklődést mutattak a tudományos témák iránt is: a Liveright jelentette meg az angol nyelvterületen többek között Sigmund Freud és Bertrand Russell munkáit is. A kiadó szerkesztőinek érdeklődését a 2000-es években felkeltették az ökológiai problémákkal foglalkozó szerzők, így például a Liveright adta ki Edward O. Wilson biológus széles körű szakmai vitákat kiváltó *The Social Conquest of Earth* (A Föld társadalmi leigázása) című könyvét. A kiadói piaci stratégia szempontjából a *Nature's Mutiny* megjelentetése ideális választás volt, hiszen Blom irodalmi igényű

értekező prózája egy fontos „zöld” témát dolgoz fel közérthető módon a művelt olvasóközönség számára.

Philipp Blom – a honlapján olvasható önmeghatározás szerint – elsősorban történész, ugyanakkor jegyez több regényt, számos újságcikket, politikai írást, filozófiai munkát, és nem utolsósorban fordítóként is működik. Mindezek mellett ugyanakkor dolgozik rádiós műsorvezetőként, dokumentumfilm-készítőként, és még egy operalibrettót is írt. Blom 1970-ben, Hamburgban született, Németországban nőtt fel, holland édesanyja révén gyermekkora óta kétnyelvű. Történelmet és filozófiát hallgatott Bécsben és Oxfordban, majd az Oxfordi Egyetem újkori doktori programjában szerzett PhD-fokozatot. Publikációi alapján két kedvenc történelmi kutatási területe van, az első és régebb óta művelt a felvilágosodás története, a másik pedig a két világháború közötti évtizedek európai társadalom- és kultúrtörténete. Blom 2019-ben megjelent könyvének témaválasztása a felvilágosodás kutatásának történetéhez kapcsolódik.

A szerző meggyőződése szerint a hosszú 17. század folyamán – a nantes-i ediktumtól (1598) a spanyol örökösödési háborút lezáró békéig (1715) – több olyan változás és átalakulás ment végbe Európában, amelyek meghatározták az újkori történelem

fejlődésének irányát. Az első és talán legfontosabb fejlemény az volt, hogy a 16. századra megtört a biblikus-teológiai világmagyarázat monopóliuma. Ebben több kora újkori fejlemény is szerepet játszott, így a reneszánsz, az antik kultúra újrafelfedezése, a nagy földrajzi felfedezések empirikus tapasztalatai, a reformáció és az ellenreformáció racionális-analitikus gondolkodást erősítő hatása. Emellett azonban Blom szerint számításba kell venni annak az éghajlati-környezeti válságnak a hatását is, amit a 14. században kezdődő és a 19. század második felében lezáruló kis jégkorszak globális léptékű lehülése okozott Európában. Ráadásul, Emmanuel Le Roy Ladurie, az európai klímatörténeti kutatás doyenje szerint, a 16. század utolsó és a 18. század első harmada között, vagyis a hosszú 17. század idején egy „szuper kis jégkorszak” ment végbe, amely a klímaromlás európai mélypontjának tekinthető. Philipp Blomot leginkább ennek a válságos időszaknak az emberi gondolkodásra, a valóságérzékelésre, illetve a problémamegoldási algoritmusok versengésére gyakorolt hatása érdekelte. Blom szerint a 16. század végének krízisekkel terhelt és átalakuló világában három világmagyarázat, illetve megismerési és problémamegoldási stratégia versengett egymással, a hagyományos biblikus-teológiai, a marginalitásból előlépő mágikus, valamint a reformáció és a felfedezések által is támogatott racionális-tapasztalati megismerési stratégia. Ez a küzdelem mindössze négy generáció alatt eldőlt, és a felvilágosodás korára már csak egyetlen legitim és

általánosan elfogadott világmagyarázat maradt a színen.

Hollandiában az 1560-as évektől olyan hidegre fordult a téli időjárás, hogy megjelent és nagy népszerűsége tett szert egy új festészeti téma, a téli tájkép. Ennek legismertebb darabjai az idősebb Pieter Bruegel (1525–1569) *Vadászok a hóban* (1565) és Hendrick Avercamp (1585–1634) *Téli tájkép jeges mulatságokkal* (1608) című festményei voltak. A hótakaró olyannyira általánossá vált a kora újkori Németalföldön, hogy még a biblikus tárgyú festményeken is gyakorivá váltak a havas tájak, az ifjabb Pieter Bruegel (1564–1638) *Aprószentjeinek* (1586–1590) szereplőit mély hó veszi körül a közel-keleti tájon. Nem volt véletlen az sem, hogy a holland függetlenségi háború (1568–1648) idején a spanyol expedíciós haderő téli felszereléséhez hozzátartoztak a korcsolyák, megkönnyítendő a befagyott csatornákon való közlekedést. A kis jégkorszak viszonyai között hétköznapi realitássá vált a nagy nyugat-európai folyók befagyása is. A Temze 1400 és 1550 között összesen ötször fagyott be (1408, 1435, 1506, 1514 és 1537), 1551 és 1700 között azonban nem kevesebb mint tizenkétszer (1565, 1595, 1608, 1621, 1635, 1649, 1655, 1663, 1666, 1677, 1684 és 1695). A kortársak éltek is a biztonságos sík, és nem mellesleg ingyen rendelkezésre álló terep adta lehetőségekkel, ahol is téli vásárokat rendeztek. A korabeli beszámolók szerint e vásárok során ideiglenes vigalmi negyed jött létre a Temze jegén árus bódékkal, italmérésekkel, kifőzdékkal és bordélyházakkal.

A rövidebbé és hűvösebbé váló tenyészidőszak következtében csökkent a mezőgazdaság eredményessége szerte Európában, ráadásul a kora újkori földművelés nagyjából még a rugalmatlan középkori eredetű bor-búza monokultúrán alapult, ahol egy elvetett mag után négy-ötösörös hozamnál többre nemigen lehetett számítani. Ebben a világban a liszt és a kenyér ára pontos szeizmográfja volt a helyi társadalmakban felszaporodó feszültségeknek. Amennyiben a létfenntartási válságok tartósak bizonyultak, akkor elkerülhetetlenül megszapordtak a helyi lázadások és felkelések. A Brit-szigeteken 1347 és 1550 között összesen húsz olyan felkelést tartanak nyilván, amelynek kiváltó oka az élelmiszer-ellátás zavara volt. 1585 és 1660 között viszont már hetvennél több olyan felkelést regisztráltak, amelyek indítéka valamilyen ellátási probléma volt. Franciaországban 1600 és 1715 között 450 fegyveres felkelésről van adat, amelyek kétharmada valamilyen helyi létfenntartási válságra volt visszavezethető.

A kis jégkorszak hűvös-hideg időjárása különösen érzékenyen érintette az európai szőlővidékeket. A középkori meleg időszakban még Norvégiában és Svédországban is folyt szőlőtermesztés, amelyre a keresztény hitélet szertartásaihoz is elengedhetetlenül szükség volt, Angliában európai hírvű középkori borkultúra virágzott. Az ausztriai Krems városa hírneves középkori borvidék központja volt, kiterjedt pincehálózattal rendelkezett, ahonnan a környék és a helyi kolostor mellett a bécsi polgárokat is ellátták borral. A szőlőnedű romló minősége

miatt azonban a kremsi vincellérek a 17. század során átálltak a mustár- és festékkészítésre, mivel mindkét termék alapvető összetevője volt az ecet, ami növekvő mennyiségben állt rendelkezésre. Hosszabb távon a marginális termőterületek szőlővidékeinek a visszaszorulása egyfelől felélénkítette az európai borkereskedelmet, másfelől utat nyitott a sörfőzés terjedése előtt.

A bőséges aratások a kis jégkorszak zordabb évtizedeiben rendre elmaradtak, aminek következtében nagy nyomás nehezedett a helyi közösségek vezetőire, hogy nevezzék meg a sanyarú életviszonyok felelőseit. A kora újkor évszázadaiban széles körben elfogadott volt az a vélekedés, hogy az időjárási-környezeti csapásokat boszorkányok idézik elő, a Sátán és szövetségesei tevékeny támogatásával. Levéltári kutatások alapján az északnyugat-európai boszorkányperek számát a kutatók több mint százezerre becsülik, amelyek során hozzávetőleg ötvenezren estek a boszorkánynádnak áldozatul, a kivégzés során vagy az elmarasztaló ítélet nyomán kiszabott máglyahalál által. Volt ugyanakkor a korabeli mágikus gondolkodásban a boszorkányságnak egy pozitív értelmezése is. Az itáliai Alpokban általánosan ismert volt a kora újkor idején a „benandanti”, a férfi örzőboszorkány mítosza, aki képes állattá átváltozni, és legfőbb feladatául a termést védelmezte a gonosz női boszorkányokkal szemben. A nagy földrajzi felfedezések korában a krízishelyzetek felfedték a frissen kolonizált területeken a civilizációk közötti törésvonalakat. Felipe Guáman Poma de Ayala (1535–1616) szemtanúja volt 1600. február 19-én a Huaynaputina vulkán

kitörésének Peruban, és beszámolt róla, hogy a települések házeit és utcáit vas-tagon belepte a vulkáni hamu, ami a termés nagyobb részét elpusztította. A kitörést követően egy hónapig nem lehetett látni sem a Napot, sem a Holdat. Ebben az apokaliptikus helyzetben a spanyol katolikus papok bűnbánó körmeneteket rendeztek és ördögűzéseket tartottak, az Andok indián közösségei pedig hosszú idő után újra emberáldozatokat mutattak be.

A tudományos kísérletezés fontos terepe volt a hadsereg, illetve a háború. A kínai eredetű puskapor továbbfejlesztése, a hordozható muskéták és a mozgatható ágyuk kifejlesztése átfogó hadügyi forradalmat indított el a 16. században, aminek következtében megváltozott a háború természete, a sikeres alkalmazkodás pedig lehetőséget kínált mind az európai, mind pedig a globális erőviszonyok megváltoztatására. Az újkori hadseregekben felértékelődött a hadászati taktika és a logisztika szerepe, a hadvezérek jobbára igyekeztek elkerülni a nagy kockázatot jelentő nyílt ütközeteket, korabeli hadügyi statisztikák szerint húsz ostromra esett egy csata. A kora újkor egyik legfontosabb katonai és hadászati újtója Nassaui Móríc orániai herceg (1567–1625) volt, aki a holland protestáns elitre jellemző nyitottsággal és pragmatizmussal katonai szakértőként alkalmazta hadseregénél a La Flèche-i jezsuita kollégiumában végzett René Descartes-ot (1596–1650). Descartes Leidenben is folytatott tanulmányokat, amely azon kevés európai egyetemek egyike volt a kora újkori Európában, ahol nem kellett a területileg illetékes feleketnek megfelelő Bibliára tett kézzel

hűségesküt tennie a hallgatónak. Descartes számára tudományos szempontból is hasznosak voltak a holland katonaevek, Bredában megismerkedett Isaac Beeckman (1588–1637) fizikussal, aki nagy hatással volt a fiatal tudós szakmai és módszertani fejlődésére. Minden jel szerint Descartes szabadelvű gondolkodóként egyfajta ösztöndíjként tekintett a katonai szakszolgálatra, és mivel szeretett volna megismerkedni Johannes Keplerrel (1571–1630) és Tycho Brahéval (1546–1601) is, akik viszont Európa katolikus térfelén működtek, Bajorországba ment, és beállt I. Miksa bajor választófejedelem (1573–1651) hadseregébe, ahol leginkább a Hollandiában szerzett matematikai, geometriai és logisztikai ismereteit kamatoztatta.

Az újkori háborúk ugyanakkor nemcsak szcientizálódtak, hanem lépéket is váltottak. II. Fülöp (1527–1598) spanyol király „Győzhetetlen Armadája”, amelyet aztán a kis jégkor szak egy korábban soha nem tapasztalt arktikus vihara pusztított el, 22 hadigályából és 108 átalakított kereskedelmi hajóból állt. A holland haditengerészet 1628-ban már 114 nagy és kiválóan felfegyverzett hadihajóból állt. Nem történt ez másként a szárazföldi hadseregeknél sem, Európa katonai mintaállamában, Poroszországban György Vilmos választófejedelem (1595–1640) hadserege kilencezer katonából állt, fia és örököse, I. Frigyes Vilmos (1620–1688) pedig már egy nyolcvanezeres hadsereget irányított.

A kora újkori Európában megszorodtak az oktatási intézmények, emelkedett az írni és olvasni tudók aránya, valamint az értelmiségi tevékenység iránti kereslet is érezhetően növekedett.

Ugyanakkor a szabadgondolkodásnak továbbra is komoly kockázatai voltak. Giordano Bruno (1548–1600) perének és kivégzésének története közismert, az talán kevésbé, hogy vitatott tézisei között nem csak tudományos tételek voltak, sőt az inkvizítor Roberto Bellarmino (1542–1621) bíboros egyik fő vádpontja az volt Bruno ellen, hogy a mágiát hasznos, megbízható és követendő tevékenységként írta le. Nem kevésbé szomorú véget ért Lucilio Vanini (1585–1619), korának egyik legkiválóbb filozófusa, aki a világot egyetemes törvények alapján működő rendszerként értelmezte. Vanini kalandos élete során előbb karmelita szerzetes volt, majd canterbury-i tartózkodása során áttért az anglikán hitre, aztán pedig Franciaországba érkezve rekatolizált. Végül Vaninit az inkvizíció Toulouse-ban ateizmus vádjával perbe fogta, és halálra ítélte. A kivégzés során a városi hóhér előbb kitépte a nyelvét, aztán megfojtotta, végül pedig elégették a testét. Uriel da Costa (1685–1640), szabadgondolkodó zsidó filozófus az ószövetségi Szentírást tette racionális forráskritika tárgyává. A hamburgi zsidó hitközség rabbinikus bírósága, miután kikérték a velencei rabbi szakvéleményét is az ügyben, da Costát 39 ostromcsapásra ítélte, ezt követően pedig arra kényszerítették, hogy lefeküdjön a zsinagóga küszöbére, majd a hitközség minden tagja átsétált rajta. Da Costa túlélte a megpróbáltatásokat, de egy évvel később öngyilkos lett. Az európai tudós értelmiség minden jel szerint igyekezett tanulni ezekből a példákból. Egyfelől például azt, hogy nem árt az óvatosság. Voltaire (1694–1778), aki vagyonos ember volt, arisztokratáknak

adott kölcsön és befektetett a tengerentúli kereskedelembe is, elvileg bárhol letelepedhetett volna. Mivel azonban személyes tapasztalatai voltak a Bastille-ről, ezért végül a ferney-i kastélyt és birtokot vásárolta meg, amely a francia, a svájci és a német határ érintkezési pontján feküdt, többfelé is egerutat kínálva bármely ország hivatalnokainak kéretlen érdeklődése esetén. Másfelől ezekből a konfliktusokból az európai tudós értelmiség azt a következtetést is levonta, hogy a világmagyarázatok és a megismerési stratégiák között zéró összegű játszma folyik.

Blom a záró fejezetben újra felteszi a könyv alapkérdését: milyen szerepe volt a kis jégkorszaknak a korai kapitalizmus és a felvilágosodás sikereiben? A szerző következtetése szerint a klímaromlás által generált létfenntartási válság felgyorsította az európai civilizáció átalakulási folyamatait. Az átalakulás irányát pedig meghatározta, hogy akár a felfedező hajóutakat és a kiépülő interkontinentális kereskedelmi hálózatot vizsgáljuk, akár a háborúk menetét vagy az élelmiszerellátás problémáit, nyilvánvaló, hogy a racionálisan végiggondolt és a tapasztalatok akkumulációjára alapozott algoritmusok jobban teljesítettek, mint a konkurencia. A hosszú 17. században a reformáció és az ellenreformáció intellektuális küzdelmei nagyban hozzájárultak az európai iskolarendszer fejlődéséhez és a felsőoktatásba való társadalmi belépési küszöb leszállításához. A kora újkor meghatározó gondolkodói jelentős részben a társadalom alsó és középső szegmenséből érkeztek. Marin Mersenne (1588–1648), Athanasius Kircher (1602–1680) és Pierre

Gassendi (1592–1655) szülei módos parasztagdák voltak, Lucilio Vanini és Baruch Spinoza (1632–1677) kereskedőcsaládból származott, Descartes apja pedig jogász volt. Számukra már egyáltalán nem volt kézenfekvő sem a születési kiváltság társadalmi státuszt legitimáló ereje, sem pedig az állam működésének rendi keretei. Ugyanakkor félrevezető dolog lenne a felvilágosodás történetét egyszerűen bölcseleti forradalomként leírni, sokkal inkább széles körű diskurzus és küzdelem ment végbe a 17. századtól kezdődően hívők és hitetlenek, liberálisok és etatisták, cinikusok és társadalmi újítók, materialisták és anarchisták, utópisták és pragmatisták között.

Végezetül nem mehetünk el szó nélkül az egyébként kiváló könyv néhány bántó tévedése és pontatlansága mellett. A könyv 77. oldalán a *Nagy átalakulás* című fejezet második sorában a következő meghatározás szerepel: „the Austro–Hungarian economic historian Karl Polanyi”. Olvastam arról, hogy az 1980-as évek Jugoszláviájában a népszámlálás alkalmával elég sokan jugoszláv nemzetiségűnek vallották magukat, de ehhez hasonló osztrák–magyar identitásról nincs tudomásom, sem arról, hogy Polányi Károly ilyen módon határozta volna meg a hovatartozását. Philipp Blom

Bécsben tanult, feltehetően ismeri Közép-Európa történetét, ezért csekély mentséget jelent számára, hogy több német nyelvű lexikonban is a Karl Polanyi szócikknél az szerepel, hogy „ungarisch–österreichischer Wirtschaftshistoriker”. Van a könyvben egy másik megjegyzés, ahol viszont a szerző épp a magyar honfi büszkeséget legyezgeti, ám sajnos megalapozatlanul. Blom több helyen is elismerően ír Jan Amos Komenský, latin nevén Comenius (1592–1670) forradalmi jelentőségű pedagógiai munkásságáról. Végül a 85. oldalon a következő mondat leírására ragadtatja magát: „Arguably, Comenius, a provincial Hungarian theologian, influenced more European children over a longer period than any other educator.” A mondat minden kijelentésével egyet lehet érteni, kivéve azzal, hogy Comenius magyar volt. Fontos tanulság, hogy Közép-Európában az ország nevéből, ahol az állampolgárnak élni adatott, soha nem lehet automatikusan következtetni a nemzeti hovatartozására. Mindazonáltal Philipp Blom könyve kiváló és minden szempontból hiánypótló munka, amelynek minden bizonnyal hamarosan elkészül a magyar fordítása is, remélhetőleg azonban az említett hibák nélkül.

Rácz Lajos

SZERZŐINK

Bagdi Róbert geográfus-történész

(Debreceni Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Vidékfejlesztés,
Regionális Gazdaságtan és Turizmusmenedzsment Intézet)
bagdi.robort@econ.unideb.hu

Bodovics Éva Judit történész, levéltáros

(MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára)
bodovics.eva@gmail.com

Demeter Gábor történész

(Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Történettudományi Intézet, Délkelet-Európa Története Osztály)
demetergg@gmail.com

Kaba Eszter levéltáros, könyvtáros

(Politikatörténeti Intézet)
vh1.kaba@gmail.com

Kappanyos Ilona doktorandusz

(ELTE BTK, Történettudományi Doktori Iskola, Társadalom- és
Gazdaságtörténet Doktori Program)
kappanyosilona@gmail.com

Kovács Evelin néprajzkutató, doktorandusz

(ELTE BTK, Történettudományi Doktori Iskola, Társadalom- és
Gazdaságtörténet Doktori Program)
fuvolaseve@gmail.com

Kovácsné Magyarai Hajnalka doktorandusz

(Eszterházy Károly Egyetem, Történettudományi Doktori Iskola,
Magyarország története a reformkor végétől napjainkig Doktori Program)
hajnalka.magyarai@gmail.com

Lengyel Emese MA-hallgató

(Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Néprajzi Tanszék)

lengyelemese1@gmail.com

Magyarosi Ádám doktorandusz

(Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola)

magyarosi.adam@gmail.com

Murányi-Győri Gréta doktorandusz

(Eszterházy Károly Egyetem, Történettudományi Doktori Iskola,

Magyarország története a reformkor végétől napjainkig Doktori Program)

greta.gyoeri@gmail.com

Németh Ágnes doktorandusz

(ELTE BTK, Történettudományi Doktori Iskola, Középkori és

Kora Újkori Egyetemes Történelem Doktori Program)

nemeth.agnes.h@gmail.com

Rácz Lajos történész

(Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar,

Alkalmazott Társadalomismereti és Kisebbségpolitikai Intézet)

raczl@jgypk.szte.hu

Vámos Gabriella néprajzkutató, muzeológus

(Magyar Nemzeti Múzeum, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum,

Könyvtár és Levéltár)

gabriella.vamos88@gmail.com

Vigh Barbara doktorandusz

(Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola)

vighbarbarabernadett@gmail.com

CONTENTS

CLEANLINESS IS NEXT TO GODLINESS?

Ágnes Németh	Canals of Health: The Dawn of Sewage System Reform in (Buda)Pest and the Role of Károly Beivinkler in the Early 1870s	5
Éva Bodovics	Sanitary Conditions and Public Health Affairs in Miskolc in the Late Nineteenth Century	34
Ilona Kappanyos	Enameled Bathtubs and Wooden Troughs: Infant Bathing Counselling in the Hungarian Child Care Literature of the Early Twentieth Century	59
Eszter Kaba	Sound Mind in Sound Body? Hygiene in Russian Captivity during the First World War	84
Gábor Demeter – Ádám Magyarosi – Róbert Bagdi	Tuberculosis, Lice, and Night-Soil: Schoolchildren's Health, and Living Conditions in the Greater Debrecen Area during the Great Depression	105
Hajnalka Kovácsné Magyari	From the Laundry Soap to the “Electronic Orange”: Cosmetology and the Services of Professional Cosmetics in the 1950s and 1960s	136
Gabriella Vámos	Health Education for Children and Young People from the 1960s to the 1980s	152

BOOKS

Epidemic Beyond the Iron Curtain Dóra Vargha: Polio Across the Iron Curtain: Hungary's Cold War with an Epidemic.	– Ilona Kappanyos	169
Objects of Consumption Granasztói Péter (szerk.): Pamutkendő, vasfazék, fajansztányér. Tárgykészítés és fogyasztás Magyarországon az ipari forradalom korában (1750–1850).	– Evelin Kovács	177
The Everyday Experiences of a Young Girl during the Second World War Kántás Balázs – Kunt Gergely – Szabó Piroska – Szerényi Ildikó (szerk.): „Belső Várkastély”. Bicskey Erzsébet, egy fiatal lány naplója 1940–1946.	– Barbara Vigh	187
The Rise and Fall of Petty Monarchs Majtényi György – Szabó Csaba – Mikó Zsuzsanna (szerk.): Kommunista kiskirályok.	– Gréta Murányi-Győri	197
Ignác Ádám: Milliók zenéje. Populáris zene és zenetudomány az államszocialista Magyarországon.	– Emese Lengyel	202
Philipp Blom: Nature's Mutiny. How the Little Ice Age of the Long Seventeenth Century Transformed the West and Shaped the Present.	– Lajos Rác	208
Authors		214
Contents		216
Abstracts		218

ABSTRACTS

Éva Bodovics: Sanitary Conditions and Public Health Affairs in Miskolc in the Late Nineteenth Century

It is hard to maintain sanitation standards in crowded conditions. On the one hand, it must be decided whether maintaining cleanliness is the authorities' or the inhabitants' responsibility, on the other hand, the minimum standards must be specified. Throughout history, cities were never exactly known for their cleanliness, quite the contrary: even well into the nineteenth century, people in bigger cities faced nightmare conditions.

The study examines municipal sanitation conditions in a mid-size town in Hungary in the last three decades of the nineteenth century. This period is relevant here for two reasons: on the one hand, this was a time of progress in medicine, as the miasma theory was superseded by the new understanding of bacterial approach. After this paradigm shift, public health was no longer fighting visible dangers and this discovery changed common perceptions of cleanliness and health. The scientific breakthrough brought about significant changes in municipal governance as well, primarily in water use and sanitary regulations enforced in urban spaces.

On the other hand, the period is significant also because a major flood in August 1878 revealed the poor public sanitation and health conditions plaguing Miskolc. Partly for reasons of flood protection, but even more so on account of the much needed protection of public health, the leadership of the town pledged to push for a complete overhaul of the drinking water and sewage system. The study describes the prevailing public health conditions in the town and explores how both the new discoveries in pathology and the natural disaster's role in unmasking the terrible sanitary conditions transformed the locals' perceptions about cleanliness. It also addresses the measures that fostered this change as well as the challenges that they faced.

Gábor Demeter – Ádám Magyarosi – Róbert Bagdi: Tuberculosis, Lice, and Night-Soil: Schoolchildren's Health, and Living Conditions in the Greater Debrecen Area during the Great Depression

What is the social historical relevance of a 1931 health survey targeting the "marginal social group" of children? This kind of data can prove to be a treasure trove if it goes beyond the simple record of the prevailing methods of

medical diagnosis and physical condition, and enables the researcher to compare health status with other variables, such as comparing social, religious, regional groups or their broader social and political background. To some extent, Debrecen clinician Ede Neuber's survey, undertaken between 1930 and 1937, makes this possible. Moreover, since he expanded the original "medical registry" of elementary school students to university students, and later to the children of the elite families of Hajdú County, comparative analysis is possible. The reason for the breadth of Neuber's data collection was that he specifically designed the survey to fight tuberculosis and syphilis, with the broader aim of optimising human resources.

This was the broadest, non-governmental initiative between the world wars, which eventually received governmental support as well. Data from altogether ten thousand elementary school students, three thousand university students, and 947 children from elite families was collected – unfortunately not in consistent detail. Neuber recorded with relative consistency the health status as well as data revealing social background (parent's occupation), personal hygiene (lice, fleas, unwashed body), living conditions (size of dwelling, number of beds, size of family, quality of water supply and sewage removal, material and dampness of flooring, number and size of windows, access to yard or garden). This allows the comparative analysis of various segments of Debrecen elementary students (two-years' cohort of 3500 students between 1930 and 1932) in relation with their living conditions, determined by the parents' social status, religion, occupation or the infrastructure of their residence (residential or school district).

Eszter Kaba: Sound Mind in Sound Body? Hygiene in Russian Captivity during the First World War

Hundreds of thousands Hungarian soldiers were taken as prisoners of war on the Russian front in the course of the First World War. They spent significantly more time in captivity than prisoners in French or Italian camps because in many cases their release, hampered both by the Russian civil war and the unconsolidated Russian-Hungarian diplomatic relations, did not take place until the mid-1920s. During the years spent in lagers of Siberia and Turkestan, the prisoners' priority was maintaining physical and mental health, since their physical condition was their only assurance that they would ever make it home to their loved ones. Maintaining health was dependent on the climate, as well as on the accommodation, clothing and nutrition provided for the prisoners – although none of the latter was readily available for them. Tens of thousands succumbed to various epidemics or to extreme weather conditions. The physical challenges were further aggravated by their uncertainty about the time of their release and

the prolonged period away from home which led to psychological illness and captivity neurosis.

Based on archival sources found in the Austrian State Archives (*Haus-, Hof- und Staatsarchiv*) in Vienna (*Kriegsgefangenen-Fürsorge* 1915–1921, *Rote-Kreuz Mission* 1917–1921), as well as prisoner of war memoirs, diaries and correspondence, the present study examines the soldiers' responses to the challenges of captivity, survival strategies of individuals and groups, and the support provided by international aid organisations.

Ilona Kappanyos: Enameled Bathtubs and Wooden Troughs: Infant Bathing Counselling in the Hungarian Child Care Literature of the Early Twentieth Century

Bathing and cleaning a baby is part of the daily routines of infant care. However, the precise method of bathing infants is far from self-explanatory: after questions of nutrition, bathing was the leading topic in the increasing number of infant care publications around the turn of the twentieth century. No longer treating them as intuitive routine activities, definitive prescriptions were drawn up, which considered bathing (and infant care in general) a skill that can be both learned and mismanaged. A prescriptive narrative emerged, whereby a well-intentioned but ignorant mother, untrained in the scientifically proven methods of bathing, could endanger not only the life of her own child, but the health of the entire nation.

The study of publications targeting parents – the *School for Mothers* pamphlets and textbooks for healthcare workers such as the *Guide for Mother- and Infant Healthcare Workers* – provides an insight into various discourses related to public health and parenting. The advice dispensed reveals the conflict between the popular tradition about the routine and details of bathing (at least of the first bath of a newborn) and the considerations of modern science and anti-septic medicine. At the beginning of the twentieth century, this, too, raised the question whose duty and competence infant care routines such as bathing were. Who had the right to prescribe and control these routines? Finally, what concerns and theories should inform basic infant hygiene guidance and what are the long-term public health and pedagogical aims that they were meant to serve.

Hajnalka Kovácsné Magyari: From Laundry Soap to the “Electric Orange”: Cosmetology and the Services of Professional Cosmetics in the 1950s and 1960s

Following the shortages and forced puritanism of the 1950s in Hungary when cosmetology was branded as “bourgeois passtime” and treated as a political question, visiting beauty parlours and using professional beauty services was becoming increasingly acceptable in the 1960s. State-ran and cooperative beauty outlets were mushrooming and their services were accessible for everyone. High-quality pre-war cosmetic services were simplified and standardised, the treatments and products used were showing the signs of socialist shortage economy, for which beauticians compensated either with their own creative solutions or resorting to the black market.

After 1956, cosmetic care was no longer a political issue: it came to be opposed by the more conservative layers of society, whose general hygiene was often as much behind the times as their mentality. In the early 1960s, presentation series organised on a national level enlisted trained beauticians to advise about cosmetics at home, but instead of dispensing beauty tips they concentrated more on reforming basic personal hygiene. Based on archival sources, council resolutions, contemporary press and photography, reference books and cosmetics publications, as well as interviews with women working in or using the services of the beauty industry at the time, the present study examines the journey from carbolic soap to trendy cosmetic treatments such as the popular “electric orange” of the socialist era. How did a luxury sector such as the beauty industry operate in shortage economy? What opportunities and limitations did beauty services have to deal with in this period?

Ágnes Németh: Canals of Health: The Dawn of Sewage System Reform in (Buda)Pest and the Role of Károly Beivinkler in the Early 1870s

The study explores environmental control in Budapest’s public health through the concepts of sewage system development from 1860 onwards. In this article, the author concentrates on the Hungarian adaptation and influence of the 1840s *Sanitary Movement* of England. Edwin Chadwick’s *Sanitary Idea* emphasized the importance of cleanliness of everyday living conditions, which was underpinned by the popular miasma theory of nineteenth-century science. This new approach, which had a major impact on the development of London’s water system, set two main goals for the engineers: securing the amount

of water necessary for maintaining sanitary lifestyles and the fast removal of miasma contamination from the system. Following London's example, the first wave of sewage system development was rolled out in Europe's largest cities from the 1860s onwards. In Budapest, the initiative was first tabled in 1869, and the works began in 1891. During these two decades the discourse about the water system was constantly on the agenda with minor stops and starts. Several substantial plans were proposed, which all agreed on the necessity of improvement, especially in light of the repeated cholera outbreaks, but adopted different perspectives which led to significant variations in the possible implementation.

On one hand, the study sets out to investigate how the sanitation movement and sewage development issues were presented for the contemporary public and in the press. How did it fulfil its information and opinion forming role and how did it affect the decision makers of the time? What kind of information was available for them about the Western European developments and how? On the other hand, related questions are also examined concerning the theories and approaches that influenced the development plans as well as the planning engineers' access to and potential understanding of these. Special attention is paid to Károly Beivinkler's 1872 sewage system plan and its background. The plan was never realised and is now largely forgotten but it was conceived in the spirit of the times, so the present study also queries whether its theoretical approach was one of the potential reasons for the proposal's failure to launch.

Gabriella Vámos: Health Education for Children and Young People from the 1960s to the 1980s

In the 1960s, social sciences and medicine were becoming increasingly important in health education research. Scholarly publications analysed the Hungarian population's general knowledge about health, as well as the motivating factors and dynamics of healthy lifestyles. The biomedical approach to health issues was gradually superseded by new perspectives considering social, economic, environmental, psychological, and pedagogical considerations. This meant that rather than simple dissemination of knowledge, they were raising awareness of the complex, habit forming effect of acquiring such knowledge. In the second half of the 1960s, analyses and surveys showed that the physical condition of the population was stagnating in spite of the accessible medical treatments, technical development, and state investment in public health. The main reason for this was found to be the people's lifestyle, and prevention was promoted in lifestyle programs, health competitions, television shows, clubs, as well as health weeks and health months. In 1977, in the framework of the Fifth Five-Year Plan, the

Health Information Center of the Ministry of Health developed a long-term strategy that set out to educate the population from an early age, in the thematic of personal hygiene, sport, and healthy nutrition. Based on medical research, contemporary media (especially the *Egészségnevelés* [Health Education] journal), textbooks, pedagogical guides, educational slide films and short films (for example, the adventures of the well-known acorn figures representing the Hungarian equivalent of the phrase “fit as a fiddle”), the present study explores the perceptions of the correlation between cleanliness, personal hygiene, and health in the 1960s and 1980s.

A KORALL szerzőinek!

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, valamint recenziókat (*Könyvek rovat*), forrásközléseket (*Források és olvasatok rovat*), konferenciabeszámolókat és kurrens szakirodalmi áttekintéseket (*Körkép rovat*) fogad el közlésre. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát. A benyújtott szövegeket fél éven belül bírálja el a szerkesztőség.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy a megjelenést követő fél év múlva cikkük folyóiratunk honlapjára és az OSZK EPA rendszerébe is feltöltésre kerül. A *Korall*ban közölt tanulmányokat a szerzők azt követően tölthetik fel egyéni, munkahelyi vagy egyéb tudományos honlapokra, miután írásuk teljes terjedelmű változata megjelent a *Korall* honlapján. Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen két, recenzió esetén egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább). Kérjük a táblázatokat és az ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őr-zünk meg.

Kéziratot a szerkesztőség kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

Egy tanulmány kézirat egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (80 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra.

Recenziók esetén a recenzeált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni, a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, tartalmi bemutatásra szorítóköző könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közlését teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az *irodalmi hivatkozások* a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Berger–Luckmann 1998: 104–105.) Szerkesztett kötet esetén: Szerkesztő (szerk./ed./Hg./dir.) évszám. Pl.: Szabó (szerk.) 2008; Lüdtke (Hg.) 2010. Az írásjelek halmozását kerüljük: Kaba 1998: 36, 42.

A lábjegyzetekben a hivatkozás akkor szerepel ()-ben, ha több hivatkozás is szükséges egyetlen mondaton belül (a pont a zárójel után). Ha a lábjegyzet csak hivatkozásból áll, az zárójelek és „lásd” nélkül szerepel.

A lábjegyzetbeli rövid hivatkozásban a családnév mellett a keresztnév rövidítését csak akkor tüntessük fel, ha a hivatkozott irodalom tételei között több azonos családnév is van. (Pl.: Benda K. 1972; Benda Gy. 1985.)

Ha egy szerző egy évben több munkájával is szerepel a hivatkozások között, az ábécé kisbetűivel teszünk köztük különbséget. Egy szerző több művének hivatkozásakor a nevet csak az első előfordulásnál adjuk meg. (Pl.: Tomka 2001a, 2001b; Valuch 2001, 2013.)

Többkötetes mű rövid lábjegyzetbeli hivatkozásában a kötetszám római számmal szerepel. (Pl.: Braudel 2003: II. 35.)

A *forráshivatkozások* a forrástípusnak (levéltári, kéziratári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári forrásokra kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző. A levéltári hivatkozások esetében a lábjegyzetben először a levéltár hivatalos rövidítését kell megadni, illetve az iratanyag jelzetét (pl. MNL VaML IV.401.b.). Konkrét iratra történő hivatkozásnál ezeken kívül a hivatkozott irat címét és dátumát is meg kell adni (pl. MNL VaML IV.401.b. 12365/1940. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1940. június 12.), s a rövidítést hátul, a források listájában kell feloldani. Kéziratári forrásoknál a levéltárihoz hasonló módon járunk el.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári forrásokat kell megadni. (Külföldi levéltárak mindig az eredeti nevükön szerepelnek, esetükben annak a városnak a nevét is meg kell adni, ahol a levéltár található. A levéltár neve alatti sorban pontosan fel kell oldani a hivatkozott levéltári fond vagy állag nevét és évkörét (utóbbi csak akkor hagyható el, ha gyűjteményes fondról lévén szó, adott néven csak az az egy tétel létezik, pontos azonosításához nem szükséges az évkör). Ezt követően – sorközzel elkülönítve – a közgyűjteményben őrzött kéziratok (kézirat-, térkép-, adat-, illetve dokumentumtárak), majd a „forrás típusú” nyomtatott kiadványok (forráskiadások, naplók, visszaemlékezések, emlékiratok, statisztikák, helységnévtárak, kiadott térképek), ezután a felhasznált (nem csak egy cikk miatt idézett) időszaki kiadványok, filmek, végül az interjúk kerülnek feloldásra. A forráshivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML)

IV.401.b. Vas Vármegye Alispánjának iratai, 1871–1950.

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)

Alte Feldakten (AFA).

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)

551. Katádfay Tihamér: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat, é. n.

Franciscs Károly 2001: *Franciscs Károly visszaemlékezései*. (S. a. r. és szerk. Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemény, Pápa.

Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.) 1877: *Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Tettey, Budapest.

MHHD XXIV= Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 24.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Ajándék ez a nap (r.: Gothár Péter, 1979).

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső. (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételesen felsorolva, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek felüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadók:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése nem kötelező, de lehetséges, ebben az esetben viszont kérjük, hogy az irodalomlista összes köteténél szerepeljen a kiadó, a kiadás helye előtt:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Voland, Eckart (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Idegen nyelvű publikációk hivatkozásánál eredeti nyelven szerepel a szerk., ford. stb. és a kiadási hely is. Pl. német szerkesztőnél Hg., több szerkesztőnél Hgg. az elvárt rövidítés.]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

Thomas, Albert 2014: Utazások Bécs – Budapest – Belgrád – Athén. Napi jegyzetek. (Szerk., ford., jegyz. Bódy Zsombor.) *Aetas* (29.) 3. 152–170.

[Lexikonszócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona*. 12. kötet. Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratossá publikáció:]

Kiss-Nagy Ágnes 2028: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (megjelenés előtt).

[Internetes hivatkozás:]

Konrad, Felix 2010: Von der „Türkengefahr“ zu Exotismus und Orientalismus: Der Islam als Antithese Europas (1453–1914). EGO *Europäische Geschichte Online* <http://www.ieg-ego.eu/konradf-2010-de> – utolsó letöltés: 2019. március 9.

[Az interneten is hozzáférhető, de papíron is megjelent cikkek esetében mindig a papírverzió élvez elsőbbséget, ennek adatait kell hiánytalanul feltüntetni!]

Egyéb:

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i. m., ld., uő rövidítések. Az „uő” használata csak akkor megengedett, ha egyazon lányszövegben belül kerülne megismétlésre a hivatkozás.
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagyköötőjel (–) helyes használatára! (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, ’valamitől valamedig’ jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagyköötőjelet tegyünk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé írjunk: „ ”. Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön.
- Zárójelen belüli zárójelzéshez a szögletes zárójelet használjuk.
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Pl.: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.)
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- 10 000-tól nem törő szóközt (CTRL SHIFT SPACE) tegyünk az ezresek közé.
- Minden címet kurziválunk a főszövegben, de a címhez tartozó toldalékokat már nem (pl. *Nyugatból*).
- Recenzióban a recenzált könyv oldalszámaira a szövegben, zárójelben hivatkozunk, pont nélkül.

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége, 1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés, terjesztés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor főszerkesztő, gczoch@gmail.com

Bódy Zsombor, bomazsor@hotmail.com

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossyj@gmail.com

Ring Orsolya, ring.orsolya@gmail.com

Somorjai Szabolcs, szsomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyvárúhá
1072 Rákóczi út 14.

Írók Boltja
1061 Andrássy út 45.

Művészetek Palotája
Vince Könyvesbolt
1095 Komor Marcell utca 1.

Penna Bölcsész Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina körút 26.

PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Ifjúság utca 6.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 11. kötete

Fejős Zoltán „KAPER KÓNTRI” Magyar rézbányászok Amerikában

„A múlt év előtt alig, alig lehetett valamit hallani a michigani rézvidékről. Nem beszélt arról senki. Ha valaki tudott is valamit felőle, nem igen tudott egyebet arról, hogy rézvidék a Superior tóba benyúló tágas félsziget, hogy rézben gazdag vidék, hogy dolgozik ott pár ezer bányász, máskülönben majdnem ott van, ahova a madár se jár. Aki pedig nagyon sokat tudott felőle, tudta azt is, hogy a bányászok közt sok a magyar, hogy a bányászokkal elég emberségesen bánnak, hogy van ott elég iskola, templom, kórház s miegymás, hogy a munkások elég jól keresnek, ha nehezen is dolgoznak, hogy nem drága a megélhetés, hogy becsületesen felépített lakásokban laknak, hogy majdnem mindenki megelégedett. Szóval volt rá elég ok, hogy ne igen beszéljenek e világon a michigani rézvidékről. Egyszer azután, majdnem váratlanul hozta a hírt a táviró, hogy a rézvidéken, ott isten háta mögött, lehetetlen indián nevű helyek, falvak között kiütött a sztrájk, 15–20 ezer rézbányász vágta oda egyetlen egy intésre a kalapácsot, kézi lámpást. Megszűnt a munka.”

Szabadság, 1914. január 16.

A 287 oldalas kötet bolti ára 3600 Ft.

Megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen vagy a www.korall.org honlapon, 25% kedvezménnyel (2700 Ft.)

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 10. kötete

Gerhard Péter

DESZKAFALAK ÉS POTYAVACSORÁK Választói magatartás Pesten a Tisza Kálmán-korszakban

Illik-e a magyar nép nyitott lelkialkatához más, mint a nyílt szavazás intézménye? – érveltek hajdanán a titkos választás ellenzői. A közvéleményt és a politikát mindig érdekelte, hogy milyen társadalmi csoportok milyen pártokra szavaznak. Kit milyen úton-módon lehet megnyerni, mozgósítani? Milyen egy politikai rendszer legitimitásának társadalmi megalapozottsága? A dualizmus kori választások kutatói hosszú időn keresztül mégsem hasznosították a nyílt választások során keletkezett név szerinti szavazási listákat. A választók ugyanis csoportosan, a kortes vezetésével vonultak fel a szavazóhelyiséghez, ahol egyenként regisztrálták, hogy a megjelent szerepel-e a választói névjegyzékben, és hogy kire voksolt. Ezek a szavazási listák nem mindenütt maradtak sajnos fenn, mégis, ahol elérhetők, egyéb források (mindenekelőtt a sajtó) segítségével páratlanul izgalmas forrást jelentenek egy-egy választás eredményének és az egész választói szisztéma működésének megértéséhez. A történész munkájának elégtétele, ha egy múltbeli politikai rendszer fogyatékosságából ma módszertani előnyt tud kovácsolni.

Gerhard Péter ennek a társadalomtörténeti alapozású politikai szociológiai megközelítésnek az egyik úttörő képviselője Magyarországon. 2015-ben megvédett disszertációja a most megjelenő monográfiájának alapja, amelyben Pest három választókerületének (Belváros, Terézváros, Ferencváros Kőbányával együtt) három Tisza Kálmán-kori választását (1878–1884) elemzi mélyreható alaposággal és érzékenységgel.

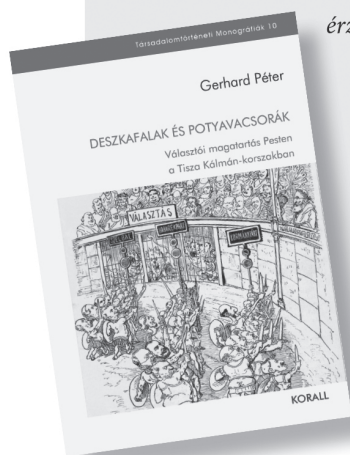
Kövér György

A 372 oldalas kötet bolti ára 3900 Ft.

Megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen vagy www.korall.org honlapon, 25 % kedvezménnyel (2900 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 9. kötete

Koltai Gábor

AKIK A „PÁRT” ELLEN VÉTKEZTEK Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1948–1956

Koltai Gábor monográfiájában azt vizsgálja, miként épült ki, s miként működött az állampárt fegyelmi eljárásrendszere 1948 és 1956 között. Többdimenziós megközelítése révén az olvasó megismerkedhet a Magyar Dolgozók Pártja vezető testületei által felállított pártfegyelmi apparátussal és annak eljárásrendjével, amit a fővárosi szint bemutatása követ, a párttagság körülbelül egyharmada ugyanis Budapesten összpontosult. A részletes vizsgálat színteréül a szerző a főváros második legnagyobb taglétszámú kerületét, a Józsefvárost (VIII. kerületet) választotta, ahol a főszereplők már a lakóterületi és munkahelyi pártszervezetek voltak.

A szerző a Budapest Főváros Levéltárában őrzött VIII. kerületi pártfegyelmi ügyekből egy több mint 6000 esetet magába foglaló adatbázist épített, amely tartalmazza a fegyelmi eljárás alá vont nevét, a pártszervezet nevét, a kerületi pártbizottság által kiszabott fegyelmi büntetést és annak dátumát. Ezen adatbázisból a szerző kialakított egy 10%-os mintát, további adatokat is beemelve az elemzésbe. Ezek sokrétű statisztikai elemzése révén az egyedi pártfegyelmi ügyek részletes bemutatásával valóban sikerült emberközelbe hoznia vizsgálati témáját, és az ideológiai elvárásokat ütköztetni tudta a párttagok egyéni taktikáival, túlélési stratégiáival. Egyúttal a másik oldalt, a fegyelmi eljárások kezdeményezőit is igyekezett árnyaltan bemutatni.

Koltai Gábor e téma történeti feldolgozására elsőként vállalkozott. A monográfiában alkalmazott léptékváltásokkal kialakított egy olyan módszertant, amely példaként szolgálhat arra, miként lehet és érdemes mikrotörténeti vizsgálódást alkalmazni a pártállami rendszer vizsgálata során.

Varga Zsuzsanna

A 295 oldalas kötet bolti ára 3500 Ft.

Megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen vagy www.korall.org honlapon, 25 % kedvezménnyel (2600 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BUDAPESTI KÖNYVSZEMLE

Főszerkesztő: Wessely Anna
 Harsányi Tamás (tördelőszerkesztő), Sebes Katalin (szöveggondozó)
 A szerkesztőbizottság elnöke: Laki Mihály
 Szerkesztőbizottság: Bodnár M. István, Gyáni Gábor, Kálmán C. György, Klaniczay Gábor, Lakner Judit,
 Madarász Aladár, Majtényi László, Pajkossy Gábor

33. évfolyam 1. szám 2021. tavasz-nyár

BÍRÁLAT

Takács Imre: Fej és írás	Marosi Ernő: „Fénylik a mű nemesen” Válogatott írások a középkori művészet történetéről. I-III.
Kapeller Zsolt: Hegeli marxizmus tragikus hangnembem	Tamás Gáspár Miklós: Antitézis Válogatott tanulmányok 2001–2020
Eröss Gábor: Kommunista kiáltvány	Tamás Gáspár Miklós: Antitézis Válogatott tanulmányok 2001–2020
Forgács Bálint: A gravitáció mint szellem	Noam Chomsky: Miféle teremtmények vagyunk?
Békés Enikő: A budai műhely titkai	Zsupán Edina szerk.: „Az ország díszére” A Corvina könyvtár budai műhelye
Schweitzer Gábor: Lehet-e jövője a múltnak?	A History of the Hungarian Constitution Law, Government and Political Culture in Central Europe edited by Ferenc Hörcher and Thomas Lorman
Zahorán Csaba: Feltérképezett Trianon	Száray Miklós: térKéptelen(?) Trianon Rózsa Dávid – Rovács Barna (szerk.): A számontartott nemzet A Trianon előtti és utáni évtizedek Magyarországának statisztikai térképekben Csüllög Gábor – Gulyás László – Suba János: Térképek a trianoni békediktátum történetéhez
Klaniczay Gábor: A boszorkányvád és a rontás/gyógyítás történetei	Tóth G. Péter: Boszorkánypánik és babonatételek Kis-Halás Judit: Boszorkányok, gyógyítók és a Gyűdi Szűz Mária Az orvoslás piaca az újkori Dél-Dunántúlon

PROBLÉMA

Fleck Zoltán	Az egyetemi autonómia végnapjai
---------------------	---------------------------------

SZÖVEGEK ÉS FORDÍTÁSOK

Ádám Péter	A szerelem ügyvédje: a magyar Marivaux
-------------------	--

Tartalom

A szex politikai gazdaságtana

Szerkesztette: Csányi Gergely és Dés Fanni

Csányi Gergely és Dés Fanni	
Bevezető: „A szex politikai gazdaságtana”	7
Claudia von Werlhof	
Megjegyzések a szexualitás és a gazdaság kapcsolatáról	11
Csányi Gergely	
A szexuális forradalom politikai gazdaságtana	
„Vaginális orgazmus”, pornó és homofóbia a modern világrendszerben	19
Gregor Anikó, Csányi Gergely és Dés Fanni	
„Pest megér egy testet”	
A magyarországi pornóipar a hosszú kilencvenes években mint a világgazdaságba való reintegráció egy patriarchális formája	53
Barna Emília és Katona Noémi	
A magyarországi szexkamera-iparág	
Digitális technológia, platformkapitalizmus és a szexipar normalizálása	93
Dés Fanni	
A patriarchátus elbeszélhetetlensége	
A távolság szerepe a prostitúciós iparban használt és a prostitúciós iparból kiszállt nők traumánarratíváiban	127

Nők és a tudomány

Takács Izolda	
Nők a tudományos elitben	
A nemi identitás tartalma és a nemi sztereotípiák kölcsönhatása az akadémikus nők karrierjében Magyarországon	151

A hivatalos statisztika problémái az adatrobbanás korában

Németh Zsolt	
A hivatalos statisztika válsága az adatforradalomban	179

Moralizálás nélküli hit

Bognár Bulcsu és Kmetty Zoltán	
Moralizálás nélküli hit	
Szekularizált vallásosság és tradicionalizmus Magyarországon	213

Az időskor társadalmi konstrukciója

Zsinka Flóra	
Időskor: társadalmi konstrukció és saját narratívák	237

Recenziók

Bartha Diána	
A cselekvés és a tiszta tudomány összeegyeztethetősége	
Fáber Ágoston (2018): <i>Pierre Bourdieu: Elmélet és politika</i>	267
Kollár Dávid	
A Protestáns etika kémijája	273
Tallár Ferenc	
Lányi András: Bevezetés az ökofilozófiába	285

CivilArchiv Projekt – Magániratok és társadalmi szervezetek iratai a levéltárban

NE HAGYJUK ELKALLÓDNI A FŐVÁROSI CIVIL SZFÉRA MÚLTJÁT!

Budapest Főváros Levéltára megszűnt fővárosi társadalmi szervezetek, csoportosulások, körök, egyesületek és alapítványok iratait gyűjti abból a célból, hogy ezeken keresztül a jövőben is megismerhető legyen a mindenkori fővárosi lakosok társadalmi szerepvállalásával és civil tevékenységével kapcsolatos élete. Legyen szó levelezésről, a szervezet működésével kapcsolatos iratokról, összefoglaló jelentésekről, visszaemlékezésekről és fényképekről, gyűjtésükben a budapestiek együttműködésére támaszkodunk.

Ha ilyen jellegű irathagyatékok felajánlásában segítségünkre lenne, úgy az iratok megtekintése és értékelése végett kérjük, vegye fel a kapcsolatot munkatársunkkal!

Györgyi Csaba
gyorgyics@bparchiv.hu
06-1-298-7663

Budapest Főváros Levéltára, 1139 Budapest, Teve u. 3-5. – www.bparchiv.hu

CivilArchív Projekt – Magániratok és társadalmi szervezetek iratai a levéltárban

NE HAGYJA ELVESZNI CSALÁDJA MÚLTJÁT!

Budapest Főváros Levéltára budapesti magánszemélyek és családok írott emlékeit, irathagyatékait gyűjti abból a célból, hogy a magániratokon keresztül a jövőben is megismerhető legyen a mindenkori fővárosi lakosok hétköznapi élete, társadalmi mobilitása, kapcsolatrendszere, gondolkodásmódja, érzésvilága, szokásai vagy akár külső megjelenése. Legyen szó magánlevelezésről, naplókról, fényképekről, okmányokról, iskolai, munkahelyi vagy háztartási iratokról, illetve egyéb személyes és családi iratokról, gyűjtésükben a budapestiek együttműködésére támaszkodunk.

Ha ilyen jellegű irathagyatékok felajánlásában segítségünkre lenne, úgy az iratok megtekintése és értékelése végett kérjük, vegye fel a kapcsolatot munkatársainkkal!

dr. Lukács Anikó
lukacs@bparchiv.hu
06-1-298-7598
06-30-292-8823

dr. Nagy Ágnes
nagyagnes@bparchiv.hu
06-1-298-7642

Budapest Főváros Levéltára, 1139 Budapest, Teve u. 3-5. – www.bparchiv.hu

Korábbi számaink korlátozott számban,
eredeti áron, a szerkesztőség címén megrendelhetőek
(terjesztes@korall.org www.korall.org):

- 5–6. *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8. *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 11–12. *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13. *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14. *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16. *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17. *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18. *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20. *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22. *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23. *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25. *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26. *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27. *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29. *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 30. *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
- 31. *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
- 32. *Távolság – közelség* (1000 Ft)
- 33. *A háború állapota* (1000 Ft)
- 35. *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
- 36. *Kollektívizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
- 37. *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
- 38. *A Magyar Királyság európai szemmel* (1000 Ft)
- 39. *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
- 42. *Mesterségem címere... Hivatás és professzionalizáció* (1000 Ft)
- 43. *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
- 44. *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
- 45. *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
- 46. *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
- 47. *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
- 48. *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)
- 50. *Kapcsolatok – Hálózatok* (1250 Ft)
- 52. *Kötött pályán? Közlekedő társadalom* (1250 Ft)
- 53. *Természeti kihívások – társadalmi viszonyok* (1250 Ft)
- 55. *Nem a ruha teszi?* (1250 Ft)
- 56. *Iskola, nemzetépítés, társadalmi mobilitás* (1250 Ft)

-
57. *Konfesszionizáció: felekezeti és politikum a kora újkorban* (1250 Ft)
 60. *Női életvilágok* (1250 Ft)
 61. *Vállalatok társadalma* (1250 Ft)
 62. *Tudomány a nemzetépítés szolgálatában* (1250 Ft)
 63. *Ókori társadalmak* (1250 Ft)
 64. *Diktatúra alulnézetből* (1250 Ft)
 65. *Film és történelem* (1250 Ft)
 66. *Szexuális másság és kirekesztés* (1250 Ft)
 67. *A felejtés egyéni és társadalmi mintázatai* (1250 Ft)
 68. *Nemzetiségi együttélés a Kárpát-medencében* (1250 Ft)
 69. *Színház és az egész világ* (1250 Ft)
 70. *Diétai követek, országgyűlési kéápviselek* (1250 Ft)
 73. *Fotó és társadalom* (1250 Ft)
 74. *Civil önszerveződés, civil társadalom* (1250 Ft)
 75. *Kulturális örökség és történelem* (1250 Ft)
 76. *Iparosodó társadalmak* (1250 Ft)
 77. *Mindennapi szegénység* (1250 Ft)
 78. *Városfalon innen és túl* (1250 Ft)
 79. *Megfigyelt társadalom* (1250 Ft)
 80. *Tudomány és intézményei* (1250 Ft)
 81. *Vagyon és vagyonosodás* (1250 Ft)
 82. *Édesek és mostohák: szülői szerepek* (1250 Ft)

